

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXXXVII

Year – 9

Sept. 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Phobia And Its Classification	Dr. Saloni Sanjay Panch Dr. Sumeet Santosh Jangada	01
02.	Efficacy Of Homeopathy Remedies On Osteoporosis In Elderly People	Dr. Sheetal Nalawade Dr. Smita Hiwrale (Guide)	07
03.	Obstructive Sleep Apnea In Children And Its Homeopathic Management	Dr. Amit Gupta Dr. Chimanlal Rajpal	12
04.	The Role Of Homoeopathic Posology In Management Of Renal Calculi	Dr. Alok Balasaheb Nikam Dr. Smita Hiwrale	16
05.	Peptic Ulcers And Its Homoeopathic Management	Dr. Shivani Manaji Shinde Dr. Aishwarya Gandalwal	21
06.	Uttar Basti: A Critical Review	Dr. Shashikumar B. Wankhede Dr. Mrs. Shruti S Wankhade	25
07.	Water Quality Assessment With Special Reference To Public Health Of Shelgaon Mahavishnu Tq. Sonpeth, Dist, Parbhani	Dr. Deshpande R. P.	31
08.	User satisfaction with library resources by students of Government Colleges in Goa	Mr. Nitesh Naik Dr. V. R. Kamble	33
09.	A Study Of Psychological Factors Affecting Exercise Adherence Among Young Adult Females Of Rohtak City In Haryana	Dr. Vikas Kundu	38
10.	Role of Women's Entrepreneurship in Smart National Building	Dr. Clementine Julius Rebello	42
11.	Initiatives By College Librarians For Professional Development	Dr. Harshal R. Nimbhorkar	48
12.	Legal And Ethical Responsibilities Of Physical Directoras A Coach	Prof. Sagar H. Dandade	51
13.	A Study Of Factors Influencing Purchasing Decision At D-Mart Ujjain	Surbhi Chouhan Dr. Seema Dubey	54
14.	A Case Study Of 'Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, 'Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune' (Maharashtra)	Amey Sunil Khare Dr. C. D. Sonpethkar Dr. V. S. Jadhav	64
15.	Managing Of E-Resources In Academic Libraries: Best Practices	Nilesh D Raut	68
16.	A Concept Of Streedhan In Smriti Period	Dr. Rahul Varvantikar	73
17.	Cashless Economy: The Impact of Demonetization on Small and Medium Businesses	Dr. Jadhav Ramdas kalu	77
18.	Role of Aahar Sankalpana in The Maintenance of Health According to Ayurveda	Dr. Jyoti Rajesh Bande Dr. Savita C. Samleti Dr. Anuradha Khandekar	83

19	Women's Life Depicted in Indian English Literature	Dhande Monali Bhushan (Bharambe)	88
20.	John Keats and Beauty	Dr. Kakasaheb Dhondiba Dhaygude	91
21.	The Shiva-Lingam: Shaivagama Siddhanta	Dr. Shashikant B Dargu	95
22.	Innovative Teaching: Using Multimedia In A Problem-Based Learning	Dr. Gokul Shamrao Damre	98
23.	Comparative Study of OPC UA, MQTT, and OneM2M for Interoperable Industrial IoT Communication	Mrs. M. M. Ghotkar	102
24.	Cultural Diversity: Challenges And Opportunities In A Global World	Mr. Umesh R. Pawar	112
25.	Frederick Winslow Taylor's Thoughts on Scientific Management in Human Resource Management	Dr. C. M. Kahalekar	119
26.	Activities of Library and Information Science Professionals in Present Era	Dr. Swapnil Haribhau Dandade	122
27.	An Clinical Trial To Study Efficacy Homoeopathic Medicine In Case Of Leucorrhoea	Dr. R.L. Saraf Dr. S.R. Junghare Dr. V.N. Kavishwar Dr. S.N. Verulkar	126
28.	Keynotes & Homoeopathy	Dr. Swapnali Tryambakrao Bathe Dr. V. N. Kavishwar	132
29.	Marketing Strategies And SWOT Analysis (A Study of Patanjali Product in Solapur City- Brief)	Dr. Ms. Patil Savita M.	137
30.	इक्कीसवीं सदी की चुनौतियां और महिलाओं की स्थिति	डॉ. विठ्ठलसिंह रूपसिंह घुनावत	142
31.	सुदर्शन प्रियदर्शिनी के कहानी संकलन 'उत्तरायण' की कहानियों में अभिव्यक्त स्वदेश – परदेश का अन्तर्द्वंद्व	डॉ. पी. व्ही. गाडवी	144
32.	भारत-चीन सीमेवर साधन संपत्तीचा विकास : भारताचे चीनला अशास तसे प्रत्युत्तर	प्रा. संदीप भानुदास गवते	148
33.	फुले-शाहू-आंबेडकर या महापुरुषाच्या विचाराची प्रसिंगकता	प्रा. डॉ. अजय प्रभाकर कुंटे	153
34.	आदिवासी कवितेतील वेगळेपण	डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी	156
35.	भारत-म्यानमार संबंध: सहकार्याची क्षेत्रे आणि भारताची भूमिका	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	161
36.	महिला सक्षमीकरण: एक अभ्यास	श्रद्धा चंद्रसेन वैद्य	167
37.	साहित्यातील आदिवासी स्त्री	प्रा. डॉ. भास्कर श्रावण गायकवाड	170
38.	महिला आणि आरोग्य	अश्विनी सुनील अंभोरे	173
39.	'प्रतिमा इंगोले यांच्या कथेतील स्त्री जाणवा : एक विश्लेषण'	डॉ. लहूकुमार हरिदास खंडाळे	176

40.	दिव्यांगत्व (अपंगत्व) येण्याची कारणे आणि पुनर्वसन समाजशास्त्रीय अभ्यास	विजय किसन शेळके	179
41.	विलुप्त होत चाललेली बंजारा लोकसंस्कृती : - एक अध्ययन	डॉ. लक्ष्मण एस. पवार	183
42.	पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका	डॉ. सी. एम. कहाळेकर	188
43.	कांद्याचे अर्थकारण	डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर	193
44.	आधुनिक काळातील भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती व आव्हाने	प्रा. डॉ. नितीन आहेर	195
45.	'मानव विकास अहवाल आणि भारत'	योगिता गणेश अनमोड	201
46.	'भारतीय महिला : स्थिती आणि आव्हाने'	संदीप देवीदास पगारे डॉ. तुषार चांदवडकर	208
47.	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि महाविद्यालयीन प्रशासकीय व्यवस्थे समोरील आव्हाने	डॉ. संतोष रंगराव शहापूरकर	215

Phobia And Its Classification

Dr. Saloni Sanjay Panch

MD(Hom) Part I

Department of Homeopathic Materia Medica ,Guru Mishri Homeopathic Medical College PG institute
Shelgaon, Jalna, Maharashtra

Under Guidance Of

Dr. Sumeet Santosh Jangada

BHMS, MD(HMM)

PG Guide Homeopathic Materia Medica ,Guru Mishri Homeopathic Medical College PG institute
Shelgaon, Jalna, Maharashtra

ABSTRACT-

WORD ORIGIN- The suffix "-phobia" is used as a combining form to denote "fear." It is frequently employed in scientific contexts, particularly in biology and psychology. Phobos, which in Greek means "fear" or "panic," is the root of the word "phobia." The Latin word timor, which means "fear," is the origin of phrases like timid and timorous. The first known use of *phobia* was in 1786

- Fear is an emotional reaction to an impending perceived threat. This is distinct from anxiety, which is a reaction to a potential threat. Fear and anxiety frequently overlap, but by distinguishing between the two, it is possible to spot the minute variations between the diseases and tell which response would be more typical given a person's culture and developmental stage.
- PHOBIA is an anxiety condition characterized by a recurring, overwhelming dread of something or someone. Typically, phobias cause a sudden onset of fear and last for more than six months.
- Specific phobias, social phobias, and agoraphobia are the three categories into which phobias fall.

PREVALENCE:

- Phobias are a common form of anxiety disorder, and distributions are heterogeneous by age and gender.
- According to a National Institute of Mental Health (NIMH) study, between 8.7% and 18.1 percent of Americans suffer from phobias, making them the second most prevalent mental disorder in men over the age of 25 and the most prevalent mental ailment among women across all age categories.
- Between 4 and 10 percent of all children will develop a specific phobia at some point in their lives. Additionally, social phobias affect 1% to 3% of children.
- In India, the prevalence of phobic disorder in adults has been found to be approximately 4.2%²⁷.
- Specific phobia was one of the most common disorders discovered in a second Indian study that sought to find psychopathology in school-going youngsters between the ages of 10-15.
- Regarding the prevalence of various types of specific phobias, there is no trustworthy evidence.

PHOBIA-

- Phobia is a persistent, illogical dread of and desire to avoid ascertain thing, activity, or situation is referred to as a phobia.

- The fear is irrational in that it is excessive compared to the actual risk and is acknowledged as such by the individual experiencing it.
- The person has trouble controlling his fear and frequently seeks to stay away from the feared circumstance and object.
- The source of the fear could be a live thing, like a dog, snake, or spider, or it could be a natural occurrence, like darkness or thunder. High places, crowds, and wide spaces are examples of settings that arouse fear.
- Patients with phobias experience anxiety not just when the things or situations are around them, but also in their minds.
- When confronted with the cause of their phobia, the individual will feel extreme distress. They may struggle to function normally as a result, and it may even trigger panic attacks.

TYPES OF PHOBIA:–

1. SPECIFIC PHOBIA :

- This is an extreme, illogical phobia of a certain trigger.
- They frequently start to form during childhood or adolescence and are usually particular to an item or circumstance. As they age, they may get a little better for certain people.
- Some common specific phobias are:
- Animal phobias, including those of dogs, insects, snakes, and rodents, are among the more prevalent specific phobias
- Natural environment phobias, such as a fear of heights, water, the dark, storms, or infections.
- Phobias that is situational, such as a fear of flying, visiting the dentist, tunnels, cramped areas, or escalators.
- Body-based phobias, such as those related to childbirth, injections, choking, bleeding, or vomiting.
- Phobias related to sexual behavior, such as the dread of nudity.
- Other phobias, such as those related to specific meals, items, or costumes.
- Each specific phobia has a name that is unique to it. Acrophobia, which refers to a fear of heights, and claustrophobia, which refers to a fear of small spaces, are two examples of more prevalent words.

Causes:

- The true origin of particular phobias is still mostly unknown. Negative life experiences are one possible cause. Having a traumatic event or panic attack related to a particular object or circumstance often leads to the development of phobias
- Environmental and genetic factors. Your particular fear may be connected to your parents' anxiety or phobia; this could be the result of heredity or acquired behavior.
- Mental processes. Specific phobias may develop as a result of changes in how the brain functions.

Symptoms

- No matter what form of phobia it is, it will probably cause these kinds of reactions:
- When exposed to or even thinking about the source of your fear, you have an immediate feeling of great fear, anxiety, and panic.
- Increasing worry when the circumstance or object grows closer in time or vicinity despite being aware that the anxieties are unwarranted or exaggerated

- Making every effort to stay away from the thing or circumstance, or dealing with it while feeling extreme fear or anxiety
- Physical symptoms and reactions, such as sweating, rapid heartbeat, a tight chest, or trouble breathing;
- Feeling nausea, dizzy, or faint around blood or injuries; • In children, possible tantrums, clinging, crying, or refusal to leave a parent's side or approach their fear

Risk factors:

Specific phobias may be more likely to affect you if you have these factors:

Age: The onset of certain phobias typically occurs in childhood however they can also happen later in life.

Relatives: It is more likely to occur if someone in the family already has a certain phobia or anxiety. This may be a hereditary predisposition, or children may pick up certain phobias by watching a phobic family member respond to an object or a Circumstance.

Temperament: If a person is more sensitive, more inhibited, or more pessimistic than average, the risk could rise.

An unpleasant encounter. The emergence of a particular phobia may be brought on by going through a terrifying traumatic incident, such as becoming stuck in an elevator or being attacked by an animal.

Gaining knowledge of unpleasant experiences. A specific phobia may arise as a result of hearing about terrible events or information, such as airline crashes.

2.SOCIAL PHOBIA :

- A persistent mental illness where social interactions result in irrational anxiety.
- People with social anxiety disorder experience unjustified anxiety, fear, self-consciousness, and shame during routine social encounters because they worry about being scrutinized or harshly assessed by others.
- Fear and worry can cause avoidance, which can affect your life, in people with social anxiety disorder. Significant stress can have an impact on your relationships, daily activities, job, school, or other activities.
- It commonly manifests throughout adolescence, is more prevalent in women, and typically has a chronic history. When new persons are involved, they get very uneasy.
- The fear might just apply to public speaking, performing in front of an audience, or presenting business presentations. Or it could be more all-encompassing, causing the phobic individual to stay away from a variety of social situations like eating in public or using the restroom in public. Emotional and behavioral symptoms.

Symptoms:

- Fear of being judged negatively; worry about embarrassing or humiliating others; intense anxiety when interacting or conversing with strangers; worry that others will notice that the person is acting nervously; worry those physical symptoms such as blushing, sweating, trembling, or having a shaky voice will embarrass the person; avoidance of doing things or speaking to people out of embarrassment; avoidance of situations where the person may be judged negatively; worry about embarrassing or humiliating
- Worry before a feared action or event; intense fear or anxiety in social circumstances;
- Reviewing interactions after a social occasion to assess performance and spot deficiencies

- Believing that a bad social event will have the worst conceivable effects.
- Children who are anxious about interacting with adults or peers may weep, throw fits, cling to their parents, or refrain from speaking in public.
- When a person has social anxiety disorder of the performance type, they are extremely fearful and anxious when speaking or performing in front of others but not when in other, more typical social circumstances.
- Social anxiety disorder can occasionally be accompanied by physical symptoms, which may include: Blushing; rapid heartbeat; trembling; sweating; nausea or upset stomach; difficulty breathing; dizziness or fainting; feeling as though mind has gone blank; tension in muscles.

When a person has social anxiety disorder, they could find it difficult to handle ordinary, everyday situations.

Causes:

Social anxiety disorder most likely results from a complex mix of biological and environmental factors, similar to many other mental health diseases. Probable causes include

Genetic characteristics: Typically, anxiety issues run in families. It's not exactly clear how much of this may be inherited and how much is a result of taught behavior, though.

Brain structure: The amygdala, a brain region, may be involved in regulating the fear response. People with an overactive amygdala can experience a more intense fear reaction, which would make them more anxious in social circumstances.

Environment: Some people may experience severe anxiety after being in an uncomfortable or embarrassing social situation, suggesting that social anxiety disorder may be a learned behavior. Additionally, there may be a link between social anxiety disorder and parents who are either more controlling or overprotective of their children or who exhibit anxious behavioral social circumstances.

Risk factors:

Several factors can increase the risk of developing social anxiety disorder, including:

Family history: If one's biological parents or siblings suffer from social anxiety disorder, they are more likely to do so as well.

Negative experiences: Social anxiety disorder may be more common in children who are subjected to bullying, taunting, rejection, or other forms of humiliation. In addition, this disease may be linked to other unfortunate life experiences such as family conflict, trauma, or abuse.

Temperament: Children who are hesitant to approach unfamiliar persons or circumstances or who withdraw or act restrainedly may be more vulnerable.

New social or work demands: The initial signs of social anxiety disorder may appear when a person meets new people, makes a public speech, or gives a crucial job presentation. Symptoms of social anxiety disorder usually appear in adolescence.

Having an appearance or condition that draws attention; For instance, Parkinson's disease-related facial deformities, stuttering, or tremors can make people feel more self-conscious and may even cause social anxiety disorder in some people.

3. AGORAPHOBIA :

- It is a form of anxiety disorder in which a person avoids or fears going to places or circumstances that could make them feel confined, helpless, or embarrassed

- The fear may be related to a current or upcoming scenario, such as taking public transportation, being in an enclosed or open place, waiting in line, or being among a lot of people.
- The anxiety is brought on by the worry that, if it worsens, there would be no quick means to get away or assistance. Most sufferers of agoraphobia get it after having one or more panic episodes, which makes them fear having more attacks and steer clear of the places where they might happen.
- People with agoraphobia frequently struggle to feel secure in any public place, particularly in areas where large people gather

Symptoms

- Agoraphobia is characterized by a dread of Leaving the house alone, Crowds or standing in line, Closed areas like movie theatres, elevators, or little shops, Open areas like parking lots, bridges, or shopping centre's, Taking a bus, flight, or train as a mode of public transit.
- These events make a person anxious because they worry that they won't be able to flee or get aid, which causes them to feel scared or exhibit other embarrassing or disabling symptoms.
- In addition, people who experience fear, anxiety, or avoidance often experience significant distress or difficulties in social situations, at work, or in other areas of their lives.
- The factors include: Exposure to the circumstance almost always causes fear or worry, which is out of proportion to the situation's true risk.
- The person avoids the situation and needs a companion to go with; The person endures the situation but is extremely distressed; and The level of worry or fear is excessive compared to the threat present. The phobia and avoidance typically persist for at least six months.

Causes:

Agoraphobia may develop for a variety of reasons, including biology, temperament, environmental stress, and learning experiences, as well as physical and genetic factors.

Risk factors

Although it can start in childhood, agoraphobia typically manifests in late adolescence or the beginning of adulthood — typically before the age of 35 — but it can also affect older people. Agoraphobia is more frequently diagnosed in women than in men.

Agoraphobia risk factors include:

Anxious or nervous temperament; panic disorder or other phobias; excessive anxiety and avoidance in response to panic episodes; situations that are distressing, such as being abused, losing a parent or being attacked; having a blood related who suffers from agoraphobia.

Panic disorder and Agoraphobia:

Some persons furthermore struggle with panic disorder and agoraphobia. People who have panic disorder go through quick, acute episodes of fear that peak in a matter of minutes and result in severe physical symptoms (panic attacks). People may believe that you are utterly out of control, experiencing a heart attack, or perhaps going to die away. Fear of having another panic attack can cause a person to take care of the situation that caused the last one or the location where it happened. Among the warning signs and symptoms of a panic attack are: Rapid heartbeat, breathing difficulties or a feeling of choking, and pressure or pain in the chest. Unsteadiness or light-headedness; Shaky, numb, or tingling sensations; Excessive sweating; Sudden flushing or chills; An upset stomach or diarrhea; A fear of death.

Diagnosis of Phobia:

Diagnosis of phobias is based on a thorough clinical interview and diagnostic guidelines:

The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) from the American Psychiatric Association is utilised as the diagnostic standard.

DSM-5 criteria for phobia include:

- Persistent, intense fear or anxiety about specific social situations because the person believes that they may be judged negatively, embarrassed or humiliated
- Avoidance of anxiety-producing social situations or enduring them with intense fear or anxiety
- Excessive anxiety that's out of proportion to the situation
- Anxiety or distress that interferes with daily living
- Fear or anxiety that is not better explained by a medical Condition, medication or substance abuse.

Frequency of all 3 types

of phobia ---

Specific phobias: ~5%

Social phobia: ~5%

Agoraphobia: ~2%

REFERENCES-

1. Michael Gelder, Dennis Gath, Richard Mayou; Oxford Textbook of Psychiatry; Edition 2nd; Butler and Tanner Ltd Publishers.
2. Donald W. Black; Nancy C. Andreasen; Introductory Textbook of Psychiatry; Edition 7
3. Benjamin James Sadock, Virginia Alcott Sadock; Kaplan and Sadock's Comprehensive Textbook of Psychiatry; Volume 1; Wolters Kluwer publishers.
4. Robert E. Hales, Stuart C. Yudofsky, Laura Weiss Robberts; An American Psychiatric Publishing; Textbook of Psychiatry; Edition DSM-5
5. https://www.health.harvard.edu/a_to_z/phobia-a-to-z
6. <https://www.healthline.com/health/phobia-simple-specific>
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/Phobia>
8. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/249347>
9. <https://www.nhs.uk/conditions/phobias/>
10. <https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/specificphobia>.

Efficacy Of Homeopathy Remedies On Osteoporosis In Elderly People

Dr. Sheetal Nalawade

Dr. Smita Hiwrale (Guide)

Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra-431202

Abstract:

Osteoporosis is a Chronic progressing metabolic bone disease that leads to loss of bone mass, is widely prevalent in India and osteoporotic fractures are a common cause of morbidity and mortality in adult Indian male and female. mostly, hip fractures occur at earlier age in Indian males and females, compared to their western counter parts and higher male-to-female ratio suggests that Indian male shows high risk for hip fractures than Indian female ,causes for these differences are not known yet. It may be possible due to dietary deficiency of calcium in early life leads to a lower bone mass and consequently osteoporosis at an earlier age.

Further more malabsorption of calcium is due to deficiency of vitamin D in person it may lead to osteoporosis. osteoporosis has become a public health problem in India and a versatile approach is required to find out its causative factors and proper strategies are required for prevention of calcium and vitamin D deficiency by fortification of food with nutrients in diet of everyone. other issues that should be addressed is postmenopausal female. To promote bone health and control osteoporosis in India.

As a part of concern osteoporosis is very difficult to manage clinically but by Homeopathic treatment it can be cured and also can be prevented. Homeopathic medicines play a very important role in management of osteoporosis by calcium metabolism and in cases of other deficiencies as well.

Keywords:

Osteoporosis , Elderly people , Homeopathy management , Fractures , Calcium Malabsorption

Introduction:

Osteoporosis is a skeletal disorder characterized by a loss of bone osteoid that reduces the bone integrity and bone strength leading to an increased risk of fractures. Loss of bone tissue is associated with deterioration in skeletal micro-architecture. The WHO operationally defines osteoporosis as a bone density that falls 2.5 standard deviations . below the mean for young healthy adults of the same gender-also referred to as a T-score of -2.5. Post-menopausal female who fall at the lower end of the young normal range (a T-score of >1 SD below the mean) are defined as having low bone density and are also at increased risk of osteoporosis.

Osteoporosis is the second most common disease in India. Osteoporosis is characterized as a moderate, foundational, skeletal sickness portrayed by low bone mass and microarchitectural obliteration of bone tissues with a subsequent expansion in bone fragility and defenselessness to fracture. Studies have shown that bone low density begins from the age of 40-65 years in the two men and female. In female, it has been seen that menopause is trailed by a prompt reduction in bone mass and thickness not long after menopause. This expanded pace of bone disease increases after menopause in females and afterward converges into a persistent age-related disease. While type 1 or postmenopausal osteoporosis by and large happens before the age of 65 years and influences female, Type 2 osteoporosis is widespread after top bone mass has been joined in and is tracked down in the two men and female. While female experience stamped expansion in bone disease during

perimenopause and post-menopause period and in men a little amount bone fracture is noticed over the course of life. Subsequently, female notwithstanding age-related bone disease likewise experience menopausal bone disease. Concentrates on shows that osteoporosis and osteopenia or low bone mass might happen at a more youthful age in Indian population. Notwithstanding being a typical reason for malunion and mortality in men, Indian information on men osteoporosis is less. A concentrate in Delhi shows the prevalence of osteoporosis as 24.6% in men and 42.5% in female over 50 years old. Further, in more established men, the risk of hip fracture or vertebral fracture is 30% higher than in female of a similar age. Men osteoporosis generally remains under diagnosed and untreated and is uncovered solely after the event of a fracture. Osteoporotic fracture in men is more normal than myocardial infarction but most of concentrates in osteoporosis have an emphasis on female particularly postmenopausal female with little information accessible in men. At the LS, the prevalence of osteoporosis was 10.4% for male in less than 52.2 years category and 18.6% for male in more than 52.2 years category. In premenopausal women from 40-50yrs the prevalence was 3.5%, 18.4% in postmenopausal women 50-65yrs.

TYPES OF OSTEOPOROSIS:

1) Primary osteoporosis:

This is the most well-known kind of osteoporosis and it happens more in female than male. Primary osteoporosis is generally brought about by age-related factors, and might be allude to as senile osteoporosis or when the reason is unknown, idiopathic osteoporosis.

2) Secondary osteoporosis:

This kind of osteoporosis has comparable complications to those normally found in essential or primary osteoporosis, nonetheless, secondary osteoporosis happens because of specific ailments like leukemia, hyperthyroidism, hyperparathyroidism.

3) Idiopathic juvenile osteoporosis:

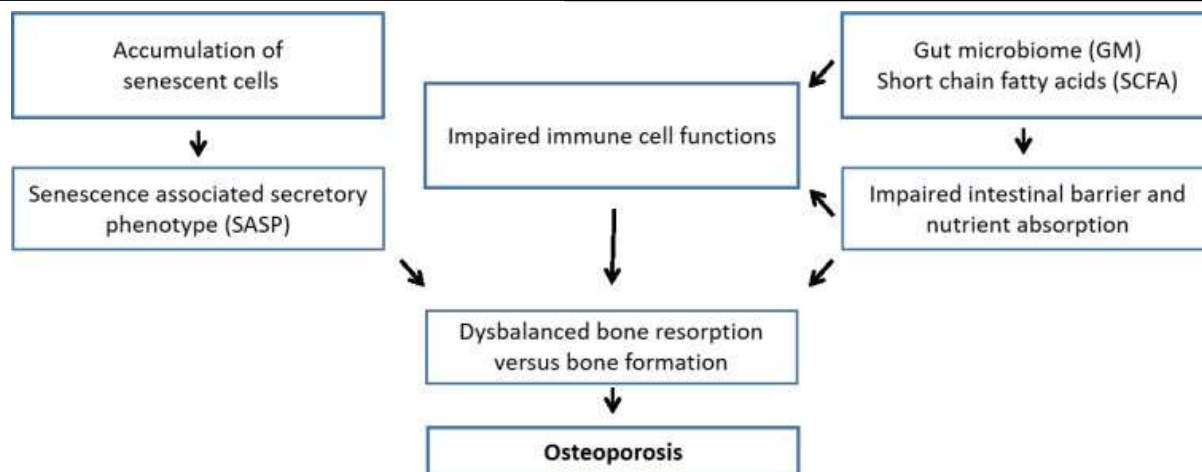
This kind of osteoporosis is likewise exceptionally uncommon and influences kids who are somewhere in the range of 8 and 14 years of age (a period of fast development in a youngster's life). Idiopathic Juvenile osteoporosis, otherwise called IJO generally influences kids with a background marked by being overweight before pubescence.

4) Osteogenesis imperfect:

A group of genetic disorders present at birth that alter the development of collagen in bone, causing bones to break more easily. Effects of this condition range from relatively mild to severe and life-threatening. Other symptoms of mild types include a blueish tint in the eyes and early hearing loss.

Pathophysiology of Osteoporosis:

Osteoporosis is an illustration of a multifactorial sickness with a perplexing interaction of hereditary, inborn, exogenous, and way of life factors adding to a individual risk of the sickness/disease. Conventional pathophysiologic models much of the time accentuated endocrine systems, for example deficiency of estrogen and secondary hyperparathyroidism in elderly people because of estrogen deficiency, less dietary intake, and broadly lack of vitamin D, as the key determinants of postmenopausal osteoporosis (Clarke and Khosla, 2010). Nonetheless, it has become clear somewhat recently that pathophysiological systems contributing to the beginning of osteoporosis.

CAUSES:

Osteoporosis happens when an excess of bone mass is lost and changes happen in the structure of bone. Certain elements might be involved in the improvement of osteoporosis.

- 1) **Sex**- chances of developing osteoporosis are greater in females. Females have less peak bone mass and smaller bones than men.
 - 2) **Age**- As age increases bone loss happens more fastly and new bone growth is slower. Overtime bones can get weakened and risk for osteoporosis increases.
 - 3) **Bone size** - Body size –Slim, slender female and men are at more serious risk to produce osteoporosis since they have less unresolved issues contrasted with healthy built female and men.
 - 4) **Race** – Race - White and Asian female are at most noteworthy risk.
- **Changes to hormones**- Low levels of hormones can increase chances of developing osteoporosis.

For example:

- Less estrogens levels in female after menopause.
 - Less levels of estrogens from the abnormal absence of Menstrual periods in premenopausal female because of hormone disorders.
 - Less levels of testosterone in men. Men with conditions that cause low testosterone are in danger for osteoporosis. Nonetheless, the gradual diminishing of testosterone with maturing is most likely not a significant justification behind deficiency of bone.
- **Diet** - Diet low in calcium and vitamin D can increment risk for Osteoporosis and fractures. Eating junk food or unfortunate protein admission might expand risk for bone disease and osteoporosis.
 - **Other ailments** - A few ailments that might have the option to treat or oversee can expand the risk of osteoporosis, like other endocrine and hormonal infections, gastrointestinal sicknesses, Rheumatoid joint pain, particular sorts of disease like cancer, HIV/AIDS, and anorexia nervosa.
 - **Lifestyle** –
A solid way of life can be significant for keeping serious areas of strength for bones.
 - Low degrees of active work and delayed times of latency can add to an expanded pace of bone disease or breakage.
 - Persistent heavy drinking of liquor is a critical risk factor for osteoporosis.
 - Studies show that smoking is a risk factor for osteoporosis.

Symptoms of Osteoporosis:

Osteoporosis is also called/known as silent disease/infection since there are commonly no complications until a bone is broken or at least one vertebrae fracture. Complications of vertebral fracture incorporate serious back torment, deficiency of level, or spine mutations, for example, a stooped or kyphosis. Bones impacted by osteoporosis might turn out to be delicate to the point that fractures happen suddenly or as the aftereffect of:

- Minor falls, for example, fall from standing level that wouldn't typically cause a fracture in a healthy bone.

- stresses on bone or joints like bending, lifting, or in any event, hacking cough.
- Loss of height (getting shorter by an inch or more).
- Change in posture i.e.stooping or bending forward.
- Shortness of breath (smaller lung capacity due to compressed disks).
- Bone fractures.
- Pain in the lower back.

RISK FACTORS:-

- BMD dependent -
- Female sex
- Asian people
- Gastrointestinal disease
- Hypogonadism
- Immobilization
- Chronic liver disease
- Chronic renal disease
- Low dietary calcium intake
- Vitamin D deficiency
- COPD
- Drugs–heparin, calcineurin inhibitors, anticonvulsants, proton pump inhibitors.
- Endocrine diseases- Cushing's syndrome, Hyperthyroidism, Hyperparathyroidism.
- Other diseases- diabetes mellitus, multiple myeloma, osteogenesis imperfecta.
- BMD independent-
- Increasing age
- Previous fragility fracture
- Family history of hip fracture
- Low body mass index
- Smoking
- Alcohol abuse
- Glucocorticoid therapy
- Increased risk of falling
- Rheumatoid arthritis.

HOMOEOPATHIC REMEDIES :-

Calcarea carbonic:

This remedy is mostly helpful to peoples who are easily tired by slightest exertion and tend to feel anxious and over-whelmed from work or stress. The person may be chilly, flabby or overweight, and feel worse from cold and dampness. Back pain, swollen joints, and a sweaty head at night are often seen. People who need this remedy often have strong cravings for both eggs and sweets.

Calcarea phosphoric:

This remedy is for Stiffness, soreness, weakness of the bones and joints it is mostly experienced by those who need this remedy. Aching in the bones of the neck, upper back, and hips can be distressing. Deep tiredness frequently is felt, especially after exercise. Calcium deposits and bone-spurs may develop, even while general bone-loss is taking place, and fractures may be slow to heal. Feeling of dissatisfaction and a strong desire for travel or a change of circumstances are often seen in people who need Calcarea phosphoric remedy.

Silicea:

People who required this remedy are mostly nervous, easily tired, very chilly, and have tendency of sweating at night. They have a refined or delicate appearance, and often have weakness in the spine. Their injuries are slow to heal, and they tend to have a low resistance to infection. Moderate exercise mostly warms the person up and improves energy.

Symphytum:

When osteoporosis is a problem, fractures often happens from mild trauma. This remedy can be useful for strengthening and healing bones when new fractures occur, and also helpful when pain persists in old, healed fractures.

Calcarea Fluorica:

This remedy is best solution for osteoporosis patients who have complaints of pain in the back, which is more painful while resting and better when walking or doing some physical exercise.

Ruta Graveolens:

This remedy is another very effective homeopathic cure used for the treatment of fractures in osteoporosis. Whenever a bone gets broken, the ligaments and tendons of bones that surround it additionally get harmed. It is in this circle where homeopathic medicine Ruta Graveolens demonstrates its great impact. This regular solution helps in mending torn ligaments and tendons.

References: -

- 1) Anderson J, Anderson J V, Bunce NH. Kumar and Clark's (2009) Clinical Medicine. 7th ed. Kumar Page, Clarke M, editors. Spain: Elsevier Limited; 560-563 p.
- 2) Clarke BL, Khosla S. Physiology of bone loss. Radiol Clin North Am. (2010);48:483–495. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
- 3) Epidemiology | International Osteoporosis Foundation [Internet]. Available from: <https://www.iofbonehealth.org/epidemiology>
- 4) <https://www.niams.nih.gov/health-topics/osteoporosis>
- 5) <https://www.nature.com/articles/s41413-022-00219-8>
- 6) Materia medica by William Boericke <http://www.homeoint.org/books/boericmm/c/calcp.Htm>
- 7) Principles of Internal Medicine. Abbruzzese J., Aboulhosn J. Harrison's (2015) Volume 2, n. Kasper D., Hauser S., editors. United States of America: McGraw Hill Education; 2454-2457, 2488-2494 p.

Obstructive Sleep Apnea In Children And Its Homeopathic Management

Dr. Amit Gupta (MD Paediatric part-1)

Dr. Chimanlal Rajpal

Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra-431202

Abstract:

Recent increases in our awareness to the high prevalence of sleep disorders among children, in particular, has led to concentrated efforts aiming to understand the pathophysiological mechanisms, clinical manifestations, risk factor and its homeopathic management. In this review, I will briefly elaborate on some of the pathogenetic elements leading to the occurrence of obstructive sleep apnea (OSA) in children. Pediatric obstructive sleep apnea is a sleep disorder in which your child's breathing is partially or completely blocked during sleep. It can happen several times a night. The condition occurs when the upper airway narrows or is blocked during sleep.

Keyword:

Obstructive sleep apnea, Children, Obesity, Adenotonsillar hypertrophy, homeopathy management.

Abbreviations:

OSA (Obstructive sleep apnea),

MRI (magnetic resonance imaging)

Overview:

Pediatric sleep continues to gain significant recognition due to both increasing evidence of a high prevalence of sleep disorders among children, and by virtue of the potential somatic and psycho-behavioral effects of disrupted sleep during early development. Obstructive sleep apnea (OSA) is by far the most frequently diagnosed pediatric sleep disorder, and has been reported to affect at least **1–3%** of all pre-school and school-aged children. Furthermore, symptoms consistent with an increased risk for sleep-disordered breathing have been reported in **6–27%** of children.

OSA is characterized by repeated events of partial or complete upper airway obstruction during sleep. These upper airway changes induce disruption of normal alveolar ventilation and sleep structure, and lead to blood gas abnormalities and sleep fragmentation.

Pathophysiology:

- Transition to the sleep state will normally result in elevations of upper airway resistance, primarily linked to reductions in airway diameter resulting from reduced tone of the pharyngeal dilator and constrictor muscles.
- In children, the primary abnormality associated with increased number of OSA consists in the presence of adenotonsillar hypertrophy. This is not surprising, considering the obvious fact that anatomical impingement of the upper airway by enlarged lymphoid tissues will exponentially increase the airflow resistance, and ultimately culminate in recurring upper airway collapse, the latter being characteristic of OSA. Previous observations suggested that tonsillar and adenoidal tissue enlarge at a faster rate than the bony structures of the nasopharynx during early childhood, and therefore would result in an overall reduction in the upper airway diameter during early childhood
- In support of this recent work, MRI of upper airway structures clearly established that children with OSA have significantly larger adenoids and tonsils than control

- Nasal polyps can cause mechanical obstruction sometime during sleep leading to the sleep apnea in children.
- I should however emphasize that the presence of markedly enlarged tonsils and adenoids is not synonymous with the presence of OSA, and that complex interactions between the anatomical components and other elements such as upper airway tone, central and peripheral respiratory drive, and upper airway reflexes may all play a role of greater or lesser importance depending on the individual OSA patient
- Genetic and ethnic factors have also been identified in the pathogenesis of OSA. For example, African Americans are at higher risk than Caucasians when controlling for age, sex and body mass index. While no specific genes have been thus far identified for OSA, it has become apparent that OSA is polygenic in nature, and that specific genes impacting on factors such as oral mucosa thickness and facial structure will play a deterministic role in OSA.

Risk Factors:

Besides obesity, other risk factors for pediatric sleep apnea include having:

- Down syndrome.
- Birth defects in the skull or face.
- Cerebral palsy..
- Neuromuscular disease.
- History of low birth weight.
- Family history of obstructive sleep apnea.
- Sickle cell disease.

Clinical Manifestation; Symptoms:

During sleep, symptoms of pediatric sleep apnea might include:

- Snoring.
- Pauses in breathing.
- Restless sleep.
- Snorting, coughing or choking.
- Mouth breathing.
- Nighttime sweating.
- Bed-wetting.
- Sleep terrors.

Infants and young children with obstructive sleep apnea don't always snore. They might just have disturbed sleep.

During the day, children with sleep apnea might:

- Perform poorly in school.
- Have trouble paying attention.
- Have learning problems.
- Have behavioral problems.
- Have poor weight gain.
- Be hyperactive.

Homeopathic Management of Obstructive Sleep Apnea:

Some of the well indicated homeopathic medicines to treat obstructive sleep apnea are Lachesis, Ammonium Carb, Agraphis Nutans, Lemna Minor, Sanguinaria Nitricum, Grindelia

Robusta, Opium, and Sambucus. The selection of medicines for OSA is made individually for every case keeping in view the symptom presentation as well as the reason behind it. Homeopathic medicines help in OSA by aiming to treat the cause behind it. The homeopathic medicines for OSA are very safe to use among people of all the age group and manage it in a highly safe, natural and efficient manner.

1. Lachesis – Top Homeopathic Medicines for Obstructive Sleep Apnea

Lachesis is a natural medicine for obstructive sleep apnea where a person wakes up frequently due to obstructed breathing. The person may need to sit up and needs to take a deep breath. Fear of going to sleep may also prevail among them. Such subjects also cannot tolerate anything tight around their neck like collars.

2. Sambucus – For Obstructive Sleep Apnea Management in Children

Sambucus is an effective medicine for obstructive sleep apnea in children. The child needing Sambucus wakes up suddenly during sleep feeling suffocated. He sits up and gasps for breath. The episodes of pauses of breathing are repeated several times during sleep. Increased sweating also attends. Nose is dry and obstructed.

3. Ammonium Carb and Agraphis Nutans – To Manage OSA with Enlarged Adenoids or Tonsils

Both Ammonium Carb and Agraphis Nutans works well in cases of OSA that links with enlarged adenoids or enlarged tonsils. The indicating features to use Ammonium Carb are blocked nose at night, inability to breathe through the nose, waking with starting from sleep. Excessive sleepiness during the daytime is also well noted. The symptoms for using Agraphis Nutans are enlarged tonsils or enlarged adenoids with obstructive sleep apnea, obstruction of nose, tendency to take cold frequently. In addition to these symptoms, deafness or ear discharge may be present.

4. Lemna Minor and Sanguinaria Nitricum – For OSA with Nasal Polyps Complaint

For managing OSA, homeopathic medicines Lemna Minor and Sanguinaria Nitricum are highly suitable. Lemna Minor offers help in cases when the symptoms are OSA with stuffed nostrils from polyps, foul smell from the nose, thick yellow-white discharge from the nose and snoring.

Sanguinaria Nitricum is useful when symptoms include OSA with the dryness of nostrils, yellow-bloody mucus discharge from the nose, sneezing, burning in nostrils, desire for fresh air, and poor/restless sleep. Nasal turbinate hypertrophy may be present along with nasal polyps for using both these medicines.

5. Grindelia Robusta – For OSA in Asthmatic Individuals

Grindelia Robusta is a natural medicine for OSA in asthmatic patients where the person stops breathing while sleep and wakes with a start suddenly. There is a need to sit up to breathe as well as oppression felt in the chest with tough, tenacious white expectoration and wheezing.

6. Opium: For Obstructive Sleep Apnea with Snoring

Opium offers a natural treatment for obstructive sleep apnea when a person tends to snore deeply. The person faces spells of stopped breathing up ongoing to sleep and may also feel suffocated. Excessive drowsiness and sluggishness during the day may be there.

Reference:

- 1) Clarke, JH, A Dictionary of Practical Materia Medica.
- 2) Dr. Phatak SR, Materia Medica of Homoeopathic Medicines,
- 3) Garg RK, Afifi AM, Garland CB, Sanchez R, Mount DL (Nov.2017) Pediatric Obstructive Sleep Apnea: Consensus, Controversy, and Craniofacial Considerations, Plast Reconstr Surg,140(5):987-997. (PubMed)

- 4) <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/pediatric-sleep-apnea/symptoms-causes/syc-20376196>
- 5) <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1071909108000302>.
- 6) Kliegman, ST Geme, Blum, Shah, Tasker, Wilson (2019) Nelson Textbook of pediatrics, 21st Edition, Asia:Harcourt Publishers.
- 7) Li Z, Celestin J, Lockey RF (Sep-Oct. 2016) Pediatric Sleep Apnea Syndrome: An Update. J Allergy Clin Immunol Pract, 4(5):852-61. (PubMed)
- 8) Paul, Vinod K, Bagga Arvind (2013) Ghai Essential Pediatrics, 8th Edition, CBS Publishers and Distributors Pvt Ltd.
- 9) Samuel Lilienthal, B Jain publishers, Homeopathic Therapeutics the classical Therapeutics hints
- 10) William Boericke, Pocket Manual of Homoeopathic Materia Medica, 9th edition.

The Role Of Homoeopathic Posology In Management Of Renal Calculi

Dr. Alok Balasaheb Nikam Dr. Smita Hiwrale (Guide)

Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra-431202

Introduction:

RENAL CALCULI is one of the most common conditions in adult age group. Which may result in sever complication. Homoeopathy has good results entreating RENAL CALCULI. Homoeopathic is distinctive method of treatment of any disease. Dr. Samuel Hahnemann the founder of homoeopathy lays emphasis on use of drugs in various potencies quantities forms & number of administrations of the medicine. He told us that how much it is important to selection of proper dose that is potency quantity form & number of administrations to bring cure.

The urinary calculi have different structure and composite on in India different from that of the Western world. Calcium oxalate monohydrate stones predominate in India. There are some stone seven large staghornal curlicues no symptoms.

Pain is the leading symptom in 75% of the people with RENAL CALCULI disease.

In homoeopathy drugs Berberis Vulgaris, Calcarea carb, Lycopodium, Colocynthis, Cantharis are commonly used according to symptoms similarity.

As far as other mode of treatment includes diuretics, No steroidal anti inflammatory drugs in some conditions Lithotripsy. Homoeopathy has good results in treating RENAL CALCULI. Homoeopathic treatment includes various dilutions with different potencies.

DEFINITION:

RENAL CALCULI are solid particles in the urinary track may cause pain, nausea, vomiting, hematuria and possibly, chills and fever duet secondary infection.

CLASSIFICATION:

Types of RENAL CALCULI:

- Calcium Oxalate Stones. The common type of urinary calculi.
- Calcium Phosphate Stones.
- Struvite Stones
- Uric Acid Stones.
- Cysteine Stones.

Sign and Symptoms of urinary calculi ^[6]:

A urinary calculus usually symptomless until it moves around or within kidney or passes into ureters. Most of the patient start paining if stone moves into ureter. If stone lodge into the ureter it starts blocking the flow of urine results in back pressure and swelling of kidney and hydronephrosis.

1. Then spasmodic ureter, which is very painful.
2. Severe, sharp pain in back and in abdomen.
3. Pain radiates to the back, lower abdomen and groin
4. Pain comes with change in intensity
5. Pain and burning while passing urine

Other signs and symptoms may include:

1. Red or brownish color of urine
2. Foul-smelling urine

3. Desire to urinate constantly with small amount of urine
4. Nausea and vomiting
5. Fever and chills may occur if infection of urinary tract occurs.
6. Pain may change location for instance, shifting to a different location or increasing in intensity as the calculi moves through urinary tract.

➤ **CAUSES AND PATHOPHYSIOLOGY:**

• **Causes:**

Urinary calculi has many causes and several factors are responsible to form it. Such as crystal forming substances like calcium, oxalate uric acid.

1. Calcium stones:

These are most commonly found in urinary calculi are calcium stones, usually in the form of calcium oxalate. Oxalate is made by liver or absorbed in intestine. Some fruits and vegetables, chocolate, have high oxalate content. High vitamin D, surgery like intestinal bypass and several metabolic disorders that increases the concentration of calcium or oxalate in urine.

Calcium calculi may also appear in the form of calcium phosphate. These calculi are more common in metabolic conditions, like renal tubular acidosis. It may occur when medications used to treat migraines or seizures, such as topiramate

2. Struvite stones:

These calculi are for medical urinary tract infections. They can grow quickly and quite large.

3. Uric acid stones:

These are commonly occurred in people with chronic diarrhea or malabsorption who lose much fluid, those who take a high-protein diet, also in diabetes or metabolic syndrome. Some genetic factors increase your risk of uric acid calculi.

4. Cystine stones

These calculi forms in hereditary disorder called cystinuria it causes the kidney to excrete large amount of specific amino acid.

➤ **Risk Factors:**

Factors that increase the risk of developing urinary calculi include Family or personal history. The risk increase if one's family has history of urinary calculi.

1. Dehydration:

People who work in high temperature such as industries or hot climate have higher risk today hydration and formation of urinary calculi.

2. Certain diets:

High protein, sodium (salt) and sugar may increase the risk of formation of urinary calculi.

3. Obesity:

High body mass index (BMI) have been linked to an increased risk of urinary calculi.

4. Digestive diseases and surgery:

Gastric bypass surgery, irritable bowel syndrome (IBS) or chronic diarrhea can affect the absorption of calcium and water, increasing the amounts of stone-forming substances in the urine.

5. Other medical conditions:

Renal tubular acidosis, cystinuria, hyperparathyroidism can repeatedly during urinary tract infections so can increase risk of urinary calculi.

6. Certain supplements and medications:

Some medicines and supplements may cause urinary calculi such as vitamin C, dietary supplements, laxatives (when used excessively), calcium-based antacids and certain medications used to treat migraines or depression, can increase the risk of formation of urinary calculi.

7. Pathophysiology of urinary calculi:

Urinary calculi start growing from crystals in supersaturated urine, and then crystal adhere to the urothelium and creating the nidus for subsequent calculi growth.

The biological processes that anchor crystals to the urothelium is don't know. Many calcium oxalate calculi develop on Randall's plaques. Which are made-up of calcium phosphate (= hydroxyapatite) crystals. Forming the nucleus for calcium oxalate position. Urothelial injury and repair after a calculi episode may increase the surface.

Expression of these molecules to favors the further crystal adhesion. Thus 'calculi begets the calculi. As there may be residual nucleus on which further calculi may form molecules favoring crystal adhesion and results in stone formation.

- Pancreatitis
- Biliary calculi
- Appendicitis acute or chronic
- Radicular pain sciatica
- primary gonadal pathology

➤ INVESTIGATION: [3,4,5]

• Imaging:

1. Standard CT scan: of the abdomen and pelvis helps in detection of urinary calculi.
2. USG of abdomen and pelvis: can diagnose renal, ureteral and vesicular calculi, and it is the test of choice in pregnant women as it is harmless for fetus.
3. X-RAY (KUB): can diagnose 75-90% of urinary calculi.
4. But Uric acid calculi are radiolucent and cannot be seen on X-RAY KUB.

• Blood testing:

1. Blood I may found that high calcium or uric acid in the blood.
2. Blood test results also help monitor the health of kidneys'

• Urine testing:

The 24-hour urine collection test may show that excretion of too many stone-forming minerals or too few stone-preventing substances. For this test perform two urine collection over two consecutive days.

• Analysis of passed stones:

Asked to urinate through a strainer to catch stones that patient pass. Lab analysis will reveal the makeup of kidney stones.

➤ Homoeopathic approach as per Posology towards RENAL CALCULI:

Homoeopathic is a system of medicine which aims to treat each particular individual be a child or adult. Individualization is keen process for treatment of RENAL CALCULI. Homoeopathy never treats only diseases it treats patient as whole⁷. Systematic case taking⁷ individualization of the case totality of symptoms leads to finding as minimum.

RENAL CALCULI is found in different age groups and both sexes. But most cases found in adult age group. Every patient has its own susceptibility and when patient comes to physician the state of diseases is different of every case. From physiological changes to gross pathological changes.

For treating these patient and different state of diseases homoeopathic posology plays an important role. Homoeopathic posology means it is the science by which the correct potency of a similimum, quantity, form and number of administration of medicine. The study of doctrine of the sedoses known as posology.¹ Selection of proper potency, quantity and form is another great difficult task after selection no medicine for homoeopathic physician. Potencies are divided into

- **low –potencybelow30,**
- **Medium–between30 – 200,**
- **High–Above1M.**

There is no specific rule for selection of potency. Susceptibility is only guide for selection of potency. To access susceptibility of patient physician must require good knowledge of allied subject require unbiased experience attention in observing andclear understanding of homoeopathic principles. The axiom use for this is more thesus ceptibility higher the potency and less the susceptibility lower the potency. But in modern times with much more complexities in regular life it is difficult to follow above sentence. Where is factor involved in understanding thesusceptibility of the patient. These are age, sex, habit and environment, constitution and temperament, nature and depth of disease, nature of medicine. For more simplified understanding homoeopathic potencies grossly divided into lower and higher potencies’

1. Lowerpotencies¹:

The lower potencies are usually used –

- If disease is very chronic where vital forces is so exhausted that the reaction of vital force to the stimulus is slow.
- If there are gross pathological irreversible changes.
- If we want to prescribe barcodes.
- Usually for the old persons.
- Usually given to females.
- If we are not able to findex act similimum.
- When there is paucity of symptoms as in one sided diseases.
- When a disease is incurable and only for palliating the symptoms, low potencies are used.
- When the reare structural changes.

2. Higher Potencies :

They are usually used.

- If diseases is active in nature and vital force shows good reaction to the stimulus.
- Iftherearenopathologicalchangesi.e.whenthereareonlyfunctionalchanges.
- If we want to prescribe the nosodes, they should always be given in higher potencies.
- If one has to prescribe anti miasmatic medicines for miasmatic diseases or when there are no characteristics sign and symptoms. These anti miasmatic medicines are always given in high potencies.
- When the reisexactly matching of the symptoms of medicines and patient
- More useful for mental diseases. The prescribing medicine incorrect quantity, correct for mandrepetition of administrated dose is also depends on above given points .

➤ Homoeopathic Medicines:

Berberis vulgaris:

Burning pain, Sensation as if urine remained after urinating . Urine with thick mucus and bright red , mealy sediment . Bubbling , Sore sensation in kidneys. Pain in bladder region. Pain in thigh and loins on urinating. Frequent urination Urethra burns when not urinating. ^[6]

Cantharis

Intolerable urging and tenesmus. Nephritis with bloody urine. Violent paroxysms of cutting and burning in whole region With painful urging to urinate. Bloody urine by drops. Desire to urinate. Urine jelly like ,shreddy. ^[6]

Colocynthis:

Intense burning along urethra during stools. Vesical catarrh discharge like fresh white of egg. Viscid.

Small quantities ,with frequent urging . Itching at orifice. Red hard crystals ,adhering firmly to vessel. Tenesmus of bladder. Pain on urinating over whole abdomen. ^[6]

Lycopodium:

Pain in back before urinating, ceases after flow, slow in coming, must strain, Retention, Polyuria during the night. Heavy red sediment. Child cries before urination.

References:

1. Dr. Partha Pratim Mandal, Dr. Biman Book of homoeopathic pharmacy Mandal and Mandal pg no 397, 398, 399,400,401,402
2. Dr. M .J. Wartikar Textbook of homoeopathic pharmacy page no96,97 ,98
3. Stuart H. Ralston Ian D. Penman , Mark W. J. Strachan , Richard P. Hobson Davidson Principle & Practice of Medicine 23th edition
4. Golwalla's Medicine for Students: A Reference Book for The Family Physician 25th edition.
5. Association of Physicians of India (API) Textbook of Medicine6th edition.
6. P. J. Mehta Practice of Medicine 20th edition.
7. Organon of Medicine Samule Hahnemann6th edition.

Peptic Ulcers And Its Homoeopathic Management

Dr. Shivani Manaji Shinde

Dr. Aishwarya Gandalwal

Guru Mishri Homoeopathic College And Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra,-431202

Abstract:

Ulceration in the lining of upper part of the digestive tract are known as Peptic Ulcers. The ulcers may exist in the stomach (Gastric) or in the initial part of intestine (Duodenum). About 10% of all adults are affected with Peptic ulcers at some time in their whole life. It is one of the most common problems of the gastrointestinal system. The damage occurs on the lining when there is an imbalance between aggressive gastric factors (acid, pepsin, helicobacter pylori, and refluxed bile salts) and defensive mucosal factors (gastric mucosal barrier, bicarbonate secretion, rapid cell turnover, high blood flow). Homoeopathy is holistic system of medicine that treat person as a whole on the basis on totality of symptoms and individual peculiarity we give medicine to became quality of life better.

Keywords: Peptic ulcer, homoeopathy, treatment

Introduction:

Peptic ulcers are open sores that develop on the inside lining of your stomach and the upper portion of your small intestine. The most common symptom of a peptic ulcer is stomach pain. Peptic ulcer disease (PUD) is a break in the inner lining of the stomach, the first part of the small intestine, or sometimes the lower esophagus. TYPES - • Peptic ulcers include: • Gastric ulcers that occur on the inside of the stomach • Duodenal ulcers that occur on the inside of the upper portion of your small intestine (duodenum).

Causes of Peptic Ulcers:

1. **Heredity** – Patients with peptic ulcer often have a family history of the disease, this is particularly so with duodenal ulcers which develop below the age of 20 years. The relatives of chronic ulcer patients have three times the expected number of ulcers.
2. **Helicobacter pylori** – This is the most important etiological factor in peptic ulcer disease, accounting for 90% of duodenal ulcers and 70% of gastric ulcers. By causing gastritis it reduces the resistance of the gastric mucosa to attack by acid and pepsin and a gastric ulcer may result.
3. **Non-Steroidal Anti Inflammatory Drugs (NSAIDS)** – These damages the gastric mucosal barrier and are an important etiological factor in up to 30% of gastric ulcers.
4. **Smoking** – confers an increased risk of gastric ulcer and to a lesser extent duodenal ulcer.

Symptoms of Peptic Ulcers:

1. Abdominal pain
2. Hunger pain
3. Night pain
4. Episodic pain/ Periodicity
5. Heartburn
6. Nausea
7. Loss of appetite
8. Vomiting

The most common peptic ulcer symptom is burning stomach pain. Stomach acid makes the pain worse, as does having an empty stomach. The pain can often be relieved by eating certain foods that buffer stomach acid or by taking an acid-reducing medication, but then it may come back. The pain may be worse between meals and at night. Less often, ulcers may cause severe signs or symptoms such as: Vomiting or vomiting blood — which may appear red or black. Dark blood in stools, or stools that are black or tarry. Trouble breathing. Feeling faint. Nausea or vomiting. Unexplained weight loss. Appetite changes

Risk factors:

In addition to taking NSAIDs, you may have an increased risk of peptic ulcers if you: Smoke, Smoking may increase the risk of peptic ulcers in people who are infected with *H. pylori*. Drink alcohol, Alcohol can irritate and erode the mucous lining of your stomach, and it increases the amount of stomach acid that's produced. Have untreated stress. Eat spicy foods. Alone, these factors do not cause ulcers, but they can make them worse and more difficult to heal.

Diagnosis:

Diagnosis is mainly done by Endoscopy. Barium swallow contrast X-ray. Esophagogastroduodenoscopy (EGD) also name as Gastroscopy.

Differential diagnosis:

- Gastritis Gastroesophageal reflux disease.
- Cholecystitis
- Stomach cancer
- Pancreatitis Inflammation of the stomach lining
- Hepatic congestion
- Biliary colic
- Inferior myocardial infraction

Complications:

Left untreated, peptic ulcers can result in: Internal bleeding. Bleeding can occur as slow blood loss that leads to anemia or as severe blood loss that may require hospitalization or a blood transfusion. Severe blood loss may cause black or bloody vomit or black or bloody stools. Perforation- Peptic ulcers can eat a hole through (perforate) the wall of your stomach or small intestine, putting you at risk of serious infection of your abdominal cavity (peritonitis).

Obstruction:-

Peptic ulcers can block passage of food through the digestive tract, causing you to become full easily, to vomit and to lose weight through either swelling from inflammation or scarring.

Prevention:

You may reduce your risk of peptic ulcer if you follow the same strategies recommended as home remedies to treat ulcers. It may also be helpful to: Protect yourself from infections, It's not clear just how *H. pylori* spreads, but there's some evidence that it could be transmitted from person to person or through food and water. You can take steps to protect yourself from infections, such as *H. pylori*, by frequently washing your hands with soap and water and by eating foods that have been cooked completely. Use caution with pain relievers, If you regularly use pain relievers that increase your risk of peptic ulcer, take steps to reduce your risk of stomach problems. For instance, take your medication with meals. Work with your doctor to find the lowest dose possible that still gives you pain relief. Avoid drinking alcohol when taking your medication, since the two can combine to

increase your risk of stomach upset. If you need an NSAID, you may need to also take additional medications such as an antacid, a PPI, an acid blocker or cytoprotective agent. A class of NSAIDs called COX-2 inhibitors may be less likely to cause peptic ulcers, but may increase the risk of heart attack.

Homeopathic management:

Homeopathy offers some very good medicines for peptic ulcer disease. But for a homeopath, the symptoms of the disease are much more important than the ulcer itself. This is because to select the right medicine a homeopath needs to differentiate between the finer presentations of a disease which, vary from person to person.

A homeopath not only tries to heal the ulcer but also tries to remove the general predisposition to acquire it. The homeopath not only tries to find ‘What is wrong?’, but also ‘Why it went wrong?’; ‘Where it started going wrong?’; ‘How it evolved to the current stage?’ etc. To find the answers to all these questions, a homeopath tries to gather as much information as possible regarding the past and present medical history of the patient, his/her family history, his/her general physical and psychological characteristics, etc.

This hard work on the part of the homeopath not only helps in removing the acute symptoms and the ulcer but also is usually able to remove the tendency for relapse. The ‘on-again/off-again’ nature of the disease is often removed and the general health of the person also improves as a result.

Argentum Nitricum:

For Stomach Ulcers with Radiating Pains. In my experience, Argentum Nitricum rates among the best medicines for stomach ulcers. This medicine is well indicated when sharp ulcerative or burning pain is felt in the stomach and radiates to other regions of the abdomen. The pain is sometimes gnawing in nature. Symptoms such as belching, nausea, vomiting may also appear along with these radiating pains. Abdominal distension may also be present in such cases where Argentum Nitricum will prove one of the most effective medicines for stomach ulcers.

Nux Vomica:

For Stomach Ulcers where Eating Worsens Pain. Nux Vomica has shown the most satisfactory results in stomach ulcer cases where pain in the stomach is felt from eating even the smallest amount of food. The stomach region is also sensitive to touch in such cases.

Nux Vomica is also one of the best-suited medicines for stomach ulcers where spicy food, coffee, tobacco, and alcoholic drinks worsen the symptoms. Tightness and pressure may be felt in the stomach after eating. Nausea, vomiting, eructations, flatulence, and heartburn may accompany the above symptoms.

Phosphorus:

For Stomach Ulcers where Cold Drinks bring Relief. Phosphorus is rated among the most reliable medicines for stomach ulcers where having a cold drink relieves pain. Burning in the stomach after eating is complained of. Along with this, sour, bitter belching may also be experienced in such cases. Phosphorus is made its place among the top rated Homeopathic medicines for stomach ulcers with the above symptoms.

Kali Bichromicum:

For Ulcers in Stomach. Kali Bichromicum is another of the top grade medicines for stomach ulcers. I have seen amazing recoveries in gastric ulcer cases with Kali Bichromicum. It is indicated in round ulcers with a feeling of heaviness in the stomach soon after eating. The food seems to sit in the

stomach like a load. Appetite is low in cases where Kali Bichromicum will work as one of the most effective Homeopathic medicines for stomach ulcers.

Lycopodium Clavatum:

For Bloated Abdomen. Lycopodium has proved itself as the most useful among medicines for stomach ulcers where the main symptoms are burning, constrictive pains attended with marked flatulence and fullness/bloating of the abdomen. Bloating starts soon after eating. A person in need of Lycopodium may get relief in pain from taking warm water. Farinaceous food like cabbage and beans worsen the symptoms. Lycopodium Clavatum is known among the best medicines for stomach ulcers with any of the above-mentioned symptoms.

Carbo Veg: –

For Stomach Ulcers. Carbo Veg is another of the prominently indicated medicines for stomach ulcers. It is most helpful when burning pain in the stomach is accompanied by sour belching or heartburn. The pain may extend from the stomach to the back. The epigastric area may also be sensitive and tender to touch. Eating the smallest amount of food, even light food, worsens the symptoms in such cases where Carbo Veg will prove the most effective among Homeopathic medicines for stomach ulcers to heal the condition.

Hydrastis Canadensis: –

For Stomach Ulcers with Weight Loss. In my clinical practice, Hydrastis has proved extremely effective in treating stomach ulcers where they are accompanied by weight loss and emaciation. A key symptom is a constant sore feeling in the stomach. Cutting and sharp pain in the stomach may also be present in cases where Hydrastis works as one of the most effective medicines for stomach ulcers. Weakness and a loathing of food in epigastrium are other symptoms to look out for. Hydrastis is also one of the major medicines for chronic gastritis.

Graphites:

For Stomach Ulcers with Vomiting after Eating. In case of ulcers with vomiting immediately after eating food, Graphites has shown the most promising results among medicines for stomach ulcers. Constrictive and burning pain in the stomach is experienced after eating. Excessive belching, the taste of ingestion is also an attending symptom in such cases where Graphites is prescribed as one of the most reliable medicines for stomach ulcers.

References:

- 1) Central Council for Research in Homoeopathy. Homoeopathy for Mother and Child Care (PEDIATRICS). In collaboration with in country office, WHO., INDIA, New Delhi, ;134-135
- 2) American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSMV. Arlington VA, APA, 5th Ed, 2013; 329-354.
- 3) J.T.KENT, Repertory of the homoeopathic material medica, 6/e. New Delhi, B.Jain Publishers(P) LTD.485.

Uttar Basti: A Critical Review

Dr. Shashikumar B. Wankhede

(B.A.M.S. M.D.)

Associate Professor, Strirog & Prasutitantra Department, Government Ayurved College, Nagpur.

Dr. Mrs. Shruti S Wankhade

(B.A.M.S.)

General physician and Strirog Chikitsak

Abstract -

In Ayurveda sthanikchikitsa are prescribed by Ancient Acharyas. Among all these bastichikitsa is considered as Chikitsardha and some physicals accept it as complete therapeutic measures because basti has a vast field of action. There are many local procedures described in Ayurveda. In Ayurvedic Uttarbasti is one of them. It is mentioned for the genito-urinary disorders of both, the males and the females. It directly works locally. These procedures basically deal with the disorders of Tryavarta Yoni (Three coverings of Vagina). Vitiation of Vata is mainly responsible for Yoniroga and ArtavaVikara. "Basti" is best VataShamanaChikitsa. Out of this Uttar Basti is most widely used and unique treatment concept of StreeRoga. In this Study Uttar Basti is reviewed through ancient texts and an effort is made to understand the concept of Uttar Basti.

Key words- Ayurveda, StreeRoga, SthanikaChikitsa, Uttar Basti

Introduction-

There are many local procedures described in Ayurveda specially for the woman. These includes mainly Yonidhavan (Cleaning of vagina), Uttar Basti (Insertion of medicated oil or liquid), Yoni Dhupan (Vagina fumigation), Yoni Lapan (Vagina painting), Yonivarti (Vaginal suppository), Yoni Puran (Vaginal packing), Yoni parishek (Vaginal wash), PindaChikitsa. Uttarbasti is one of them. There are two routes for administration of Basti described in classics, viz. Basti (through anal canal) and Uttarbasti (through urogenital tract). The Bastiyantra is also used to inject the medicines through urinary and vaginal passage, for which the term Uttarbasti is given. The Uttarbasti deals with both, males and females. But the following discussion is carried out taking females in view only. It directly works locally.

Aims And Objectives-

To study Uttar Basti from different Ayurvedic texts

Material And Methods-

This is a conceptual type of study. Textual materials are used for the study from which various references have been collected.

Classical Uttarbasti

Definition:

The basti administered through the uttarmarga and has sreshtaguna is known as Uttar Basti. (Uttarmarga means the Mutra and ShukraMarga in male and the Mutra and Yoni marga in female) The basti which is administered after Niruha Basti and through the Uttar Marga is said to be Uttar Basti.

Uttarbasti is indicated in Yoni Roga, Vandhyatva (infertility), Yoni Vibransha (prolapsed of uterus), Mutraghata, Mutrakruccha, GarbhashyaRoga, Asrugdar (dysfunctional uterine bleeding), Yoni Shula and ArtavaVikara

Classification Based on Route of Administration

MutrashyagataUttarbasti: The administration of drugs through urethral route.

YonigataUttarbasti: The administration of drugs through vaginal route.

GarbhashayagataUttarbasti: The administration of drugs through uterine route.

Uttar Basti Yantra consists of two parts- Bastiputaka and Bastinetra (Pushpanetra).

Uttar Basti Putak Quantity of kwath or sneha administered is comparatively less. Small size animal like goat, sheep, pig etc. As the quantity of drug to be used in Uttar Basti is less in comparison to Basti, Bastiputaka should be Mridu and Laghu

Basti Netra –

It is also called as Pushpa Netra. It should be made up of gold, silver or bronze. Structure of tip – Jatipushpavrunतालशवा मारा Basti netra should have a broad base with tapering end. So that it resembles Gopucchā and insertion end should be similar to the buds of Karveera or Jatikusuma. Length of Pushpa netra in male 12 angula and Female 10 angula.

Karnika – two karnika. One at the base to tie the putaka and the other at four angulas from the tip indicating the length to be inserted

Guna :

Uttar Basti alleviates ShukraDushti, ArtavaDushti, Kashtartava, Atyartava, Yonirog, Aparasanga, Mutraghat, Other diseases of Mutra, Ashmari, Sharkara, Bastishula, Vamkshana Shula, Mehana Shula, Shukrotseka and other diseases of Basti.

Indications of Uttarbasti

- Shukradushti(Sperm disorders)
- Yonivyapada, Yonivyadhi (Gynecological disorders)
- Aprasamshtithi (Retention of placenta)
- Kashtartava (Dysmenorrhea)
- Mutraghata, Mutravrodha (Retention of urine)
- Mutradosha (Mutrakrichha)
- Yonivibhrmsa (Uterine prolapse)
- Pushpodreka (Menorrhagia)
- Rajahnash (Pathological Amenorrhea)
- Basti, Vankshana, Meha Shula (Pain in bladder, groin, phallus)
- Shonitadushti (Menstrual disorders)
- Shukrotseka (Discharge of semen)
- Sharkraashmari (Urinary calculi)
- Asrigadara (Dysfunctional Uterine bleeding)
- AprasrvatiMutre (Retention of Urine)
- BindumBindumSrvati (Dribbling of Urine)

Contraindications

- Not described in classics
- In the genital tract of girls Uttarbasti is contraindicated.
- In males Urethral stricture Bleeding disorder Carcinoma of bladder Carcinoma of penisHypo/epispadiasis

- Infemales Intrauterine Uttar Basti Hypersensitivity Carcinoma of cervix Heavy bleeding
Virginity Vesicovaginal fistula Intravaginal uttarbasti Hypersensitivity Menorrhagia
Retrovaginal fistula.

Time of Administration

It should be given during Ritukala (Just after cessation of menses) After purifying the body with two or three Asthapana Basti, because Yoni-GarbhashayaMukha (Vaginal and uterine orifices) are wide open at that time and it readily receives the injected Sneha. It should be administered in the morning time.

Dose

There are some differences of opinion regarding the exact dose of medicine to be administered in Uttar Basti.

It also differs according to whether kashaya or sneha is used.

Sushrutasamhita – The quantity of kwath of Uttar Basti to be given in urinary passage should be one Prasrita(750 ml). For Uttar Basti in vaginal passage the quantity should be 2 Prasrita(1500 ml), One Shukti (20 – 25 ml) dose for girl.The dose of kwath for primary passage is 1 Prasrita (750ml)

Charak Samhita - Uttar Basti - In Males –The dose of sneha in Uttar Basti in Half Pala (20-25ml) or according to vaya, bala, deha, satva and satmya etc.

Vagbhata Samhita – The dose of snehabasti should be 1 shukti (2 karsha 20 – 25ml) or according to dosha it could be increased or described.

Sharangdharasamhita – For person below 25 yrs the dose of sneha is 2 Karsha (20 to 25 ml) and above 25 yrs it is 1 Pala to (50ml).The dose of sneha as Two Pala (100 ml) for vaginaland One Pala (50ml) for vaginal passage respectively for adult woman and Two Karsha (20-25ml) for urinary passage of girls.

Uttarbasti Procedure-

Every procedure of Panchakarma is carried out in three steps

- Poorvakarma
- Pradhana karma
- Paschat Karma

Poorvakarma-

Refers to the Karmas that are required to be done prior to administration of Uttarbasti. They include

- (1) Preparation of materials
- (2) Preparation of patient.

Preparation of materials-

The instruments used for the Uttarbasti are Posterior Vaginal Speculum, Anterior Vaginal Wall retractor, Allis' forceps and Uttarbasticannula fitted with disposable syringe. Instruments and oil are autoclaved and procedure is done in operation theatre.

The patient selected for Uttar Basti proceeds for the following procedures.

- Evacuation of the bladder & bowels.
- Bath
- Light diet in the form of gruels, Milk with ghee, etc.

- Abhyanga: By any Vatashamak Tail ('MahanarayanaTaila, DashmulaTaila etc.) Abhyanga should be given for ten minutes on the Kati Pradesha, Adhodara, Prustha and ParshvaPradesha.
- Sweden: After Abhyanga, Swedana was given to same parts for about 15 minutes with hot water bag.
- Yoni Prakshalana: Vaginal douche with 500 ml of PanchavalkalaKwatha or DashmulaKwatha or TriphlaKwatha was given with all aseptic precaution examination of pulse, B.P. etc. was done.
- Patient was placed in lithotomy position.
- The genital organs were painted with antiseptic solution and covered with perineal towels and clips were applied to fix the covering.
- Routine P/V examination was performed in order to assess the size, shape, position of uters.

Pradhana Karma:

The patient is taken in lithotomy position, cleaning with antiseptic solution is done. Cervix is visualised with Sim's speculum and Anterior vaginal wall retractor. Cervical tip is caught with Vulsellum or Allis' forcep.

Then the medicated oil is inserted with the help of Uttarbasti Cannula-very slowly with steady hand, while anterior lip of cervix is held with Allis' forceps then Instruments are gently removed and the patient is kept in head low position at least for 20 to 30 min in operation theatre.

Paschatkarma

- The UttarbastiDravyaPratyagamana Kala is 100 Matra (~31.66 sec)
- Acharya Sushruta says, after the medicine has returned, a second and third Basti should be given. In the evening considering the Dosha, Ksheera, Yusha or Mamsa Rasa has to be taken
- If the Sneha does not return, then observation should be done for one night. If it fails to return, then Shodhanavarti should be inserted.
- Acharya Sushruta holds the view that in the absence of UttarbastiDravyaPratyagamana, if there are no complications one may wait and neglect.
- If it is Updravakari it has to be expelled using TeekshnaUttarbasti.
- Probe is inserted in Mutramarga and abdomen is pressed forcefully below the umbilicus.
- Varti of size of Mudga, Ela and Sarshapa should be prepared by triturating Aaragwadha Patra with Nirgundi Patra Swarasa, Gomutra and Saindhava and dried in shade. This Varti should be smeared with Ghee and inserted into Mutramarga with the help of Shalaka.

In Now day's-

- Blood pressure, pulse to be recorded.
- Patient is advised to relax for 2 hours in ward, for better absorption of drug from vagina and to prevent any vasovagal shock
- Fomentation over supra-pubic area should be done with hot water bag to relieve pain.
- Patient is advised to take light diet in evening.
- All the instruments including syringe, catheter, and oil should be properly autoclaved.

Mode of action of Pradhana Karma in Uttarbasti:

Mode of action of Uttarbastican be understood in two ways –

Local effect of Uttarbasti Effect of Uttarbasti will depend on various points- like method, instrument, drug used etc.

If medicine is put in cervical canal, it may act more on the cervical factors. For the factors like cervical stenosis, a Katu –UshnaTaila based medication can be more useful, while for increasing the secretion of mucous from cervical glands, a nutritive and Madhura–ShitaGhrita based medicine will be more efficacious.

In the same way, drug selection for ovulatory and tubal factor will be totally different from each other. On ovary, the effect of drug will be after absorption and then by stimulating the Hypothalamo-Pituitary-Ovarian axis, while in tubal block, Uttarbasti acts locally.

In ovulation, a drug with Snehana property can be good while for tubal block, a drug with Lekhana Karma will be better. Apart from this, Uttarbasti may also stimulate certain receptors in the endo-metrium, leading to correction of all the physiological processes of reproductive system. It may also help in rejuvenation of endometrium.

Thus, mode of action of Uttarbasti can be understood in following ways –

Intra vaginal Uttarbasti may also facilitate the absorption of drug, as posterior fornix has a very rich blood supply and it may also act as reservoir of drug, when patient is lying down in head low position after Uttarbasti

Intra cervical Uttarbasti with oil-based drug helps to remove the cervical stenosis and to restore the function of cervix in conception and helps to treat dysmenorrhoea caused by stenosis

Intra uterine Uttarbasti with Ghrita based Snehana and Brimhana drugs helps in rejuvenation of endometrium, especially where apart from regular ovulation, poor endometrium is causing infertility or scanty menstruation

Systemic effect of Uttarbasti after absorption It seems that Ayurveda had a clear distinguishing approach between oral and parenteral route of drug administration from the very beginning. Uttarbasti can also act after getting absorbed from rich blood circulation of uterus and posterior fornix. Then, it may act on whole body system and can act as a parenteral route. On ovulatory factor and certain other gynaecological disorders related to Vandhyatva, it may act by stimulating some neuro-endocrine pathways after getting absorbed. Systemic effect of Uttarbastican also be understood with the help of system biology concept. System biology is the latest concept emerging and getting accepted in modern science. This concept actually is the first step of modern science towards the concept of Mahabhuta and Tridosha. Ayurveda also considers whole the body as one unit on Mahabhautikalevel. Still, Tridosha and Mahabhuta are something broader, but more abstract than molecule, which will be explored in modern science too in coming future. Even then it is clear that whatever the effect Uttarbasti drugs have on the physiology of reproductive system, it will definitely involve the physiological functions and corrections of other systems. Thus, Uttarbasti can be taken as a parenteral route of administration for reproductive diseases, as it can act both, locally as well as systemically.

Discussion

The most controversial point regarding Uttar Basti emerges its dose. As it is mentioned from very low doses to very high doses. According to Shusruta dose comes around 10 ml. Acharya Sharangdhara has given it approximate 100 ml. This large difference in doses due to different approach of Acharyas. Dose indicated by Acharya Sushruta is accurate for intra uterine uttarbasti as the capacity of uterus is approximately 3 ml. Niruha type of uttarbasti with stambhakadravya will lessen the discharges and infection, Anuvasan type of Uttar Basti may help in restoring the normal tone of pelvic musculature leading to correction of prolapse or at least prevention from further prolapse. Acharya sushruta has considered both Niruha as well as Anuvasan type of Uttar Basti. It

denotes that Uttar Basti was used for both the shodhana as well as shaman purpose. Because of influence of modern science, it is said that oil embolism can be complication of Uttar Basti. But ayurveda itself has ruled out the possibility of it

Conclusion-

At present, Uttarbasti is confined to a very few gynecological diseases particularly infertility. Its practice in other gynaecological disorders as mentioned in classical texts has almost disappeared. As not a single research work has been done to explore the mode of action of Uttarbasti in spite of its higher clinical efficacy, a huge task remains for the scientist to discover. Indeed, a better knowledge of urothelial permeability (in case of Uttarbasti in males) could help to optimize this treatment. In Uttar Basti when Sukoshna Sneha / Kwatha enters into the uterine cavity, network of Strotamsi carry the Uttar Basti Dravya towards the desired sites (All layers of uterus, fallopian tubes, ovary). On the basis of above it is concluded that Uttar Basti is a very useful local treatment and off- course used in the management of various StreeRogas for the fruitful outcomes. This Ayurvedic approach seems to be quite scientific and looks as route of administering the drug locally on target organs. Classics have mentioned role of Uttar Basti on all the disorders from Yonivyapada to Artavadushti, from Vandhyatva to prolapse and even in both scanty as well as heavy menstruation.

References

1. KavirajAmbikadatta Shastri. Sushruta Samhita, Varanasi : Chaukhamba Sanskrit Sansthan; Reprint, ChikitsaSthan, 2018; 126: 207.
2. Shri. Kashinath Shastri & Shri. Gorakhnath Chaturvedi. Charak Samhita, Varanasi; Chaukhamba Bharati Academy; Reprint, 1998; 1065.
3. Dr.BrahmanandTripathi. Sharangdhar Samhita, Varanasi; ChaukhambaSulabhabharatiPrakashan; Reprint, 2019; 243.
4. Charaka, Drudhbala. Charaka Samhita. Siddhi Sthana, Trimarmiya Siddhi Adhyay, 9/67, Pandit Rajeshwardatt Shastri, editor. Varanasi: Chaukhambha Bharti Academy; Reprint 2015; 1066p
5. Dr.BrahmanandTripathi. Ashtanghrudaya, Delhi : Chaukhamba Sanskrit Pratishatan; Sutrasthan, chapter no, 241.
6. Text book of Gynaecology, Sudha Salhan, 1st Edn, New Delhi, Jaypee Brothers Medical Publishers (P) LTD, 2011.
7. Chakrapani, Commentator. Charaka, Drudhbala. Charaka Samhita. Siddhi Sthana, Trimarmiya Siddhi Adhyay, 9/52, Pandit Rajeshwardatt Shastri, editor. Varanasi: Chaukhambha Bharti Academy; Reprint 2015; 1063p.
8. Sushruta. Sushruta Samhita, with the Nibandhasangraha Commentary of Sri Dalhanacharya, Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, editor. Chi. 37/106. 9th Edn. Varanasi: Chaukhambha Orientalia; 2007.
9. Sushruta. Sushruta Samhita. ChikitsaSthana. AnuvasanottarbastiChikitsaAdhyay 37/106, Ambika Dutt Shastri, editor. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Sansthana; 205p.
10. Arundatta, Commentator. Vagbhata. Ashtanga Hridyam. Sutrasthan, Bastividhiadhyay, 19/73, Pandit Hari Sadashiva Shastri Paradakar, editor. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Samsthana; Reprint 2014; 283p.
11. Vagbhata. Ashtanga Hridyam. Sutrasthan, Bastividhiadhyay, 19/70, Vd. Yadunandan Upadhyay, editor. Varanasi: ChaukhambhaPrakashan; 125p.
12. Charaka, Drudhbala. Charaka Samhita. Siddhi Sthana, Trimarmiya Siddhi adhyay, 9/53, Pandit Rajeshwardatt Shastri, editor. Varanasi: Chaukhambha Bharti Academy; Reprint 2015; 1063p
13. Hemadri, Commentator. Vagbhata. Ashtanga Hridyam. Sutrasthan, Bastividhiadhyay, 19/70. Pandit Hari Sadashiva Shastri Paradakar, editor. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Samsthana; Reprint 2014; 283p.
14. Premvati T. AyurvediyaPrasutiTantra Evam StriRoga, Varanasi: Chaukhamba Orientalia; Reprint, 2005.P. 479
15. Anup Jain. A textbook of panchakarma, New Delhi : Jaypee brothers medical publishers : Reprint, 2019; 328.
16. Mukundalal Dwivedi. Ayurvediya Panchakarma Chikitsa, Delhi : Chaukhamba Sanskrit Pratishatan; Reprint, 2017; 915.
17. Text book of Gynaecology, Dutta D.C., 7th Edn, Kolkata: New central Book Agency Pvt. Ltd., 2010.

Water Quality Assessment With Special Reference To Public Health Of Shelgaon Mahavishnu Tq. Sonpeth, Dist, Parbhani

Dr. Deshpande R. P.

Associate Professor & Head, Department of Zoology, Sharda Mahavidyalaya Arts & Science Parbhani
431401 (M.S.)

Abstract :-

The present investigation deals with the study of 10 drinking water samples from dug well as well as tube well in order to identify the magnitude of health problem in Shelgaon Mahavishnu Tq. Sonpeth, Dist, Parbhani (M.S) . The water quality parameters like temperature, PH, turbidity, dissolved oxygen, biochemical oxygen demand, total dissolved solids, chlorides, total alkalinity, total hardness and SO₄ were carried out. The findings of the present investigation revealed that the contents in majority of sampling stations were below the WHO and ISI permissible limits for drinking water. Chlorides and hardness in majority of samples were found in permissible limits. The sulphate in well samples were slight high.

Introduction :-

Selgaon Mahavishnu Tq.Sonpeth Dist. Parbhani (M.S) is a well known place where a large number of devotees visit regularly through out the year. The people in the village as well as devotees regularly act in such a way that they create pollution of all kinds. The sewage water and other effluents generally contain large amount of organic compounds. The source and causes of ground water pollution are closely related with human use of water.

Considering these aspects of ground water contamination study was undertaken to find possible impact of domestical and other effluents during in the vicinity of the temple area of Shelgaon Mahavishnu and its effect on ground water quality of Shelgaon Mahavishnu Tq. Sonpeth Dist. Parbhani (M.S).

Material and Methods :-

Ten ground water samples of tube well, hand pumps were collected in and around Mahavishnu Temple. Samples were collected in sterile glass bottles. Temperature was recorded with the help of digital thermometer, PH was recorded with the help of portable digital PH meter at the spot. Chemical parameters like dissolved oxygen, biochemical oxygen demand, total dissolved solids, chlorides, total alkalinity, total hardness and SO₄ were analysed in the laboratory as per the standard analytical methods described by APHA (1998) and kodarkar 1992, IAAB publication.

Table : Limnological Characteristics Of Ground Water

	Temp	PH	Turbidity (NTU)	DO Mg / Lit	BOD Mg / Lit	TDS	Cl.	Total Alkalinity Mg / Lit	Total Hardness Mg / Lit	SO ₄
W HO	30-37	7.5	10	05	05	500	250	120	150	400
ISI	30-37	8.5	10	05	05	500	250	120	300	250
1	27	7.60	09	06	05	460	175	100	175	210
2	27	7.50	11	07	06	475	225	110	150	215
3	26	8.25	10	05	06	540	250	120	170	190
4	28	8.50	11	05.50	7.00	350	150	115	190	175
5	29	7.75	09	6.5	6.5	375	125	90	225	240

6	27	7.50	08	07	6.75	440	75	95	240	250
7	29	8.25	09	06	07	450	175	100	250	170
8	30	8.35	09	06.50	05	500	160	110	190	190
9	30	8.50	10	07	5.5	540	150	100	195	195
10	31	7.75	10	05	05	500	140	95	180	180

Results And Discussion :-

From the limnological study of ground water samples it is evident that the Temperature of water samples is within permissible limits. The PH of all water samples is within permissible limits. The determined PH in the present study may not be harmful as individual parameter. The turbidity of all water samples is within limits. The DO of all water samples is in good condition. The BOD of water sample are in permissible limits. Concerned with the total dissolved solids (TDS) the WHO and ISI is 500 mg/lit. for drinking water considering this value the TDS of all samples is within permissible limits except sample no. 3 and 9 is due to solid waste disposed in the vicinity of the sample area. High TDS indicates that the water supply is highly mineralized. The chlorides, total alkalinity, total hardness and SO₄ are within permissible limits.

The results of present water quality assessment study of ground water from ShelgaonMahavishnu Tq. Sonpeth Dist. Parbhani (M.S) clearly indicate that the ground water quality in aforesaid areas not contaminated & water is safe for potable purpose.

Reference :-

1. APHA (1998) standard methods for examination of water and waste water. 20th edn. publ. American Public Health Association, New York. WHO (1984) World Health Organization Technical Report.

User satisfaction with library resources by students of Government Colleges in Goa

Mr. Nitesh Naik

Research Scholar, KBC, North Maharashtra University, Jalgaon

Dr. V. R. Kamble

Research Guide, Arts, Science and Commerce College, Chopda Jalgaon, Maharashtra

Abstract:

All the libraries play a significant role by providing different types of resources to the users. In this study, an attempt has been made to understand the usage and user satisfaction of library resources in Government college libraries of Goa. The paper has also discussed the purpose of visiting the library. Data was collected using a simple random sample method from 175 users of five Government college library users. The finding of the study shows that the majority of the users make use of library resources and they are also satisfied with the availability of the resources.

Key Terms: Library resources, Library usage, user satisfaction

Introduction:

In today's digital age, libraries play a crucial role in providing access to information and resources for students of Government Colleges in Goa. Library resources, including physical collection materials and digital databases, are essential for students to enhance their learning experience and academic performance. However, the effectiveness and usefulness of these library resources can be measured by the level of user satisfaction. User satisfaction is a crucial aspect of library management as it determines the success and impact of library services. User satisfaction with library resources is a key factor in the development and provision of library services. Kaushamalika & Weerakoon (2020) Library users' satisfaction plays a vital role in the development and provision of library services. By understanding what can be done to guarantee user satisfaction, library management can create a marketing strategy that will ensure significant assurances of user satisfaction with library resources and services:

In Goa, there are 25 colleges that are affiliated with Goa University, which offers courses in Arts, Science and Commerce. Out of these 25 colleges, five colleges are fully funded by Goa Government. All the colleges attract a maximum number of students from rural areas. Since it is funded by the Government of Goa, it will be interesting to study about the satisfaction of users with library resources in these colleges.

Literature Review :

The study presents a brief overview of research literature reported on users' satisfaction with library resources. **Ikolo, V. (2015)** studied that Most users were satisfied with the availability of information sources in the library but also registered that most of these information sources are not available for loan. The findings of his study showed that there is a significant relationship between the assessment of library collection by users and their satisfaction with information sources. **Yu, K., et.al (2018)** studied that The use of libraries is considered the best method to catch up with the time and learn new information in the modern busy society. According to the results of their study, suggestions are proposed, expecting to enhance students' library resource use and use frequency to promote learning motivation and learning satisfaction. **Ezeala, L., & Yusuff, E. (2011)** concluded that agricultural research institute libraries in Nigeria are not satisfying the users. This is largely due

to gross under-funding of the libraries by the parent institutions. **Kumar, P. (2012)** studied that the users of the university libraries in Kerala are largely satisfied with various aspects of service quality except responsiveness and are moderately satisfied with the physical facilities, collection, services, staff behavior etc.

Need of study :

In Goa, there are five colleges that are fully funded by the Government which offers courses in Arts, Commerce and Science. Apart from these, there are other self-finance courses. In terms of infrastructure and students enrolment, these colleges are big in size here maximum rural students enroll themselves. In the above scenario, there is a need to understand the difficulties faced by these students while using library resources.

Objectives of study :

1. To study the usage of library resources in Government college libraries of Goa
2. To study the purpose of visiting the library
3. To study user satisfaction with library resources

Scope and Limitations :

This research study covers all the Government-funded colleges affiliated with Goa University. The study aims to explore the user satisfaction with library resources by students. In brief, the scope of this study is confined to the following:

- The study area is limited to the Government colleges in Goa only.
- The study has considered only undergraduate students.
- Students studying through distance learning, and vocational courses are excluded.
- A sample is collected from the students in all three years of the programmes.

Methodology of the Study :

A data is collected using a simple random sampling method from all 5 Government colleges using Google Forms from students as well as Librarians to understand the availability of resources, usage of resources, and students' satisfaction level with library resources. The student sample selection is given in the table below:

Table 1.1- Sample size for the study

Sr. No	Colleges	Sample Size
1.	Govt. College of Arts, Sci. & Com. Sanquelim (GCASCS)	42
2.	Govt. College of Arts, Science, and Commerce, Quepem (GCASCQ)	69
3.	Govt. College of Arts, Sci.& Com., Khandola (GCASCK)	34
4.	Sant Sohrobanath Ambiyee Govt. College of Arts and Commerce (SSAGCAC)	20
5.	Govt. College of Commerce & Economics, Borda (GCCE, Borda)	10
Total		175

Source: Primary

Data Analysis and Interpretation

A total of 175 responses from all five government colleges were collected using a simple random sample method. The data was collected to understand the use of the library, the purpose of visiting the library and the satisfaction level of users with available library resources. The analysis of data collected is as follows:

- Do you make use of library resources and services?

Table 1.2: Use of Library Resources

		Do you make use of the Library Resources?		Total
		Yes	No	
GCASCS	No. of Users	40	2	42
	Percentage	95%	5%	100%
GCASCQ	No. of Users	60	9	69
	Percentage	87%	13%	100%
GCASCK	No. of Users	30	4	34
	Percentage	88%	12%	100%
SSAGCAC	No. of Users	15	5	20
	Percentage	75%	25%	100%
GCCE Borda	No. of Users	8	2	10
	Percentage	80%	20%	100%
Total	No. of Users	154	21	175
	Percentage	88%	12%	100.0%

Source: Primary Data

Fig. 1.1: Use of Library Resources

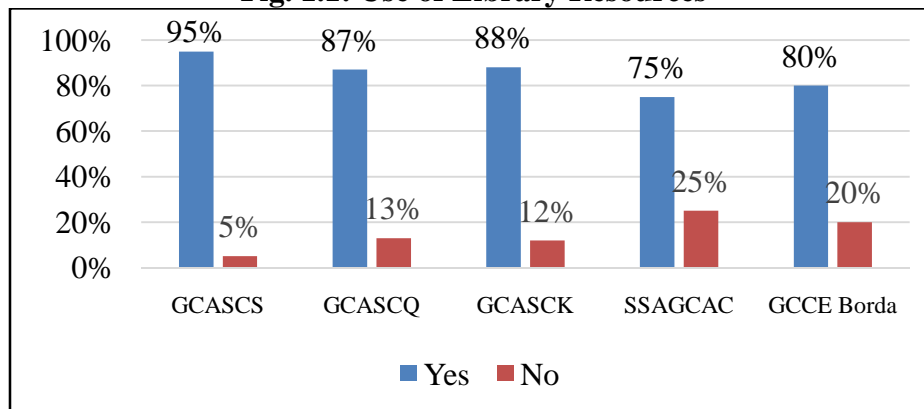

Table No. 1.2 shows that 95% of GCASCS, 87% of GCASCQ, 88% from GCASCK, 75% from SSAGCAC and 80% of GCCE Borda said “Yes” to the question “Do you make use of the library resources?”. The table clearly indicates that out of a total of 175 users selected for the study, 88% said they use library resources and only 12% said they don’t make use of library resources.

- Purpose of visiting the library.

Table 1.3: Purpose of Visiting the Library

Sr. No.	Purpose of Visiting the Library	Responses	
		N	Percent
1.	Reading Book	175	100.00 %
2.	Read Newspaper/Magazine	165	94.29 %
3.	Read Journals	16	9.14 %
4.	Access Internet	98	56.00 %
5.	Access E-resources	56	32.00 %
6.	Access Library Catalogue	150	85.71 %
7.	Issue/Return/Renew Library Material	171	97.71 %
8.	Refer old question papers	58	33.14 %
9.	Photocopy documents	59	33.71%
10.	Avail Book Bank facility	20	11.43%
11.	Career Guidance Information	18	10.29 %

Source: Primary Data

Table 1.3 shows that 100% of users visit the library to Read books followed by 97.71% to issue/return/renew library material, 94.29% to read newspapers/magazines, 56% to access the Internet, 33.71% to photocopy documents, 33.14% to refer old question papers, 11.43 % to avail book bank facility, 10.29% to refer career guidance information and just 9.14% to read journals.

▪ Users' Satisfaction with Library Resources

Table 1.4: User Satisfaction with Library Resources

Library Resources	Very Satisfied		Fairly Satisfied		Neither Satisfied Nor Dissatisfied		Fairly Dissatisfied		Very Dissatisfied	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
Textbooks	124	71%	25	14%	5	3%	19	11%	2	1%
Reference Books	50	29%	98	56%	2	1%	18	10%	7	4%
Competitive Exam Books	25	14%	20	11%	2	1%	50	29%	78	45%
E-resources	51	29%	98	56%	5	3%	15	9%	6	3%
Print Journals	50	29%	104	59%	2	1%	15	9%	4	2%
Magazines & Newspapers	54	31%	101	58%	7	4%	10	6%	3	2%
Past Exam Papers	100	57%	50	29%	2	1%	14	8%	9	5%
Career Guidance-related resources	47	27%	95	54%	8	5%	18	10%	7	4%

Source: Primary Data

Table 1.4 shows that with regard to user satisfaction with library resources, 71% were very satisfied with Textbooks, 56% were fairly satisfied with Reference Books, 45% were very dissatisfied with Competitive exam books, 56% were fairly satisfied with e-resources, 59% were fairly satisfied with Print journals, 58% were fairly satisfied with magazines and newspapers, 57% with past exam papers, 54% with career guidance related resources.

Findings

The major findings of the study are as follows:

- Majority of the users i.e., 88% from the Government college library make use of library resources whereas just 12% said they do not make use of these resources.
- 100% of the users visit the library to read books, followed by 97.7 % visit to issue/return and renew books and 94% to read newspapers. Just 9% visit to read journals.
- Majority of the users are satisfied with the availability of textbooks, reference books, E - resources, Print Journals, Magazines and newspapers, Past Exam Papers and Career Guidance-related resources.
- Majority of the users i.e. 45% are dissatisfied with the availability of competitive exam books.

Conclusion

The library resources play a very important role in attracting users to the library thereby improving the image and reputation of the college as well as the parent organization. The findings of the study show that the majority of the users are satisfied with the library resources except for the availability of competitive exam books. The librarian should make all the efforts to procure updated books on various competitive exams. Making available various resources is not enough, it is also equally important to motivate readers to use these resources. Librarian should make every possible effort to organize orientation sessions, workshops, guest lectures, book exhibitions for the benefit of users.

References

1. Bashir, F., Soroya, S., & Khanum, A. (2018). Users' Satisfaction as a Valid Measure for Information Resources: A Case of Public Libraries. *Journal of Library Administration*, 58, 302 - 312. <https://doi.org/10.1080/01930826.2018.1436799>.
2. Ikolo, V. (2015). Users Satisfaction with Library Services: A Case Study of Delta State University Library. *Int. J. Inf. Commun. Technol. Educ.*, 11, 80-89. <https://doi.org/10.4018/ijicte.2015040107>.
3. Yu, K., Tang, H., Gong, R., Jianzhong, D., & Hu, S. (2018). Effects of the Application of Multimedia to Library Use Education on Learning Motivation and Learning Satisfaction. *Eurasia journal of mathematics, science and technology education*, 14, 2987-2994. <https://doi.org/10.29333/EJMSTE/90628>.
4. Ezeala, L., & Yusuff, E. (2011). User Satisfaction with Library Resources and Services in Nigerian Agricultural Research Institutes. *Library Philosophy and Practice*, 76.
5. Kumar, P. (2012). User Satisfaction and Service Quality of the University Libraries in Kerala. *International Journal of Information Dissemination and Technology*, 2, 24-30.
6. Kaushamalika, P., & Weerakoon, W. (2020, March 31). Students' satisfaction with library services and facilities at three regional center libraries of the Open University of Sri Lanka. <https://scite.ai/reports/10.4038/jula.v23i1.7965>
7. Obinyan, O. (2021, November 24). Survey of users' level of satisfaction toward inclusive management and marketing of library service in Nigeria. <https://scite.ai/reports/10.12775/ft.2021.007>

A Study Of Psychological Factors Affecting Exercise Adherence Among Young Adult Females Of Rohtak City In Haryana

Dr. Vikas Kundu

Principal

Geeta College of Education, ButanaKundu, District Sonapat-131302 (Haryana)

ABSTRACT:

We reside in a society physical in activity remains a serious issue, particularly for women. Among individuals who do in it iate exercise programs, approx imately half drop out during the first 6 months has been stated in several researches. Presumably, when individuals feel pressured to exercise, the ylackthe enjoyment and inner motivation to continue, causing them to discontinue their behavior. In this study, 208 female participants completed the survey. Participants were ranged in age from 20 to 28 years. Adherence was determined base dona participant's attendance record with comparison to exercise, i.e., physical activity recommendations given by the WHO. The results from the current study supported the hypothesis. Compared to adherent women, non-adherent women were more likely to endorse body - related and health – related motives for exercising; how ever, the results also indicate that adherent women were more likely to express in trinsic motives for exercising. Over all, the results from this study state that the body - related and health – related pressures have the potential to detract from women's abilities to persist to ward exercise adherence and that the psychological well - being improves with exercise adherence.

Key words : Exercise adherence, Psychological Factors , and Young Adult Females.

Introduction:

As we enter the 21st Century, one of the greatest accomplishments to be celebrated is the continuous pursuit of fitness since the beginning of man's existence. Through out prehistoric time, man's quest for fitness has been driven by adesire to survive through hunting and gathering . With the passage of time , though no longer driven by subsistence two requirements , fitness remains paramount to healt hand well – being . The renewed appreciation for human life , which evolved during the renaissance , created an environment which was ready for the wide spread development of physical education. It appears that as societies become too enamored with wealth, prosperity, and self - entertainment that fitness levels drop. In addition , as technology has advanced with man, the levels of physical fitness have decreased. History offers little in sighthow to prevent or turn around the sere courses. Among individuals who do in it iate exercise programs, approximately 50 % drop out during the first 6 months (Dishman, 1990). Physical activity is very important from fitness and health point of view, which is equally important for males as well as females; now a days, female mortality rate is increasing due to various diseases and women - specific health problems , so physical activities are vitally important for females and also we find females engaged in different health practices and fitness practices every where as prescribed by their physicians or mentors. Today, social pressures focusing on health and physical attractiveness have been used to promote exercise among women. However, research has shown that motives driven by external sources result in decreased exercise participation, i.e.,it has shown a negative association with persistence. Physical in activity remains a serious issue in our society, particularly for women . Among individuals who do in it iate exercise programs, approximately half drop out

during the first 6 months. Presumably, when individuals feel pressured to exercise, they lack the enjoyment and inner motivation to continue, causing them to discontinue their behavior. Women of ten report that their motivation to exercise is based on body - related concerns, which reflect an external or interjected pressure . For example, Bermanet *al.* (2005) reported that women endorsed weight and body – related reasons for exercise, and though they did exercise, they continued to experience body dissatisfaction, pre – occupation with weight, and poor emotional wellbeing. Importantly, research suggests that women report weight management as a motivation for exercise more of ten than men, which may make them particularly susceptible to exercise, non- adherence results from other research have indicated that body-related motives are not only associated with social physique anxiety, depression, 3 anxiety, reduced self-esteem, and body dissatisfaction but also with less exercise participation. Other research showed that individuals who are more adherent to regular exercise programs compared to those who are less adherent, experience greater improvements in fitness, physical function, quality of life , and disease-specific outcomes. However, studies suggest that about 50 % of adults who start a physical activity program will drop out within a few months . In this study, the researcher will be attempting to find out the different psychological reasons for exercise adherence and non-adherence for a particular area (Rohtak City in Haryana), as habitat, environment, and community also have greater impacts on exercise adherence.

METHODOLOGY:

Total 208 Female Participants Completed the Surveys. Participants ranged in age from 20 to 28 years. All subjects were recruited from certified gyms in Rohtak City in Haryana by random sampling method after their exercise session of gym is over. The researcher personally visited the gyms and took the survey face to face to decrease the errors in findings.

Instrumentation Participants reported their Sex, Age, Ethnicity, and a Specific Exercise Goal, in Days per Week, Which they aimed to meet for each of the 4 Weeks and in the Long Run.

The Exercise Motivation Inventory – 2 (EMI – 2):

The EMI - 2 is a 51 - item scale administered to assess the degree to which participants endorse specific motivational factors . Participants answered each item on a Likert-type scale, ranging from 0 = not at all true for me to 5 = very true for me (Markland and Ingledew, 1997). The alpha coefficient for EMI-2 is 0.938 ; the mean values of the questionnaire are indicating the value more than 3 which explain the positive relationship among the variable. The standard deviations are also positive and do not show any negative relationship.

The Physical Self – Efficacy Scale (PSES) :

The PSES is a 5-item scale used to assess participants' beliefs in their ability to overcome specific barriers to maintain their exercise intentions (Schwarzer and Renner, 2005). Participants answered each item on a Likert – type scale, ranging from 1 = very uncertain to 4 = very certain. The Cronbach's alpha, mean, and standard deviation for the current sample were as follows : The results indicate the reliability coefficient 0.754 high reliability which shows positive relationship.

The Positive and Negative Affect Schedule (PANAS):

The PANAS is a 20-item scale that was used to assess participants' affective well-being (Watson *et al.*, 1988). Ten items comprise the positive affect subscale; the other 10 items comprise the negative affect subscale. Participants answered each item on a Likert-type scale, ranging from 1 = very slightly or not at all to 5 = extremely. The alpha coefficient of PANAS - SF is 0.722, which is

preferably high and shows positive relationship.

The Satisfaction with Life Scale (SWLS):

The SWLS is a 5-item scale that was used to assess participants' global judgment of their satisfaction in various life domains (Diener *et al.*, 1985). Participants answered each item on a Likert – type scale , ranging from 1= strongly disagree to 7 = strongly agree . The average of this scale was $M = 24.22$. Participants reported, how they feel about their life, how satisfied they are with their life ranging from extremely satisfied to extremely dissatisfied after calculating the sum of responses given, placing appropriate number against the statement of attitude toward life satisfaction ranging from 7 (Strongly agree) to 1 (strongly disagree).

Results:-

The research students have focused on two types of respondents, namely, adherent and non-adherent. It is also about understanding their external purpose, positive affect, and satisfaction. Adherence was determined based on their survey and the attendance record kept by gym and their average weekly exercise as per discussion and record in survey. Because reported average weekly exercise was compared to the standard exercise recommendation given by the WHO, the status of adherents and non – adherents was decided. Hence, likewise, 155 participants among the samples proved to exercise adherers, whereas 53 participants reported non - adherent's attitude toward exercise. Cronbach's alpha reliability method was also applied to test the reliability of all items in the questionnaire which was prepared for adherent women and collected 53 samples. The reliability coefficient value was highly significant , in the questionnaire of "The EMF" is 0.938 (93.8%) and indicates high reliability of the questionnaire. The second questionnaire was on PANAS shows 0.722 (72.2%) and also indicates high reliability. The third questionnaire was on self - efficacy for exercise specifies 0.754 (75.4%) high reliability. The data analysis indicates that there is a positive relationship between exercise and positive results. The descriptive analysis of mean and median values indicates a positive result with a value > 3.00 which is considered positive. Standard deviations are also having positive values. For testing of the hypothesis research, student has used SPSS 21 statistical tool and tested under ANOVA. Results of hypothesis testing are as follows:

Tables of the first hypothesis state the correlation between designed variables which have been mentioned. All relationships between dependent and independent variables are positively and significantly correlated where $P > 0.05$. $P = 0.004$, $P > 0.05$. $P = 0.001$, $P > 0.005$, $P = 0.004$, $P > 0.05$, $P = 0.000$, $P > 0.05$, $P = 0.001$; therefore , all of the related table design changes have a positive relationship between the regular exercises and its positive impact on health , activeness, strength alertness determination , etc . Tables of hypothesis testing signify that there is a correlation between designed variables which has been mentioned . All relationships between dependent and independent variables are significantly correlated where $P > 0.05$. $P = 0.012$, $P > 0.05$. $P = 0.045$, $P > 0.05$, $P = 0.007$, $P > 0.05$, $P = 0.015$; therefore , all of the table design changes have relationship between the irregular exercises and its impact on external motives.

Discussion:-

Regular exercise benefits health improves mood and cognitive function. Regular physical activity is essential for good physical and mental health. It improves your overall health and fitness, maintains a healthy weight, reduces the risk of many chronic illnesses, and promotes good mental health . It is always a good idea to include stretching , strength training and aerobic or

endurance exercises in your exercise. Women may find that when motivated by exercise, or a saresultthey are focused on physical appearance, they appear to be less inclined to continue. Regular exercise not only benefits physical health but also improves subjective well-being. Specifically, it was expected that adherent women would be more likely to express intrinsic motivation, while non-adherent women would be more likely to identify extrinsic motives for exercising . The results from the current study supported this hypothesis. Compared to adherent women, non-adherent women were more likely to endorse body - related and health- related motives for exercising ; however, the results indicate that adherent women seem more likely to express intrinsic motives for exercising. Further confirming the difference found related to extrinsic motives, the data also showed that over all, body – related motives were negatively associated with exercise consistency. Thus, women who reported greater body- related motives for exercising were less consistent in their exercise behavior over the course of more than 4 - week since they joined their exercise gym, and they were less likely to meet their own exercise goals during that time period. Consistent with the hypothesis, adherent women showed significant increases in reported feelings of psychological well - being overtime. Over the course of more than 4 weeks, there was a significant increase in physical self – efficacy, positive affect, and satisfaction with life among adherent women . Thus , as they continued to meet their goals, they felt an increased sense of psychological well – being . From the data, it can be determined if increased psychological well - being resulted in greater exercise adherence or vice versa. Further more , there is a possibility that these factors could share bidirectional relationships. Never the less , then significant and positive increase they reported in these factors is notable, particularly as they relate to the women’s exercise adherence . Overall , the results from this study provide some messages : (1) That body-related and health-related pressures n have the potential to detract from women’s abilities to persist to ward exercise adherence on large scale and lead to non-adherence and (2) the psychological well - being improves with exercise adherence and vice versa . It may be more helpful to women if societal messages aimed to promote physical fitness focusing 7 on factors that are more intrinsic, such as competence, autonomy , and relatedness by providing the platforms to perform physical skills on the basis of getting rewards and constant target – oriented physical activities to be organized or arranged or facilitated for females.

References:-

1. Dishman , R. K. Determinants of participation in physicalactivity. In: Bouchard, C., Shephard, R., Stephens, T., Sutton, J., McPherson, B., (eds). Exercise, Fitness, and Health . Champaign , IL: Human Kinetics ; 1990, pp. 75-102.
2. Berman, E., Kerr, G., and De Souza, M.J. A qualitative examination of weight concerns, eating, and exercise behaviors in recreational exercisers. *Women Sport PhysAct J*, 2005, 14, 24-38.
3. Markland, D., and Ingledew, D.K. The measurement of exercise motives: Factorial validity and invariance across gender of a revised exercise motivations inventory. *Br J Health Psychol*, 1997, 2, 361-376.
4. Schwarzer, R., and Renner, B. Health-Specific Self- Efficacy scales; 2005, pp. 7-10. Available from: <http://www.userpage.fu-berlin.de/health/healself.pdf>.
5. Watson, D., Clark, L.A., and Tellegen, A. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *J PersSocPsychol*, 1988, 54(6), 1063-1070
6. Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., and Griffin, S. The satisfaction with life scale. *J Pers Assess*, 1985, 49, 71-75

Role of Women's Entrepreneurship in Smart National Building

Dr. (Mrs) Clementine Julius Rebello

St Joseph College of Arts & com., Satpala, Virar (w), Tal-Vasai, Dist.- Palghar, Maharashtra, India. Pin-401301

Introduction;

Entrepreneurs serve the prosperity of a country. All the skills that are required for entrepreneurship are already naturally versed in women. Gender analysis shows that women can only be self-confident and autonomous in their economic activities if no cultural restraints hold them back. Empowerment of women has emerged as an important issue in recent times. The economic empowerment of women is being regarded these days as a sine-qua-none of progress for the country hence, the issue of economic empowerment of women is of paramount importance to political thinkers, social scientists, and reformers. The SHG has paved the way for the economic independence of rural women. The members of SHG are involved in micro-entrepreneurship. Through that, they are becoming economically independent and providing employment opportunities to others.

Literature Review

Entrepreneurship is an important factor in the economic development of a country. Entrepreneurship is concerned with the performance and coordination of entrepreneurial functions. Entrepreneur proceeds entrepreneurship. Entrepreneurship is the process of identifying opportunities in the marketplace and arranging resources required to exploit the opportunities for long-term gains.

Definitions of Entrepreneurship

1. Arthur H. Cole

“Entrepreneurship is the purposeful activity of an individual or a group of associated individuals, undertaken to initiate, maintain or aggrandize profit by production or distribution of economic goods and services.”

2. Musclemann and Jackson

“Entrepreneurship is the investing and risking of time, money, and effort to start a business and make it successful.”

3. Conference on Entrepreneurship in The United States

“Entrepreneurship is the attempt to create value through recognition of business opportunities, the management of risk-taking appropriate to the opportunity, and through the communicative and management skill to mobilize human, financial and material resources necessary to bring a project to fruition.”

4. B.C. Tandon

Entrepreneurship means the function of creating something new, organizing and coordinating and handling economic uncertainty.”

The Fourth International Women Entrepreneurs Conference held at Hyderabad (December 1993) highlighted the need for cooperation among small entrepreneurs in the areas of trade, technology transfer, and joint ventures. In light of this, the Government of Andhra Pradesh initiated several measures to encourage and promote entrepreneurship among women.

Characteristics of Entrepreneurship

1. Economic activity
2. Entrepreneurship is primarily an economic function.

3. Creative activity
4. Entrepreneurship is a creative response to changes in the environment.
5. Purposeful activity
6. A function of risk-bearing
7. An organizing function
8. Gap filling function
9. Dynamic process
10. Innovative function
11. Decision making
12. Accepting challenges
13. Building organization
14. Skillful management
15. Mobilization of resources.

Women Entrepreneurship

In this dynamic world, women entrepreneurs are a significant part of the global expedition for sustained economic development and social progress. Due to the growing industrialization, urbanization social legislation, and the spread of higher education and awareness, the emergence of women-owned businesses is highly increasing in the economies of almost all countries. In the formal days for women there were kitchens, kids, and kitting, then came powder, papad (papadam), and pickles and now at present, there are electricity electronics, and energy engineering. Indian women have gone a long way, are becoming increasingly visible and successful in all spheres of life, and have shifted from the kitchen to a higher level of professional activities.

Pandit Jawaharlal Nehru has remarked, “When women move forward, the family moves, the village moves, and the Nation moves.”

In the words of **Ex. President of India APJ ABDUL KALAM**, “Empowering women is a prerequisite for creating a good nation, when women are empowered, a society with stability is assured empowerment of women is essential as their thoughts and their value system leads to the development of a good family, good society and ultimately a good nation.”

Employment gives status and economic independence to women leading to empowered women. Women set up an enterprise for economic and non-economic reasons. In urban areas, women are more independent due to facilities of higher education and family support. Women are archiving higher incomes through various opportunities. Considering the socio-economic, cultural, and educational status and motivational levels of women in semi-urban areas, particularly projects with low investment women are busy with home products, office stationary products, food products, community kitchens, communication services, different types of training courses, coaching courses, childcare centers, etc. In the recent industrial policy, the government has given tremendous importance to farm/agro-based products and allied products. Only 1 % to 2 % of the total production of fruits and vegetables is processed every year in India. This reveals a huge scope for the food, fruit, and vegetable processing industry. Women have a natural flair and instance for food preparation and processing. A new market is developed for processed fruits and vegetables in the form of baby foods, ice cream, convenience food, cold drinks, canned products, traditional medicines preparations, etc. Thus, there are plenty of opportunities available for women entrepreneurs.

Significance of Self-Help-Group in Women Entrepreneurship

Self-Help-Group is regarded as an association consisting of a small group of self-employed women entrepreneurs. The women entrepreneurs may be either from rural or urban areas. The primary objective of SHG is to take care of and welfare of its associated members. It provides financial assistance to its members through financial institutions and NGOs.

All over the world, there is a realization that the best way to tackle poverty and enable the community to improve its quality of life is through social mobilization of the poor, especially women, by forming SHG. Ever since independence, several innovation schemes have been launched

for the upliftment of women in our country. The Indian government has taken a lot of initiatives to strengthen the institutional credit system and development programs. To meet the needs of the rural poor and encompass them under the welfare programs outlined in the Ninth Five-Year Plan, the Indian government adopted the approach of SHG.

SHG as a tool of poverty alleviation and women empowerment has gained acceptance in development dialogue the world over. There is an actual need among the poor for credit, for both consumption and production, which often forms the declining line between survival and succumbing to poverty. It has been found that besides food, health, housing, education. The success of SHGs as a development tool depends on the availability of microfinance.

It is also widely recognized that apart from managing households and bearing children, rural women bring income with productive activities ranging from traditional work in the fields to working in factories or running small and petty businesses. They have also proven that they can be better entrepreneurs and development managers in any kind of human development activities. The empowerment of women is also considered an active process, enabling women to realize their full identity and power in all spheres of life. Credit and its delivery through SHGs have been taken as a means for the empowerment of rural women.

The SHG approach has proved successful, not only in improving the economic conditions through income generation but in creating awareness about health hygiene, sanitation and cleanliness, environment protection, the importance of education, and better repose for development schemes.

Through organizing informal SHGs rural women in India are provided credit and extension support for various production-oriented income-generating activities. The activities usually include garment making, embroidery, food processing, beekeeping, basketry, gem cutting, weaving, and knitting, SHGs are self-governed, with decisions about production and marketing taken collectively, although the group leader is responsible for identifying potential marketing centers and consumers.

These groups represent a new culture in rural development, breaking with traditional bureaucracy and top-down management. Informal groups empower rural women to manage rural industries and make decisions collectively for their common economic interests. Studies on the development of informal women's groups in India show how it is possible to avoid the 'top-down management' and bureaucracy that often contribute to the failure of other schemes. Informal SHGs in rural areas serve to empower women and provide a basis for the provision of credit and other support for various production and income-generation activities.

Methodology

The nature of the research paper is that of policy research. Being a micro-level study of a specific area, an in-depth analysis of women empowerment SHG activities in Satpala Village (Vasaitaluka, Dist.- Palghar) was undertaken by the survey method. This pre-designed questionnaire was administered to 50% of the total SHGs and 50% of working women (346) & 50% of businesswomen in the same village.

Objectives

1. To study women's empowerment.
2. To study the future through women entrepreneurship in rural communities.
3. To study the role of women's emancipation in the process of rural development and poverty eradication and also to make a smart national.

Scope and Limitation

The scope of the research is limited to Satpala Village. However, the need for women empowerment being an all-India phenomenon, a macro-level analysis of rural women entrepreneurship has been undertaken.

About Satpala Village in Brief:

Satpala Village is located near the Arabian Sea. According to Census 2011, the area of the village is 257 hectares. The total population is 3,751. Men are 1,881 and women are 1,870. The literacy rate is 78.38% in that 82.67% (1,555) males & 74.06% (1,385) women are literate. 326 male & 485 women are literate in Satpala village. There are 865 houses in Satpala village. Nearby 165 families are below the poverty level. 30 out of 28 SHG is successfully running. In Satpala gram panchayat area one Zillah Parishad primary school, one High school till 12th std. one senior college with post-graduate education facility, one rehabilitation center for drug addicts, one old age home & one multidisciplinary hospital.

Micro-level analysis of women entrepreneurship in Satpala Village

The significant findings regarding the women's entrepreneurship activities in Satpala Village are as under:

1. The number of families BPL is 165 in Satpala Village.
2. Total number of women entrepreneurs formed in Satpala Village during the study period was 100.
3. The number of Self-Help Groups is 30 and 28 SHG is successfully running.
4. No State Transport facility for Satpala village so it is very difficult to reach the nearest town Nalasopara, Vasai Virar, or Mumbai city for service/job purposes & to sell farm products. People of the village depend on auto rickshaw service & own motorcycle or car.

The focus of the group is mostly poverty eradication through a process of social mobilization.

All the entrepreneurs have taken an economic activity for income generation.

The key activities in Satpala Village are running a catering business, vegetable cultivation and sale, shop owners, coconut sellers, caterers and beauty parlors & farming. Many women from tribal communities work as farm laborers.

Most of the members of the women are poor belonging to the families below poverty line.

Generally, all members have the same social and financial backgrounds.

SHG group members are aware of the group management norms like functioning democratically, members participation in the decision-making process, and regular meetings.

All entrepreneurs have built their corpus through regular savings.

All are having their bank account.

All women entrepreneurs are productively converting their unproductive time to earn which, keeps them busy and maintains a standard of living.

Micro-level Findings.

The benefits of women entrepreneurs are as follows:

1. Women have benefited from regular saving habits.
2. Easy availability of microcredit.
3. Creation of production assets.
4. Financial discipline.
5. Status as an economic person.
6. Development of entrepreneurship and leadership.

7. Employment to self and others.

8. Women's action for education, health, drinking water, housing, rural roads, family welfare and planning, sanitation, village cleanliness, etc.

9. Exposure to the schemes for development, awareness about environment protection, and prevention of social evils such as alcoholism, dowry, sex abuse, child marriages, etc.

10. Women entrepreneur have more respect for their own families and the families in turn supports them in undertaking these activities. The women members now have a voice in family decisions.

11. Vajreshwari Self Help Group has done a great job in Covid- 19 Pandemic period. (To make and save the food to covid centers.)

Microfinance has helped in empowering these women financially and as a result, they can help positively in their families and communities. This presupposes that women play an important role in the development of the society and ensure poverty eradication. Efforts must be made to ensure that women's jobs & entrepreneurship are efficient, well-resourced, and structured to sustain women's empowerment. In overall terms, women will achieve more transparency and efficiency.

Macro Level Findings

1. The rate of literacy is increasing day by day.
2. No one wants to live Below the Poverty Level (BPL)
3. Because of government schemes and bank's motivation number of the account holder in rural areas is increasing.
4. Saving habits are increasing.
5. Villagers are more aware of children's education.
6. Several new skill businesses are growing.
7. Villagers are more active in government schemes.
8. Women's voice has increased in decision-making in-house.
9. Leadership quality also increasing in women. One woman is **Sarpanch** of the village name is **Mrs. Sangeeta Bandar**. It is a good sign of women's development.
10. Villagers are converting their unproductive time to productive work and making money for the family.
11. Slowly but steadily villagers have forgotten their bad habits and look forward to improving the quality of life.
12. Villagers are aware of health and take benefits of health facilities provided by the government.

If this can be done in Satpala village then the same can be applied to the country and therefore every village, street, and neighborhood in the country should help women empowerment and also make more efforts to empower women through various schemes of the government so that the development of our country can be achieved on a large scale. Approximately 9,00,73,854 women members are involved in SHG in our country and doing great financial work. This means through SHG help 9,00,73,854 families' standard of living has been elevated. It is a great thing. The government should support and make more awareness in villages and every place possible in the nation.

Approximately 4.8 million SHGs in the world. If every nation thinks about women's moving and making progress, then women will play/gain a great role in every smart nation to be smart.

Recommendation

Based on the field observations the following recommendations are proposed to strengthen the process of women empowerment.

1. Promote a judicious mixture of micro credit-based income generation activities, self-employment, and wage employment, finally leading to entrepreneurship.
2. Document successful stories of women and disseminate the same to the public.
3. Reserve places for women in the government-run markets and in the allocation of licenses to run ration shops.
4. Increase the power of local self-governance institutions, as special invitees.

Women becoming economically empowered means the country will become empowered and the role of women will be smart in this place therefore the role of government is important in women empowerment.

Conclusion

The above analysis shows that a majority of women started micro-enterprises, doing jobs/services in other places and working as farm laborers due to social and economic reasons. Individuals or SHGs undertake business activities; and earn higher incomes, which is most helpful to their families. No doubt, this resulted in their improvement of the standard of living and increased the role and importance of women in their families. However, women in rural areas face many problems like finance, supply of raw materials, transport, marketing, competition from branded products, etc. Hence, it is essential to overcome these problems and modernize the economic activities of rural women. Then only we can achieve the complete empowerment of Women. Nowadays most women decide to earn more, that is why they convert their unproductive time into productive time. It is a good sign for our nation to get empowered through our own big or small, personal or group businesses to build empowered women.

References:

1. Ambika Prasad Patil, "Financial Sustainability of Micro Finance", Gyan Publishing House, 2010.
2. Bardhan P.K., Land, "Labour and Rural Poverty: Essays in Development Economics", Oxford University Press, Delhi, 1990.
3. C. Narasimha Rao, "Poverty in the contemporary world", Volume-2, Serials Publications, New Delhi, India.
4. Dr. G. Bhaskar, Dr. Kurapati Venkat Narayan, "Micro Finance and Women", New Delhi Publications, India, 2015.
5. G. Rama Krishna, "Microfinance in India, A Tool for Women Employment," Mangalam Publication, Delhi, 2010.
6. Hossain, M (1998), "Credit for Alleviation of Rural Poverty: The Grameen Bank in Bangladesh," Research Report no-5, International Food Policy Research Institute, Washington.
7. Prof. Arjun Y. Pangannver, "Self-Help-Group and Rural Poverty, Kurushetra", December, 2008.
8. Tinku Paul Bhatnagar, "Women, Employment and Empowerment", New Century Publications, New Delhi, India, 2011.
9. U. Kalpagam, "Women In India Contemporary Concerns", Gyan Publishing House, New Delhi, 2012.
10. Yunnus Muhammad, "Scientific American", November 1999.

Initiatives By College Librarians For Professional Development

Dr. Harshal R. Nimbhorkar

Librarian, Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera-Amravati

Abstract;

The study is a part of research undertaken to survey the professional development activities and educational needs of library professionals in the major Universities of India because of the developments in Information communication technology. The study recommends methods for improving the knowledge/skills of library professionals. The aim of the study is to evaluate the professional development activities of Library professionals and their attitude towards continuing education programmes. Results of the analysis show that majority of the professionals have pursued higher degrees in library science or IT allied courses after entering the profession, and that they have a positive attitude towards participation in training programmes and workshops. The results show that developments in ICT have a positive influence on majority of library professionals' attitude towards continuing education programmes.

Keywords: Professional development; Continuing Education Programmes (CEP); Library Professional, India; Information Communication Technology (ICT)

Introduction:

Developments in Information communication technologies (ICT) have revolutionized the information handling capabilities of academic libraries and information centers all over the world. Librarians, especially academic librarians have been facing challenges in the profession due to the rapid technological changes with the development of information technologies, particularly the Internet. Now Librarians have to play the role of mediator between the vast network of resources and its users. To meet the ever-changing demands of the users, library professional require continuously updated knowledge and skills for effective performance. Continuing education is necessary for every professional, not only in library profession but also in all service sectors and it is fundamentally a responsibility of the individual professional. A librarian's motivation for continued learning involves a mixture of social responsibility, desire for advancement, professional pride, a concern for future libraries, the need to keep abreast of new knowledge and technology, as well as an interest in supplementing professional training (ALA, 1980). Maintaining professional competence is the process by which professionals keep current the knowledge, skills, and abilities needed to function effectively in their profession. Competence of a library depends largely on the competence of its staff. Hence, it is important to assess the library professionals' needs for continuing education and professional development in the changing electronic environment of an academic library.

Professional Associations:

An Overview Some of the important Professional associations and organizations in India are Indian Library Association (ILA), Indian Association of Special Libraries and Information Centres (IASLIC), Indian Association of Teachers of Library and Information Science (IATLIS), Society for Information Science (SIS), Indian Academic Library Association (IALA), Society for the Advancement of Library and Information Science (SALIS) and at the state level. Most of these Library Associations organize yearly conferences, which encourage the professionals to participate in conferences and to publish their research output. Most of the Professional Associations in India also conduct workshops once a year in conjunction with the annual conference. Professional

associations and organizations such as ILA, IASLIC, IATLIS, and SISare also helping to revise curricula to meet current demands.

Continuing Education Programmes (CEP) :

The participation of Library professionals in Continuing Education Programmes including Conferences, Workshops, Refresher courses, In-house training programmes etc is depicted in Table.5. In the Universities in Kerala, library professionals' participation in continuing education programmes is usually based on seniority and it also depends on sponsorship from the parent institution. Opportunities for career development is limited to very few senior professionals who have attained UGC(University Grants Commission) prescribed qualifications and have been inducted in the UGC scale of pay. The prospects of improving skills depend much on the interests of the professionals as there is hardly any encouragement from the higher authorities. The analysis shows that participation is more in In-house training conducted by Universities followed by Workshops sponsored and not sponsored, Conferences not sponsored) and least attendance in sponsored Conferences and Refresher courses which is mandatory for professionals in the UGC stream. It is evident that library professionals have better participation in the training programmes and workshops conducted by each University, than the sponsored programmes. It was found that 40 percent male respondents and 33.2 percent females have attended the Continuing Education Programmes. Attendance in CEP is comparatively more in the age group 36-45 and above 46 years. It was also seen that Library professionals with highest qualification, viz. PhD and MLISc have better average of participation in Conferences, Workshops and training programmes than other qualified professionals. Professional Assistant/ Technical Assistant category have the least participation in CEP especially in refresher courses in which their participation is only 2.6 percent, reasonable participation in-house training programmes, whereas the Assistant Librarian category has a comparatively better attendance in all programmes. Library professionals in the category of Deputy Librarian have high participation in refresher courses (83.3 percent) and fair average of in conferences and sponsored workshops. Junior Librarian category has reasonable attendance in all programmes except refresher courses Refresher courses being mandatory for career development, only the senior professionals attend it for acquiring higher grades..

Suggestions for Updating Skills Library professionals were asked to give their suggestions for updating the skills and knowledge important for the profession. Majority of Library professionals expressed the necessity of conducting training programmes and workshops by their respective institutions and pointed out that participation in such programmes is important for updating skills. Other suggestions included searching Internet for online resources or relevant professional information, regularly reading relevant professional literature and also general books, regular attendance of relevant conferences/workshops, professional association meetings, undertaking research projects/publications etc. Discussion of professional matters with colleagues was also one important suggestion provided by library professionals.

The Library science departments and the professional associations have to take the initiatives to organize on a regular basis, continuing education programmes to ensure that the working professionals are competent to face the challenges of the profession. The library science curriculum in most of the universities has to be restructured by incorporating the emerging changes in libraries and according to the changing needs of the user community. In addition to the basic qualification and requirements for a career in library and information science, library professionals on their part, have to continuously update their skills to maintain and support user centered applications and face the

challenges of ever increasing demands for wide-ranging IT oriented services from the academic community. The university administrators have to encourage and sponsor the professionals for participating in continuing education programmes, for which most of the professionals have a positive attitude, but issues like financial constraints and fewer promotional prospects deter them from striving towards professional development.

References;

1. ALA. (1980). In-Service Training. In ALA World Encyclopedia Of Library And Information Services (P. 601). Chicago: American Library Association.
2. Ramaiah, C. K., &Moorthy, A. L. (2002). The impact of continuing education programmes on library and information science professionals. *Library Review*, 51(1), 24-31
3. Singh, J. (2010). Changing needs of library and information science curricula in India
4. CALIBER 2007: Information And Knowlege Management In Networked World (pp. 570- 578). Chandigarh: Inlibnet Centre

Legal And Ethical Responsibilities Of Physical Directoras A Coach

Prof. Sagar H. Dandade

Director of Physical Education Vidarbha Mahavidyala, Buldana

Introduction:

Coaches need to be aware of their legal responsibilities, especially with respect to the advice they give their athletes and the way they manage and supervise participation in sport. Coaches have a legal responsibility to their athletes. Coaches at all levels experience the pleasure of watching young people develops sport skills and contributes to successful teams. However, coaches also have important legal and ethical obligations to their schools and their athletes. Many of these obligations or responsibilities are natural extensions of the mission and goals of the high school/ college athletic program.

Legal responsibilities are usually well-defined and are often points of emphasis in coaching certification programs. State athletic associations, departments of education and other government organizations determine the range of legal responsibilities for a coach. Coaches need to be aware of their legal responsibilities, especially with respect to the advice they give their athletes and the way they manage and supervise participation in sport. Coaches have a legal responsibility to their athletes and should give appropriate advice and guidance. These responsibilities usually are formulated to maintain the safety and well-being of the athletes and to maintain the educational focus of the athletic program. Coaches are responsible for the health and safety of the athletes in their charge. Coaches should have access to first aid facilities and have the means by which to contact emergency services.

Court rulings or other legal actions may determine other responsibilities. Providing warnings to athletes and parents of the risks associated with a sport is a responsibility that likely arose from court cases after a serious sport-related injury occurred during a practice or game.

Standard of care:

A very important source of additional expectations for a coach is found in the accepted state and national standards for coaching published by professional organizations. The most recent and Comprehensive set of standards were published in 1995 by the National Association for Sport and Physical Education (NASPE). These standards are being accepted by organizations throughout the country and are being used to determine the content of coaching education programs. As these standards become more widely accepted, they will become the "standard of care" for coaches in the eyes of the legal system. It will be necessary for coaches to show that they have the training and expertise in each of the various areas detailed in this set of standards.

There are many lists of coaching responsibilities to be found. Some focus mainly on the legal issues and others focus more on ethical issues. The legal and ethical issues are not mutually exclusive, as many of the legal responsibilities are based upon societal ethics, doing what is morally right. Preventing discrimination and harassment of athletes is a legal duty of coaches, since these activities are illegal, but this duty is also an ethical expectation of society. Athletes in a coach's care are expected to be safe, both physically and emotionally. Coaches also have a responsibility to protect children from all forms of abuse.

There are four main kinds of abuse:

- Neglect (providing inadequate food)
- Emotional abuse (being threatened or taunted)
- Sexual abuse (being shown pornographic material)
- Physical abuse (hitting)

Coaches should be able to recognize indicators that may signify abuse and take appropriate action if concerned.

The following legal duties of a coach are very representative of the many codes of conduct and behaviors recommended for coaches.

1. Conducting practices and games in a safe physical environment
2. Use of current knowledge of proper skills and methods of instruction
3. Use of safe and appropriate equipment
4. Proper short- and long-term planning
5. Proper matching of athletes in practices and games by size, experience and ability
6. Provision of adequate supervision of athletes
7. Provide warnings to parents and athletes of risks inherent in sport participation
8. Sensitivity to the health and well-being of athletes under a coach's care
9. Provision of appropriate emergency care
10. Respect and protect the confidentiality of student personal records
11. Coaches should have appropriate insurance

These lists include many of the "legal" responsibilities of coaches. However, a coach owes the student-athlete more than just what is required by law. There are other "ethical" responsibilities that should also be considered as an integral part of coaches' duties.

Ethical Responsibilities of a Coach

1. We encourage the development of our youth into productive citizens and to develop their abilities and attitudes for further learning and success in life.
2. We encourage participation and would like to involve as many students as possible in a competitive, interscholastic experience.
3. All team members, regardless of ability, will be afforded opportunities to develop their work ethic, sense of commitment, and social and athletic skills
4. The athletic program seeks to educate athletes about community support and encourages them to return that support both now and throughout their lives
5. The goal is to win, but to win the correct way. Never sacrifice character for wins.

It is a responsibility of every coach to teach and model good citizenship and sportsmanship. This should include respect for opposing teams and fans, coaches, parents and officials. A unique aspect of the philosophy statement relates to the community focus. Achieving the goal of educating the student-athlete about the relationship between the athletic program and the community is very reflective of the emphasis in this program of producing not only successful athletic teams, but also caring and concerned citizens of good character. Athletes trust their coaches to tell them the truth, including the potential consequences of their physical activities and the amount of time it takes to prepare for a competition. Athletes rely on you to honestly portray your credentials and background in coaching.

One of your primary duties is to instill discipline in your athletes to continue training and improving. At the same time, it's irresponsible and reckless to embarrass or demean players when they don't meet your expectations. Discipline should be meted out according to the occasion and not be unduly harsh.

Another ethical responsibility derived from the philosophy statement supports the educational value of sports participation. All athletes involved in sport must be given the attention and time necessary to develop the skills of the sport and for life. The focus of a program cannot be on the select few elite players on a team. A program should not be so narrowly focused on winning that the educational values of the program are lost. Helping all athletes on teams to develop the "work ethic, commitment, and social and athletic skills" necessary for success in sport and life is perhaps the best test of the educational commitment of an interscholastic sports program.

In addition to teaching the basics of the sport and the training techniques used to excel, you are responsible for teaching good sportsmanship and teamwork. If you coach in an academic area, it's

your responsibility to stress the importance of maintaining grades and meeting other academic goals. You need to stress the importance of good health and nutrition, and the dangers of drugs to your athletes. At all times, you should explain the reasons for your training schedule and requirements so that athletes understand why you make certain decisions. As a coach, you're also a teacher, and you should look for every opportunity to instill a moral code and community values in your athletes.

The coach's ethical responsibilities, it is useful to list some of the important ethical responsibilities that guarantee the achievement of the educational mission of an interscholastic athletic program.

1. Create a healthy and safe emotional environment, free of fear, discrimination, abuse and harassment. Athletes cannot enjoy their experience without this.
2. Teach and more importantly model good citizenship and sportsmanship. Athletes must understand your commitment to helping them develop character and moral reasoning.
3. Respect the spirit of a rule as well as the letter of the rule. Respect the difficult job officials have in enforcing the rules of any game. Taking advantage of rule to gain an advantage is not ethical. It indicates an unhealthy focus on winning.
4. be fair in the selection of players for teams and in the allocation of practice and playing time.
5. Respect the role of sport in the life of a child and the commitment the athlete has to family, friends and other interests outside of sport. Athletes must be allowed to experience other sports as well as to participate in the arts if they desire. Off-season conditioning activities may be beneficial to a high school and college athlete, but these activities must be chosen by the athlete and not dictated in such a way that it limits the freedom of the individual to freely participate in other activities of interest to the student.

Conclusion:

A more ethical approach to athletics is sportsmanship. Under a sportsmanship model, healthy competition is seen as a means of cultivating personal honor, virtue, and character. It contributes to a community of respect and trust between competitors and in society. The function of a coach is to educate students through participation in interscholastic competition. An interscholastic program should be designed to enhance academic achievement and should never interfere with opportunities for academic success. Each student should be treated with the utmost respect coaches and his or her welfare should be considered in decisions by the coach at all times.

References

1. Gerdy, J. (2000) Want value for education dollars? Try music! In Gerdy, J., Editor, Sports in School.. New York: Teachers College Press.
2. National Association for Sport and Physical Education. (1995). Quality coaches, quality sports: National Standards/or Athletic Coaches. Reston, VA.
3. Stratton, R. (1999) The legal duties of a coach. CYS Coach Neusletter.
4. <http://tandl.vt.edu/rstratto/CYSarchive/CoachSept99.html>.
5. Trichka, R. (2001) Conduct of the Activity. In Cotton, D., Wolohan, J., and Wilde, T. (editors.), Law for Recreation and Sport Managers. Dubuque: Kendall-Illunt.
6. West Aurora(2002). West Aurora Blackhawk Athletics <http://www.sd129.org/athletics/policy.htm>. Philosophies and Policies.
7. MACKENZIE, B. (2001) Coach's Legal Responsibilities [WWW] Available from: <http://www.brianmac.co.uk/legal.htm> [Accessed 18/1/2014]

A Study Of Factors Influencing Purchasing Decision At D-Mart Ujjain

Surbhi Chouhan

Research Scholar

Department of Commerce, Vikram University, Ujjain (M.P.)

Dr. Seema Dubey

Prof. Bhartiya College Ujjain (M.P.)

Abstract

This comprehensive research paper attempts to highlight the business model thrives D-Mart on the principle of doing more with less. The paper talks about several aspects of D-Mart Ujjain. Value retail is more supply chain than retail for stop D-Mart ability to driven good quality products in the most efficient manner and in a conducive work in environment to their and customers. D-Mart recognise that substantiality is a journey and the opportunity for them with each of stakeholder are significant.

Keywords

Retail, Payment mode, Customer satisfaction, Retail shopping, Shopping behaviour, Customer product preference.

Introduction

The India retail industry is the largest among all the industries, accounting for over 10% of the country's GDP and around 8% of the employment. The retail industry in India has come 4th as one of the most dynamic and fast paced industries with several players entering the market. But all of them have not yet tested success because of the heavy initial investment that are required to break even with other companies and compete with them. The India retail industries gradually itching its way towards becoming the next boom industry.

D-Mart is a one-step supermarket change that aims to offer customer a wide range of basic home and personal products under one roof. D-Mart store stocks home utility products including food toilet trees beauty products garments kitchenware bed and bath linen home appliances and more available at competitive prices that customers appreciate. D-Mart score objective is to offer customers good products at great value.

D-Mart was started by Mr Radhakrishnan Damini and his family to address the growing needs of the Indian family. From the launch of its first store in Powai in 2002, D-Mart today has a well-established presence in 327 locations across Maharashtra Gujarat Andhra Pradesh Madhya Pradesh Karnataka Telangana Chhattisgarh NCR Tamil Nadu Punjab and Rajasthan. With their mission to be the lowest price retailer in the regions they operate their business continues to grow with new locations planned in more cities.

The supermarket chain of D-Mart store is owned and operated by Avenue Supermarts Ltd (ASL). The company has its headquarters in Mumbai. The Brands D-Mart, D-MartMinimax, D Mart premia, D-Mart Homes, Dutch harbour etc are brands owned by ASL.

D-Mart stores in Ujjain offering a wide variety of D Mart products and services for sale. Customer care visit any of the about D Mart stores in Ujjain to opt for good and services offered by the company in Ujjain the store may also offers live demo of goods and services which enable to get hands on experience before actually making the purchase. D mart price list is available online on official D Mart website. All the Ujjain based stores of D-Mart offer wide variety of payment options like payment by cash payment by check payment by credit and debit plus some outlet offers EMI facility on purchase of D Mart products all the information about the D mart store in Ujjain can be viewed by clicking the listing on the page. The D Mart office may also offer and other D Mart services other than just products one can visit the D-mart shop to know about new launches for pre-bookings for a making a fresh purchase for equity enquiry about a particular item.

Research Objective

- To know the purchasing pattern.
- To know the factor that promote purchasing at D-MART.
- To study consumer preference with respect to purchase from D-MART.

Review of Literature

Hamburg and Koshchate (2004) studied the role of perceived fairness and customer satisfaction on the re purchase intention after a price increase. They are findings of study suggest that perceived fairness has a positive impact on the re purchase intention while satisfaction moderate the relationship.

Torben et al (2011) detected that the level of satisfaction among the customers with various retailers cannot be understood by the Mac by matching expectations with product and services, but may also be based mental justification of the customers.

Martenson(2007) research the effect of the corporate store image on customer satisfaction and store loyalty in grocery retailing and deducted that the brand image of store is an important aspect for the customer satisfaction. If the retailer understands and address the need of the customers the customers are satisfied.

Hamil and Priyadarshani (2014) investigated the impact of supermarket on unorganised retail store in Tirunelveli, core impacts are found to be decreased in sale volume reduction in profits and loyal customer base.

According to USDA report (2019), Independence small grocery retailer also known as Kirana stores remain most popular retail format in India with over 12,000,000 stores. Supermarkets and hypermarkets will carry on to inflate due to escalating income and evolving customer preferences.

Bijapurkar (2008) explain that the cutback indicates the increase in the number of middle-class populations who can manage to pay for food, beverage and entertainment in additional to their basic needs. In India a great increase in family income has been observed.

Research Methodology

Collection of Data: - The data is collected through questionnaire; 31 responses were recorded.

Type of Data: - The search includes both type of data primary & secondary.

Research Design: - The research design selected for this research paper is descriptive & analytical

Products categories available at D-Mart

THE KEY PRODUCT CATEGORIES CAN BE CLASSIFIED INTO:

Foods

Groceries, staples, processed foods, dairy, frozen products, beverages & confectionery, and fruits & vegetables

57.41%
Revenue Contribution FY 2020-21

52.40%
Revenue Contribution FY 2019-20

Non Foods (FMCG)

Home care products, personal care products, toiletries and other over-the-counter products

19.69%
Revenue Contribution FY 2020-21

20.29%
Revenue Contribution FY 2019-20

General Merchandise & Apparel

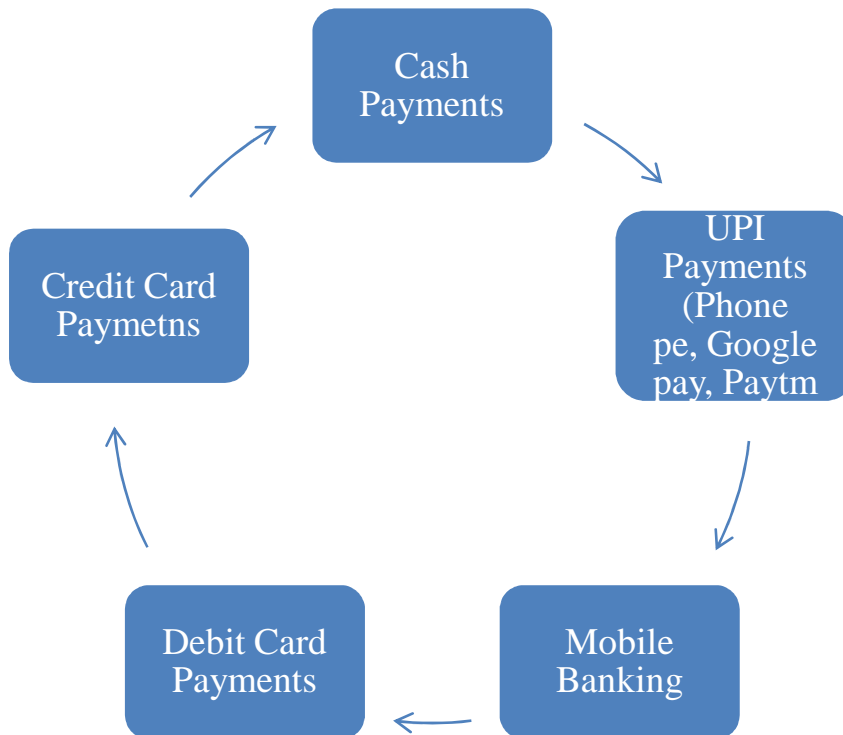

Bed & bath, toys & games, crockery, plastic goods, garments, footwear, utensils and home appliances

22.90%
Revenue Contribution FY 2020-21

27.31%
Revenue Contribution FY 2019-20

Payment methods used in D-Mart

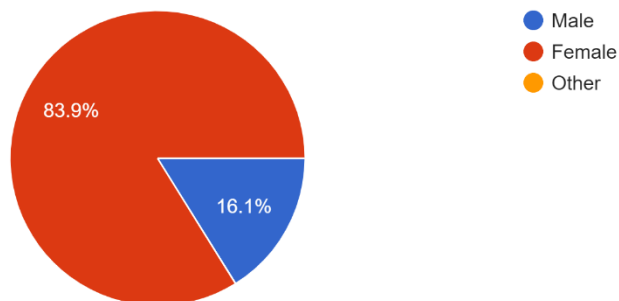

Factors that affect customer product preference at D-Mart

- Everyday low prices
- Pricing, delivery return and refund policy.
- Pick up at D-Mart ready pick-up point.
- Exciting offers.
- Buy one get one offers.
- Good quality at low prices.

Data Analysis

Gender
31 responses

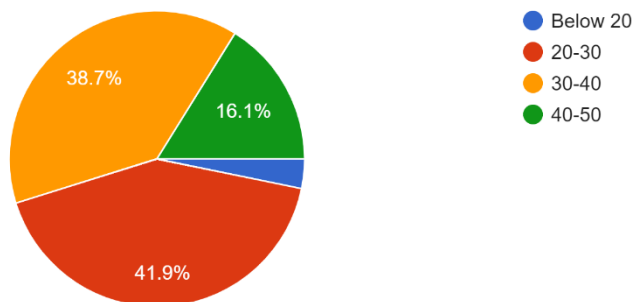

Key Performance Indicators

Data Interpretation: - 83.9% respondent were female & 16.1% were male.

Age

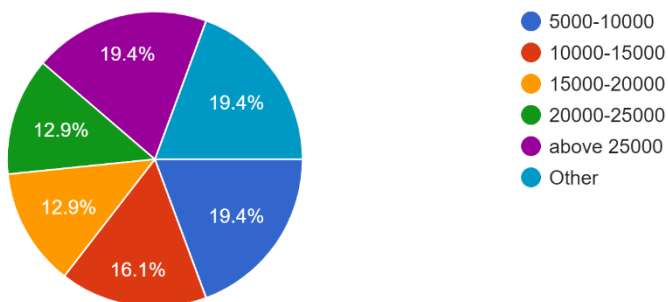
31 responses

Data Interpretation: - 41.9% respondent were 20-30, 38.7% were 30-40, 16.1% were 40-50 & 3.3% were below 20

Income

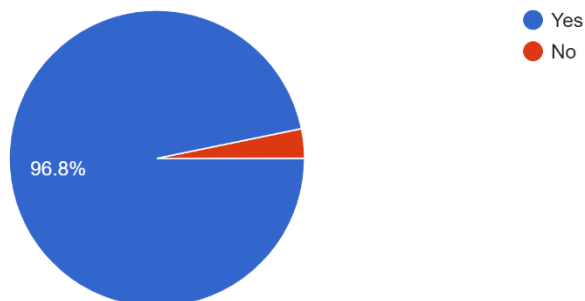
31 responses

Data Interpretation: - Income of 19.4% respondent was about 25000, 19.4% was 5000-10000, 19.4% was other, 16.1% was 10000-15000, 12.9% was 15000-20000 12.9% was 20000-25000.

Are you a customer of D-Mart

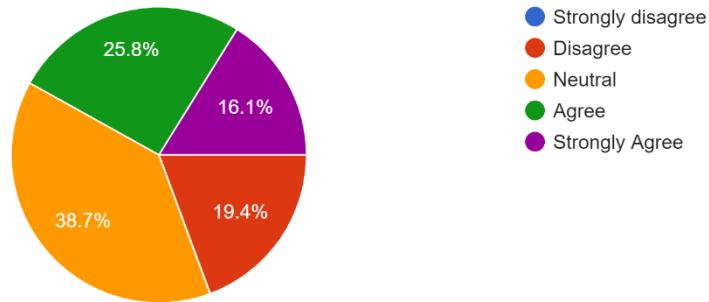
31 responses

Data Interpretation: - 96.8% respondents were customer of D-Mart & 3.2% were not.

Visiting frequently of D-Mart

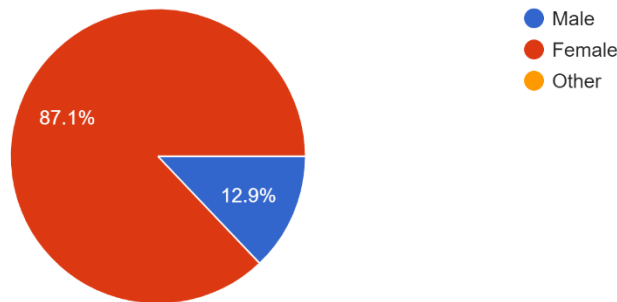
31 responses

Data Interpretation:- 38.7% respondents were neutral, 25.8% were agree, 19.4% were disagree & 16.1% were strongly agree.

Which gender prefer shopping at D-Mart

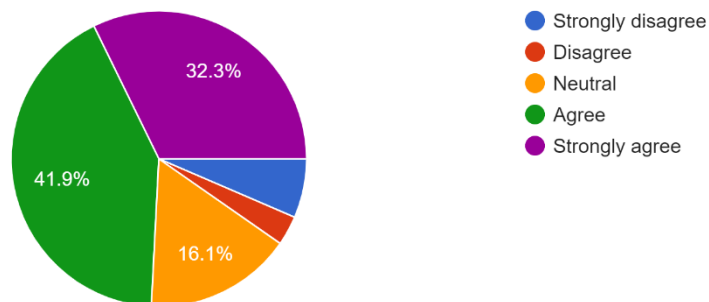
31 responses

Data Interpretation: - 87.1% female respondents & 12.9% male respondents prefer shopping at D-Mart.

Are you satisfied with the quality of products at D-Mart.

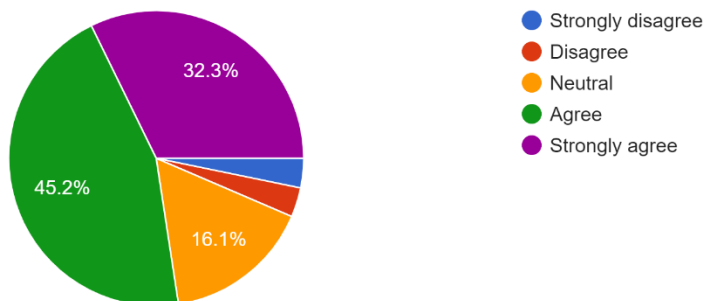
31 responses

Data Interpretation: - 41.9% were agree, 32.3% were strongly agree, 16.1% were neutral & 10.5% were disagree that they were satisfied with the quality of products at D-Mart.

Are you satisfied with the product variety available at D-Mart

31 responses

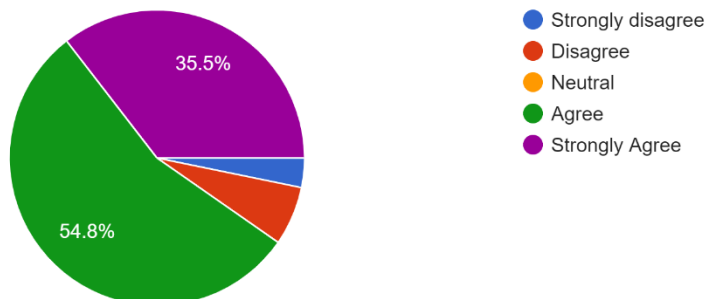

Data Interpretation: -

45.2% respondents were agree, 32.3% were strongly agree, 16.1% were neutral, 5.2% were strongly disagree & 5.2% were disagree.

Do D-Mart Product prices are reasonable

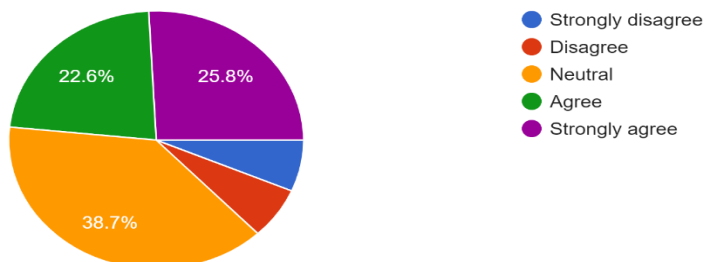
31 responses

Data Interpretation: - 54.8% respondents were agree, 35.5% were strongly agree, 6.5% were disagree % 3.2% were strongly disagree that D-Mart product prices are reasonable.

Display of D-Mart attract customers

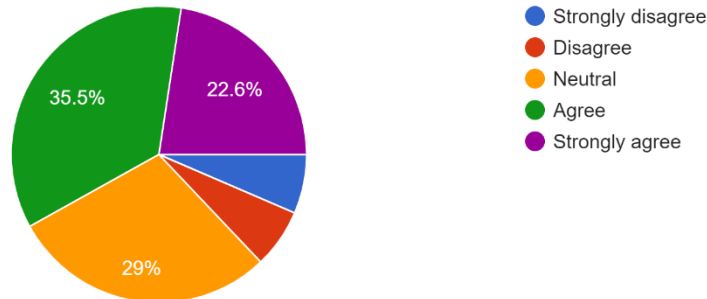
31 responses

Data Interpretation: - 38.7% respondents were neutral, 25.8% were strongly agree, 22.6% were agree, 6.5% were strongly disagree & 6.4% were disagree that display of D-Mart attract customers.

D-Mart update their products as per the customer choice

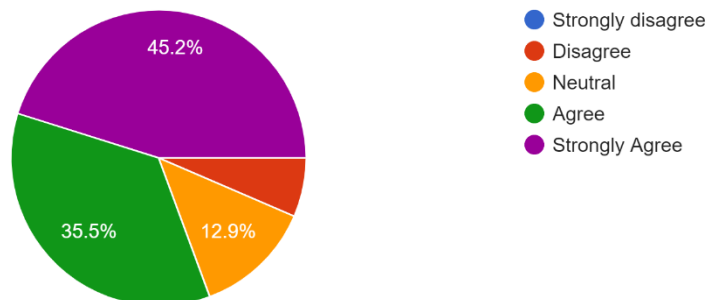
31 responses

Data Interpretation: - 35.5% respondents were agree, 29% were neutral, 22.6% strongly agree, 6.5% strongly disagree & 6.4% were disagree that D-Mart update their products as per the customer choice.

D-Mart shopping experience is convenient for all sections of society

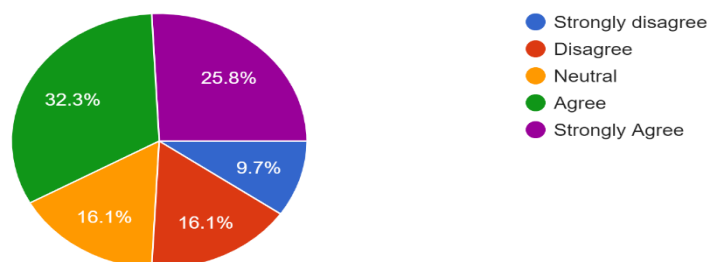
31 responses

Data Interpretation: - 45.2% respondents were strongly agree, 35.5% were agree, 12.9% were neutral & 6.5% were disagree that D-Mart shopping experience is convenient for all sections of society.

Do you feel convenient to shop at weekend or festive time to shop at D-Mart

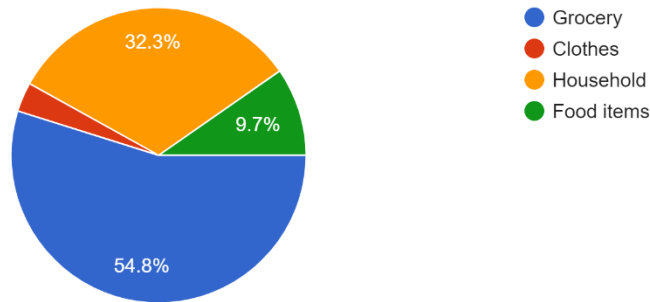
31 responses

Data Interpretation: - 32.3% respondents were agree, 25.8% were strongly agree, 16.1% neutral, 16.1% disagree & 9.7% were strongly disagree that to feel convenient to shop at weekend or festive time to shop at D-Mart.

Types of product respondents prefer to purchase

31 responses

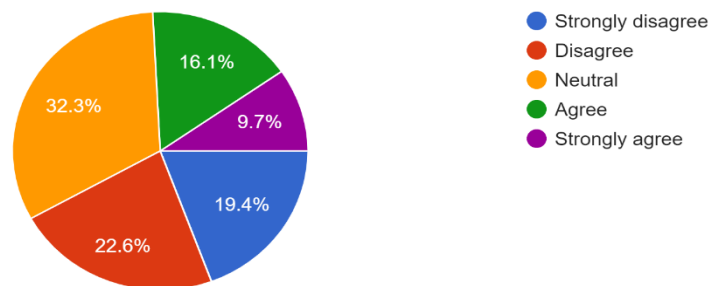

Data Interpretation: -

54.8% prefer grocery, 32.3% prefer household, 9.7% prefer food items & 3.2% prefer clothes.

Do you face unavailability of products at D-Mart

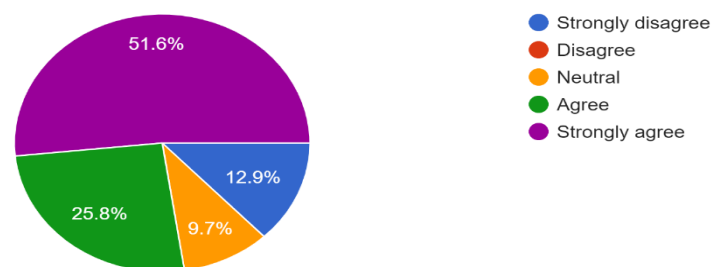
31 responses

Data Interpretation: - 32.3% were neutral, 22.6% were disagree, 19.4% were strongly disagree, 16.1% were agree & 9.7% were strongly agree to face unavailability of products at D-Mart.

Do you agree for all types of payment mode

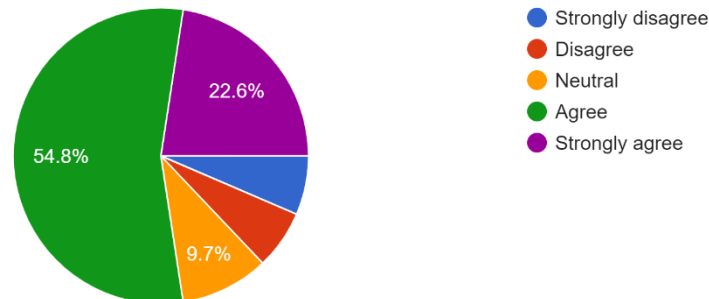
31 responses

Data Interpretation: - 51.6% respondents were strongly agree, 25.8% were agree, 12.9% were strongly disagree & 9.7% were neutral that they agree for all types of payments.

Will you refer to visit D-Mart to your friends & relatives

31 responses

Data Interpretation: - 54.8% respondents were agree, 22.6% were strongly agree, 9.7% were neutral, 6.4% were disagree & 6.4% were strongly disagree that they refer to visit D-Mart to their friend & relatives.

Findings

- Customer find D-Mart more appropriate as compared to traditional retail store.
- What are the factors that influence customers to visit D-Mart.
- What customer normally see in a product.
- Display in d mart m influence customer purchase decision.
- Product sold at D-Mart is good value for money.
- Product available at D-Mart trendy and of latest version
- D-Mart can manage high crowd density at store.
- The major reason for consumer to visit D-Mart is low price, better value for money and more offers and discount.
- The company started with 3% delivery charge per order. Overtime it changed charges to 3% up to max of Rs49 and now it is Rs49 flat charge.
- This is as against other key online retailers like Big Basket and Jio Mart who offer free delivery on orders above Rs300. However, free store pick-ups from D-Mart Ready stores continue for those who want to avoid delivery fee.

Conclusion

The objective of this paper is to provide the marketing strategies and tactics of d-mart which helped it in setting trademarks in India. India is one of the fastest growing economies in the world. The retail market in India offers significant opportunities for retailers and brands across categories. This is driven by factors such as a large consumer base, rising incomes and job opportunities, increasing consumer awareness, etc. The organized retail market in India which represents just six percent of the total retail market has a great scope for 2, 45,000 entries of new enterprises. D-Mart and embraced techniques that were one of a kind to Indian retail. Up to that point. most retail chains rented their stores, yet D-Mart picked carefully to do its exploration and possessed its very own stores by and large. That technique appears to have worked as D-Mart has never needed to close down a store since it's opened in every one of the long periods of its activity. It's economic viability of products made all eyes to stare and shop only here. The foremost pillars for the tremendous market and financial success of D-Mart can be customers. vendors and employees. There have been a lot of lessons and learnings before it got this success. This case discloses strategies, insights and reasons for the success of D-Mart.

Reference

1. Akshay Kumar G. Bhat 2020A study on customer satisfaction towards D-Mart Retail outlet in Karwar City
2. D-Mart Annual report
3. Gali Sweetha ChoudharyA study of Role of Retail Chain in India: The business model of D-Mart
4. Saloni ChechaniA study on “Impact of D-Mart on small grocery retailers consumers perceptives in Bhilwara
5. Google scholar
6. Shodh ganga
7. <https://www.dmartindia.com/>

A Case Study Of ‘Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, ‘Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune’ (Maharashtra)

Amey Sunil Khare

Dr. C. D. Sonpethkar

Dr. V. S. Jadhav

Introduction :

The process of Education is a combination of teaching and learning. Getting knowledge from a more knowledgeable other is Learning. Enlightening the less knowledgeable other with the knowledge one possesses is called teaching. When teachers and learners come together and start this process of delivering or receiving knowledge at that time the procedure they follow and the setting which helps them holistically is called an Education.

There are different schools in the second most populous state of India, Maharashtra. To make this vast population learned many stakeholders help the society. The types of the schools particularly are based on the structure or the working model of schools. Pathashalas, schools which provide mainly traditional Vedic studies schooling are also very famous in this region. Nowadays, these schools, their education system and Educational Strategies are also evolving, trying to connect and be in the flow with the society. In this research, a researcher wants to explain how does the chosen Pathashala work? what is the current status of the Pathashala? And how there working is different than the other schools.

Subject Matter -This study will focus on exploring the traditional teaching methods by visiting a Pathashala and will try to relate them with the present-age teaching techniques which are generally used in teaching Sanskrit. The study will also give us a view of the impact of national education policy 2020 on the traditional way of Sanskrit teaching or teachers. It will unfold the teaching strategies of Sanskrit which use by the teachers in Pathashalas. It will try to holistically have an observation about the Pathashala chosen.

Statement of the problem –

To study education system of Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune Conceptual definition.

Pathashala –

Pathashala means the educational institutions which offer traditional education. (Pendke Pratibha, Sanskrit Adhyapan Paddhati, Shree Mangesh Prakashan, Nagpur)

Operational Definitions –

Pathashala –

A place where students learn Sanskrit texts traditionally from a traditionally learned pers. (Guru/ AdhyapakaH)

Case Study –

It includes aims and objectives, Curriculum, nature of learning and teaching process, the role of teacher, and approach of students of Pathashalas.

Objectives of the research the research –

The main objectives of this study will be

- i) To study the historical background of chosen Pathashala.
- ii) To study the Education System of chosen Pathashala.
- iii) Sub-Objectives:
 - A) To study Aims and objectives of chosen Pathashala
 - B) To study Curriculum of chosen Pathashala.
 - C) To study the Nature of learning and teaching process of chosen Pathashala.
 - D) To study the role of teacher of chosen Pathashala.
 - E) To study the approach of students and Parents of chosen Pathashala.
- iv) To study the Administrative system of Pathashalas in Maharashtra.

About the chosen Pathashala -Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune (Maharashtra) is situated near Alandi which is a small town near Pune city. Approximate distance from Pune city to Alandi is 22 Kilometers. This is a Pathashala where students live for years. It is a residential school. (<https://dharmashree.org/maharshi-vedavyas-pratishthan/>)

Tools used –

- 1) Questionaries 2) Interview

Observations and Findings

1) Historical Background –

Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune (Maharashtra) This Vedic school was founded on 17th October 1991, at Alandi, on the banks of holy river Indrayani. So far, about 200 students have completed Vedic studies in this school. Some of the ex-students of this school are working as teachers in other Vedic schools.

Swami Govidadev Giri founded an organization called Maharshi Vedavyas Pratishthan(“Trust”) on 21st February 1990 at Alandi (Pune), Maharashtra with the help of a few spiritually inclined people. It is the primary objective of the Trust to encourage education of Vedas, Vedangas (branches of Vedas) and Sanskrit language that is one and only medium of Vedic literature. The Pathashala we are studying about has been running with the help of same organisation.

2) Aims and Objectives –

This Pathashala aims at making students ready to learn Vedic Knowledge. They also try to give them the opportunity to learn modern life subjects too. Vedapathan and Vedadhyayan are the prominent points taught here. The school also provides the facility to learn English , Maths , Science such subjects.

3) Curriculum –

This Pathashala follows the curriculum of MSRVVP that is Maharshi Sandipani Rashtreeya Ved Vidya Pratishthan Ujjain. This is an Autonomous organization under Ministry of Education, Govt of India.

The school currently follows the curriculum and Syllabus designed on 2018. There are two types of major courses taken by the MSRVVP. One is Vedabhusan (5 years) and another one is Vedavibhusan (2 Years). Along with the studies chiefly of Shuklas Yajurved Madhyandin Scripture, Sanskrit, Hindi, English languages are also taught in this school. Besides, computer education also has been introduced in this school. Here Kanthastheekaran, Swar Sanchalan, Uccharan These subjects are mandatory and students can also opt the subjects like Mathematics, English, Social sciences as their optional subjects as In addition to this course content, students undergo training in Computer Applications as per the Vidyalaya time table, Yoga, Dhyana and

Meditation, Spoken Sanskrit, Language Communication, Skill, Socially Productive and useful work and Environmental education.

follows the curriculum and Syllabus designed on 2018. There are two types of major courses taken by the MSRVVP. One is Vedabhusan (5 years) and another one is Vedavibhushan (2 Years).

Along with the studies chiefly of Shuklas Yajurved Madhyandin Scripture, Sanskrit, Hindi, English languages are also taught in this school. Besides, computer education also has been introduced in this school. Here Kanthastheekaran, Swar Sanchalan, Uccharan These subjects are mandatory and students can also opt the subjects like Mathematics, English, Social sciences as their optional subjects as In addition to this course content, students undergo training in Computer Applications as per the Vidyalaya time table, Yoga, Dhyana and Meditation, Spoken Sanskrit, Language Communication, Skill, Socially Productive and useful work and Environmental education.

4) Nature of learning and teaching process –

Students are given freedom to sit on the ground on a mats in comfortable posture which is also called as Stheer Sthiti. While learning verses from Ved students are expected to listen the Mantra which is chanted by their teacher first and then start repeating with the same intonation. They are expected to follow specific hand gestures by observing their Master or Adhyapak. These teachers usually break the Mantras in shorter lines first and make students understand the stresses, pauses and gestures slowly. Afterwards they repeat the whole Mantra which may consists of 4 lines. While Actual learning each student repeats the lines a pretty number of times that it gets mugged up automatically. The structure of this repeating line wise can be understood as 1-1,2 -1,2,3 – 1,2,3,4 – 1,2,3,4 while explaining each line gets chanted 2 to 3 times minimum. Before and After the Mantra the teacher explains about what is the meaning of this Mantra. Afterwards students can repeat the Mantras in particular numbers each day. There is very less emphasis on writing these things down. Also less emphasis is given on the Grammar as the numbers of Mantras are more.

For elective subjects usually school appoints teachers who come there from outside the Pathashalas. the skills and subject matter learned by these scholars are usually with the help of Normal Schooling.

5) Role of a teacher –

Teachers teaching in This Pathshala are well trained by their teachers in this very school or a different similar school or Pathashala. Few among them are the scholars of Vedic studies, Some are Ved-Bhushan and Ved-Vibhushan. There are 4 teachers in the school which take care of 48 students. Students and teacher ratio in this school is 12:1. Each teacher takes 3 hours class usually thrice in different standards daily.

6) Approach of students –

Students get admitted in this school after there 4th standard is completed in normal schooling or get an equivalent qualification. The age of this students can be around 8th to 10th years. Usually, a student stays at this Pathashala and learns for 6 years minimum and completes two degrees. Access of mobile phones are strictly allowed for students. They can call their parents once a week or if they are having any medical condition then also, they can ask the parents to visit. A medication facility by the local doctor is available at the school. Students enjoy here with their friends once they get familiar with the school and atmosphere there. Few students come out of their houses first time to dwell here in the school this is a big task for them to adjust in this learning-oriented atmosphere. Elder students help and pacify younger students to settle. Students take their time to settle so in first year their learning speed is slower than usual. Students and Parents think that learning in these types

of schools will help students to focus more. Students learn Vedic texts first , it is observed that students also learn modern subjects later after completing these texts. There are examples of successful software engineers who have done their primary education in this Pathashala. It is observed that Some pass out students visit the school on some special occasions like Guru Purnima. It helps and pacify younger students to settle. Students take their time to settle so in first year their learning speed is slower than usual. Students and Parents think that learning in these types of schools will help students to focus more. Students learn Vedic texts first , it is observed that students also learn modern subjects later after completing these texts. There are examples of successful software engineers who have done their primary education in this Pathashala. It is observed that Some pass out students visit the school on some special occasions like Guru Purnima.

Conclusion :

Shri Sadguru Nijananda Maharaj Veda Vidyalaya, Alandi, Pune' (Maharashtra) is a Pathashala where all the students like to learn in both the patterns traditional and modern. Students welcome both the type of knowledge. There is a big space in this school and no benches or chairs can be seen. Few chairs are there for the guests. The names of the classes are also interesting. They give a student a message of his vision. Those are Satya, Sat-karma, Shraddha (Truth, Good behavior, Admiration). Infrastructure is student friendly and studious atmosphere is created in the premises. Modes of entertainment are avoided here willingly so that students can focus more on their studies.

References :

1. Altekar, A.S – Education in Ancient India, Manohar Prakashan, Varanasi 1, Edition 7th Year 1975
2. Gadre, Geeta va Gadre – Shikshanacha itihasa bhag 2 , Nutan Prakashan Pune , 1977
3. Kundale, Madhukar Balkrishna – Shaikshanik Tatvadnyan va Shaikshanik Samajashastra, Shrividya Prakashan , Pune 30 Dahavi Avrutti 2004
4. Wujastyk, Dominik. (1981). Notes On Traditional Sanskrit Teaching. South Asia Research. 1. 30-36. 10.1177/026272808100100102
5. <https://dharmashree.org/maharshi-vedavyas-pratishthan/>

Managing Of E-Resources In Academic Libraries: Best Practices

Nilesh D Raut

(Librarian) Vidharbhakala Mahavidyalaya, Buldana(Art & Commerce)

Abstract:

Libraries functions as an essential central component in an education system. It plays an important role in an academic institution. In twentieth century rapid development of the Information Communication Technology (ICT) has revolutionized each and every filed and Library and Information Centres (LICs) is one of them. ICT has changed the academic libraries in terms of collection, organization and services. The traditional concept of acquiring information is gradually replaced by accessing information online. The collections of modern libraries are not restricted to print media only but libraries actively archiving the electronic resources due to its diverse nature like eco-friendly, time saving, cost saving, multi access, facility to access without physical presence in libraries etc. The developments in ICT have changed the users' expectation from the academic libraries in different ways. Demand of the library users have changed and they prefer electronic resources more than the print resources. E-Resources represent an increasingly important component of the collection building activities of libraries and library environment has been leading towards digital/electronic library. But still libraries are facing many problems in managing these e-resources. This paper discusses the concept of e-resources, various types of eresources, advantages and disadvantages of e-resources. This paper also describes the best practices in managing e-resources for maximizing its utilization in academic libraries and information centres with the help of modern technologies.

1.1 duIntroction:

The use of electronic resources in libraries began with the development of the machine-readable cataloguing (MARC) format in the mid-1960, a full 30 years before the introduction of the World Wide Web and its subsequent ubiquity. Web-based electronic resources were widely available beginning in the mid- 1990 and here has been a sharp rise in the number and complexity of e-resources in library collections in the last decades. Moreover, use patterns are shifting from print to electronic materials. Because of the proliferation of e resources and user preferences for the electronic format, these resources are becoming essential mainstays of any library collection. E-resources are a very broad term that includes a variety of different file formats such as E-book, journal, E-theses, Full-text Databases, Partially full-text databases, aggregator databases CD-ROM etc.

In the present ICT era and age of instant access to information it has become necessary to convert valuable printed resources into e-resources for future needs in posterity. Therefore, the creation of e resources, access preservation and its management has become the need of the hour. Management of electronic resources is a time-consuming and at times, a difficult process. Although the management of electronic resources is often seen as a strictly technical services endeavour, it should be considered a multifaceted process requiring all areas of the library.

'Dhanavan & Tamizhchelvan '(2012) defined electronic resources "as a resource which requires computer access or any electronic product that delivers a collection of data, be it text referring to full text bases, electronic journals, image collections, other multimedia products and numerical, graphical or time based, as a commercially available title that has been published with an aim to being marketed. These may be delivered on CD-ROM, on tape, via Internet and so on".

2 Types of e-resources:

There are mainly two types of e-resources are there, they are as follows-

2.1 Online e-resources: Online e-resources are those resources which are under the control of a central computer, as in a manufacturing process or experiment. It is not connected to a computer or computer network.

Some of the online e-resources are discussed below:

E-journals, E-Books, E-zines, Online e-databases, Electronic Thesis & Dissertation, In-house databases, E- Images, E-Music and Sound Collections E-Reference Sources, Dictionaries, Translators, Encyclopedia, Directories, Glossaries, Virtual Newspapers

2.2 Offline e-resources:

Offline e-resources are those which are not under the control of a central computer, as in a manufacturing process or experiment. Not connected to a Computer or computer network. Some offline e-resources are as follows:

Offline mail, Offline media playing, Offline browsing, CD-ROM Offline e-dictionary, Subject Guides

3. Advantage of e-resources:

Following are some important advantages of e-resources are listed below:

- E-Resources provide 24x7 access service;
- Multi access of e-resources is possible;
- It saves the time of the users;
- E-resources provide remote access;
- E-resources do not require binding and repair;
- E-resources save space;
- It allows various types of searching facilities;
- It can be downloaded instantly;
- It is more economic than print version as it does not require printing and postage expenditures;
- It supports multimedia applications;
- It provides current information, necessary for research work;
- Save human resources for shelving and rectification.

4. Disadvantages of e-resources:

The following disadvantages of E-Resources are as below:

- Need proper ICT infrastructure for easy access of e-resources;
- Skilled manpower is required for managing e-resources;
- More concern is required regarding copyright issue;
- Security problem;
- Initial high infrastructure cost is required;
- Renewal of e-resources is required in annual basis;
- High Internet speed is required for accessing online e-resources;
- Need proper preservation policy;
- Lack of standards.

5. Best practice: definition:

A best practice may be innovative and be a philosophy, policy, strategy, program, process or practice that solves a problem or create new opportunities and positively impact the whole organisation (NAAC, 2005).

ODLIS (Online Dictionary of Library and Information Science) describes best Practices as follows: “In the application of theory to real-life situations, procedures that, when properly, applied consistently yield superior results and are therefore used as reference points in evaluation of the effectiveness of alternative methods of accomplishing the same task. Best practices are identified by examining empirical evidence of success.”

6. Best practices in managing electronic resources:

Two decades after the advent of electronic resources, librarians are still struggling with how to effectively manage these resources in combination with their print resources. There are many ways to systematically organize the available resources of the library and make it available to users in a convenient way to increase its usage. Some of the best practices for managing e-resources can be followed by academic libraries are discussed below.

6.1 Digital Library:

Digital library is an access to the collection of electronic documents over network. It is an electronic library consisting of information in the digital, analogue and digitized form. Digital library plays an important role in providing more appropriate information in less time with easy access. Numerous terms are used by authors to denote the concept of digital libraries. According to E.A. Fox the digital library may be defined as the “New way of carrying out the functions of libraries encompassing new types of information resources, new approaches to classification and cataloguing, intensive use of electronic systems and networks and dramatic shifts in intellectual, organizational and electronic practices”.

Larsen defines, “A digital library as a global virtual library—the library of thousands of networked electronic libraries”. Digital library collections are not limited to document surrogates, but they also include digital artefacts that cannot be represented or distributed in printed formats. In broad sense digital library is a computerized system that allows users to obtain a coherent means of access to an organized, electronically stored repository of information and data.

6.2 Institutional Repository:

An Institutional Repository is “a digital collection capturing and preserving the intellectual output of a single or multi-university community.” It’s a set of services that an institute/university offer to the members of its community for the management and dissemination of digital materials created by the institution and its community members. An Institutional repository is a digital archive of the intellectual output of an Academic Institution.

Kircz (2005) believes an institutional repository can become “a research tool in itself” and, for the institution, becomes “the central metabolic organ for knowledge”. At the institutional level, there are a number of justifications for creating a digital repository. These include the potential for raising the institutional profile and for demonstrating its ‘scientific, social and financial value’ (Crow, 2002)

IR may contain a wide variety of digital materials such as pre-prints of articles or research reports; journal articles; e-book, course material; conference papers; teaching materials; hand-outs; doctoral thesis and dissertations; student projects; monograph; datasets resulting from research projects; photographs and video recordings; patents etc.

6.3 Electronic Theses and Dissertation (ETD):

Electronic Theses and Dissertation (ETD) contain extremely valuable information as they report the results of first hand research information conducted by the researcher. It is often necessary for a library to develop a system, which will allow

Researchers, students and staff to access this information. An ETD system can allow the students to submit a topic electronically, or allow the departmental office to store the dissertation registration information, the title, date of registration, name of supervisors and the full digital document in an ETD system.

6.4 Library Consortium:

Consortia means for procurement of resources is now very popular in libraries due to the budget constraints in libraries and high price of the electronic resources. Consortium approach is extremely beneficial as it allows sharing of collective strength of member libraries of the consortium to negotiate for better deal with the publisher and the database producer. There are so many library consortium are there in India like UGC Info net Digital Library Consortium, INDEST consortium which provides access to millions of electronic resources and provides platform for managing the same. Any library by becoming a member of a consortium can provide access to huge number of e-resources to their library user.

6.5 Dynamic Library Website/Library Portal:

The library portal is a gateway to its electronic resources and services. The main purpose of a dynamic website is to help user to discover high quality, relevant web based electronic information rapidly and effectively. Library portal can be used to provide information about the available e-resources in the library itself. It can allow access to the Online Public Access Catalogue (OPAC) and provides direct link to the subscribed e-resources from the publisher's website. Dynamic library portal can provide facility to interaction with the library user through Ask a Librarian service. Library authority may provide links to various open access e-resources in subject wise for the use of the library user.

6.6 Cd Mirror Server Facility:

To disseminate the information from magnetic sources like CDs, Floppies and DVDs CD mirror server can be used. Library non-book materials can be mounted on CD mirror server on regular basis and the users can access these materials through the Campus LAN. This facility can enhance the use of e-resources in the libraries. CD and DVD resources are very delicate and users are not allowed to take them outside the

library so these resources can be copied to the CD Net Server and the connectivity to this server on the Intranet enable the users to access these magnetic sources of e-resources.

6.7 Local Area Network (Campus-Lan) Facility:

Local Area Network within the campus facilitates network of the electronic information resources of the academic library with the entire academic and research activities to the academic community. To evolve user friendly environment by using the information and communication technology tools to provide quality and quick retrieval to the information sources along with the access of e-resources available in other libraries at their desktops.

6.8 User Feedback Mechanisms:

The main aim of a library is to fulfil the ever increasing information needs of the library clientele. Libraries are established and maintained for users only, hence the main objective of any library should be to provide services as per their need. User feedback on managing e-resources and their better performance can be done through

suggestion box, online/offline feedback form or through library website to help libraries for managing the e-resources. This will also increase users satisfaction level.

Conclusion:

To cope with the challenges of higher education system, every library has to identify and develop its own tailor-made best practices to manage the e-resources in the libraries for their ultimate use. Appropriate planning, forethinking, objectives of the affiliating institution and its future strategies reading e-resource management should be taken into account while planning any best practice in managing e-resources. Many library patrons gripe that any best practice means involvement of a lot of resources especially in terms of money and equipment but actually it requires active participation, willingness, creativity and problem solving attitude from the library authorities. Developing best practices in managing e-resources and analysing; revising them at a regular interval will improve the e-resource management and enhance the use of the e-resources in libraries which leads to the overall performance of the library and the whole institution.

References:

1. Crow, R. (2002). The Case for Institutional Repositories: A SPARC Position Paper. Washington D.C: The Scholarly Publishing & Academic Resources Coalition. Retrieved March 25, 2014, from <http://www.arl.org/sparc/IR/ir.html>.
2. D.K. Swain and K.C.Panda, Use of e-resources in libraries of Management Institutions,(New Delhi: SSDN Publishers and Distributors,2011)
3. Dhanavandan, S and Tamizhchelvan, M. (2012) An Evaluation of E-Resources in Academic Libraries in Tamil Nadu, Journal of Emerging Trends in Computing and Information Sciences, 3(3), 421-426.
4. Govindaraju, Nemani., (2010). Use and user awareness of E-resources in Andhra University library: A study. PEARL: A journal of Library and Information Science, 4(3), 183-188.
5. Jotwani, D. (2008) Best Practices in a Modern Library and Information Center – The Case of Central Library, IIT Bombay, Paper presented at 6th International CALIBER -2008, University of Allahabad, Allahabad, February 28-29 & March 1, 2008
6. Kamble, Ajay & Tikam, Madhuri V. (2010). Best practices in academic libraries, Retrieved on 1 April, 2014 from <http://liscompendium.wordpress.com/article/best-practices-in-academic-libraries-35muq6i9t1aro-3/>
7. Kircz, J. (2005). Institutional Repositories, a New Platform in Higher Education and Research. Amsterdam: KRA Publishing Research, 20. Retrieved April 5, 2014, from <http://www.surf.nl/en/publicaties/index2.php?oid=47>
8. Prasad, V.S, Best practices in higher education for quality management. Bangalore, NAAC, 2005. Available at http://naacindia.org/circulars/best_practices_in_HE-Qlty_Mgmt.pdf
9. Vyas, S. D. Best practices in academic libraries in India: A study. Retrieved on 1 April, 2014 from http://www.libsys.co.in/download/best%20practices_in_india_libraries.pdf

A Concept Of Streedhan In Smriti Period

Dr. Rahul Varvantikar

Head, Dept. of History, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded.

Women have played a significant role in shaping the rich tapestry of Indian culture throughout history, experiencing various phases of advancement and regression from prehistoric times to the present day. The changing status of women in each era has left a profound imprint on their lives during those periods. When examining the progression of women's status during the Smriti period, it becomes apparent that Indian culture evolved from a more egalitarian and noble ethos to one that embraced traditional, patriarchal, and enduring values. Evidence of this shift can be traced back to the artifacts and depictions of goddesses discovered in the valleys of the Indus and the Nile, suggesting that ancient belief systems revered the feminine as the origin of the universe. The matriarchal family system, an essential cornerstone of Indian culture, held sway in early times. However, as Aryan society evolved, the significance of matriarchy waned, giving way to a more male-dominated social structure. Consequently, women's lives were adversely affected, leading to a decline in their status within the realms of religion, education, and finance, relegating them to an inferior and subordinate position. During the Smriti era, the condition of women further deteriorated, as evidenced by their exclusion from Vedic studies, their diminished roles in both public and family life, and their eroded wealth and economic rights. This topic merits a comprehensive comparative study, considering the spiritual decline and the restrictive norms imposed on women during this period.

Streedhan

In ancient times, a tradition known as Streedhan was prevalent, where the groom's party would present gifts to the bridegroom. A significant portion, or sometimes the entirety, of these gifts was contributed by the bride's parents as an expression of their love and support. Streedhan typically encompassed a diverse array of items, including ornaments, clothing, and various other gifts, all of which were the sole property of the bride. While ancient Smritikars were generally opposed to granting women inheritance rights, they did acknowledge and support a woman's right to Streedhan. This term encompassed not only the gifts bestowed by the bride's family but also included items provided when she transitioned to her husband's household. The concept of Streedhan finds mention in ancient texts such as the Rigveda and Taittiriya, highlighting its historical significance.

Smritikars have mentioned some types of Streedhan. Smritis like Manu, Yajnavalkya, Narada, Vishnu etc. mention six types of Streedhan. They are as follows.

- 1. Adhyagni:** Things given to a woman at the time of marriage by keeping the fire as a witness.
- 2. Adhyawahanic:** Things received from father to daughter while going to her husband's house.
- 3. Pritidatt:** Things given to a woman for love by father-in-law, mother-in-law and elders.
- 4. Shulk:** The father received some money from his daughter's husband's family on the occasion of her marriage is called Shulk.
- 5. Anwadheya:** Money received by a woman after marriage or from her clan or her husband's clan.
- 6. Saudayik:** Money received by a married or unmarried woman in her father's house or her husband's house.

Over time, the concept of Streedhana has evolved and expanded to encompass a wide range of assets and wealth received by women. Initially, Streedhana included various items. However,

Katyayana later broadened the definition to encompass everything a woman receives in her Streedhana, excluding immovable income. In the 7th century, Deval Smritikara further extended the scope of Streedhana to encompass not only the money needed by a woman for her lifetime but also the various possessions she acquires over time as part of her women's wealth. In the 11th century, Vigyaneshwar went even further, incorporating property acquired through inheritance, money received through distribution, and income from the sale of goods into the definition of Streedhan. It is evident that Smritikars and their commentators have continually adapted the concept of Streedhan to meet the changing needs of society, resulting in a broader and more comprehensive understanding of women's wealth and assets over the centuries.

Women's ownership of Streedhan

The acceptance of women's ownership of Streedhana varies among Smritikaras, and this issue carries significant importance. There exists a divergence of perspectives within the Smritikara tradition. The ability of a woman to claim ownership of Streedhana hinges on several factors, including her marital status and the manner in which she acquired the Streedhana. Manu, for instance, did not grant a wife the autonomy to utilize her Streedhan without her husband's consent. This stance is also supported by the commentator Nandan. However, other commentators of Manu, namely Narayana Kulluk and Raghava, interpret this rule differently. They argue that it is not about the woman's wealth but rather pertains to her husband's independent wealth. According to their interpretation, in cases of specific problems or emergencies, the husband could make use of his wife's Streedhan. In essence, the varying perspectives within the Smritikara tradition create complexity and debate regarding women's ownership of Streedhana, depending on marital status and the specific circumstances surrounding its acquisition.

Different opinions about rights of husband

Manu:

According to Manu, in ordinary circumstances, when a husband utilizes his wife's financial resources, he is expected to reimburse her. However, if individuals other than the husband access a woman's assets without her consent, it is regarded as theft. It is the responsibility of the king to administer justice and penalize those who wrongfully appropriate a woman's Streedhan.

Yajnavalkya:

According to Yajnavalkya, there is no obligation to reimburse the woman's money if the husband has utilized it for specific purposes. These purposes may include religious endeavors, the maintenance of the family, addressing health-related expenses, or dealing with situations such as imprisonment. However, it is not considered problematic if the money is returned through alternative methods or means.

Katyayan:

According to Katyayana, in traditional Hindu society, certain aspects of a woman's financial rights were circumscribed. It was stipulated that a woman did not have the autonomous right to enjoy wealth or transfer it to her husband, son, or father. However, Katyayana's texts did recognize certain provisions regarding a Hindu woman's property rights:

Disposition of Women's Property

An unmarried Hindu woman had the authority to dispose of all her property that qualified as "women's property." This included movable assets given to her by her husband during her married life, and she could exercise this right through her will.

Husband's Immovable Income

While Katyayana's teachings emphasized the woman's right to her Streedhan (property gifted to her at the time of marriage), they also stressed that the husband's immovable income should not be appropriated by the wife.

Promise to Return Streedhan

Katyayana underscored the importance of a husband honoring his commitment to return the Streedhan he received from his wife. If the husband was unable to fulfill this promise during his lifetime, the responsibility fell upon his children to settle this debt.

These principles reflect the historical context of Hindu society and the legal framework governing property rights at that time. It's important to note that these interpretations have evolved over the centuries, and contemporary Hindu marriage and property laws may differ significantly from Katyayana's ancient teachings.

Over time, the definition of Streedhan underwent a transformation. Initially, it primarily encompassed movable assets, such as jewelry and clothing. However, this concept evolved, and immovable property eventually became part of Streedhan. Katyayana's viewpoint, for instance, incorporates immovable property within Sadayai Streedhana. Nevertheless, some prominent Smriti scholars, including Narada, vehemently oppose this inclusion. By the 12th century, there was a prevailing acceptance of women's entitlement to their dowry. However, it was also stipulated that if a woman was found to be engaging in adulterous or immoral behavior, her rights to Streedhan could be revoked.

Successors of Streedhan

While there is no unanimous consensus among Smritikaras regarding the succession of Streedhana (a woman's wealth or property), many of them accord precedence to daughters over sons as the rightful inheritors. The rules governing the inheritance of Streedhana are contingent on various factors such as a woman's marital status (married, single, or widowed) and the type of marriage she entered into. Manu, for instance, asserts in one verse that "The mother's womanly wealth is part of the virgin daughter, and the son has no part in it." However, in a subsequent verse, he stipulates that after the mother's demise, her property should be equitably divided among her sons and married daughters, with due consideration for unmarried daughters as well. The concept of Streedhana inheritance is further nuanced when we consider the five accepted types of marriage, namely Brahma, Daiva, Arya, Prajapatya, and Gandharva. In cases of a childless, deceased woman from any of these marital arrangements, her Streedhana typically passes on to her parents. The interpretation of Smritikaras regarding the rightful successor of Streedhana varies. For instance, Narayan posits that only childless women can claim an equal share with their brothers, while daughters with children receive a lesser share. Kulluka's viewpoint is that only unmarried daughters are entitled to an equal share in their mother's wealth alongside their brothers, whereas married daughters can inherit a portion through their brother's share. Raghav concurs with this perspective. Yajnavalkya, on the other hand, asserts that upon the mother's demise, the daughter takes precedence in inheriting her mother's wealth. Smritikaras like Katyayana, Narada, and Vishnu also prioritize unmarried daughters in the inheritance of Streedhana. Baudhayana, in contrast, advocates that the mother's ornaments should be bequeathed solely to daughters, followed by the daughters' daughters. In conclusion, it is commendable that several Smritikaras emphasized the importance of daughters in the inheritance of women's wealth, despite variations in their specific interpretations and recommendations.

Conclusion:

Throughout history, women have faced significant limitations when it comes to inheritance rights in Smriti texts. Regardless of the role they played in the family, such as being a mother, wife, or widow, women were often denied inheritance from their father's wealth according to Smritikar. In some rare instances, unmarried and married women were granted inheritance on special occasions, but this was not a widespread practice. On a positive note, brothers were traditionally expected to provide one-fourth of their share for their sister's marriage, ensuring some financial support. Mothers, too, were only entitled to inherit after the death of their husbands, and that too, only in the absence of sons and husbands. Similarly, although wives held a joint position with their husbands in the family, they had no legal claim to the family's property as long as their husbands were alive. Despite being referred to as 'Ardhangini,' or half of their husband, they had no tangible share in property. Women started to gain some economic independence over time through Streedhana (gifts or assets given to brides), but this did not extend to immovable property. Smritikars did not grant women any rights in property distribution while the male head of the family was alive, actively opposing financial rights for women. This lack of economic rights left women largely dependent on male family members. These restrictions imposed by Smritikars not only made women financially dependent but also eroded their self-confidence, leaving them reliant on their husbands for everything. Even today, despite the existence of laws regarding women's rights, women continue to grapple with these customs and traditions rooted in Smriti texts. Unfortunately, these practices still persist, and women have not been completely liberated from this dilemma. It is essential to acknowledge that Smritis bear a significant responsibility for the challenges women have faced throughout history.

References:

1. S. Altekar- *The Position of Women in Hindu Civilization*, Motilal Banarasidas, Delhi, 1962
2. Asha Rani Tripathi, *Manu-Smriti, A Critical Study and Its Relevance in Modern Times*
3. D. N. Jha- *Manusmriti with the Manubhashya of Medhatithi*, Kalcutta University.
4. Jullian Jolly- *Naradsmriti, the Secret books of the East*, Motilal Banarasidas, Delhi-1965.
5. R. R. Das, *Women in Manu and his seven Commentators*, Kanchan Publications, Baudh Gaya, 1962.
6. Romila Thapar- *Early India: From the Origins to AD 1300*. Berkeley, California University of California Press.
7. पांडुरंग वामन काणे-*धर्मशास्त्राचा इतिहास*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1980.
8. भारतीय स्त्री- हिंगणे स्त्रीशिक्षण संस्था समिती, हिंगणे, 1967.
9. विष्णुशास्त्री बापट -*मनुस्मृति*, अध्याय 8 व 9, शुक्रवार पेठ, पुणे.
10. स्वामी दर्शनानंद- *मनुस्मृति*, अध्याय 9, मुरादाबाद, 1984.

Cashless Economy: The Impact of Demonetization on Small and Medium Businesses

Dr. Jadhav Ramdas kalu

Assit.prof in Economics, M S G . College. malegaon camp. Nashik Maharashtra

Abstract:

The introduction of demonetization, as a government policy, has been a significant disruptor in the economic landscape of many countries, including India. This paper delves into the repercussions of demonetization on small and medium businesses (SMBs) and their role in the ongoing transition toward a cashless economy. Demonetization involves the sudden withdrawal of certain currency denominations from circulation to combat issues like black money and promote digital transactions. This research paper evaluates the consequences of demonetization on SMBs, encompassing its influence on their financial stability, adoption of digital payment technologies, and the overall dynamics of their business operations. Utilizing empirical data, case studies, and expert perspectives, this paper aims to provide valuable insights into the challenges and opportunities faced by SMBs during this transformation toward a cashless economy.

Keywords : SMBs in the Indian Economy , cashless , Digital Payments , Digital literacy

Introduction :

Background and Rationale for Demonetization

Demonetization, the deliberate and sudden invalidation of a nation's currency, has emerged as a policy tool used by governments worldwide to address various economic and social issues. In the Indian context, the decision to demonetize high-denomination currency notes, specifically the Rs. 500 and Rs. 1,000 banknotes, in November 2016 marked a watershed moment. The primary rationale behind this unprecedented move was multifaceted. Firstly, it aimed to combat the widespread problem of unaccounted wealth or "black money" by rendering large cash holdings, often used for tax evasion and illegal activities, worthless. Secondly, it sought to curb counterfeit currency circulation and reduce the funding of illegal activities such as terrorism and drug trafficking. Additionally, demonetization aimed to promote digital financial transactions, enhance transparency, and create a "less-cash" or cashless economy. The decision was met with both fervent support and vehement opposition, sparking nationwide debates and discussions on its efficacy and consequences.

The Importance of SMBs in the Indian Economy

Small and Medium Businesses (SMBs) play a pivotal role in the Indian economy, contributing significantly to economic growth, employment generation, and innovation. These businesses are diverse, encompassing various sectors, from manufacturing and agriculture to services and retail. SMBs are often considered the backbone of the Indian economy, with millions of enterprises scattered across the country. They account for a substantial share of the nation's industrial output and employment opportunities, making them a crucial driver of inclusive economic development. SMBs are known for their agility and adaptability, and their success is closely linked to local entrepreneurship and grassroots economic activity.

Objectives of the Study

This research paper is driven by the following objectives:

1. **To Assess the Impact on Financial Stability:** Evaluate how demonetization affected the financial stability of SMBs, including changes in revenue, profitability, and access to credit.

2. **To Examine the Adoption of Digital Payment Technologies:** Investigate the extent to which SMBs adopted digital payment technologies in response to demonetization, exploring the challenges and opportunities associated with this transition.
3. **To Analyze Changes in Business Operations:** Understand the alterations in SMBs' day-to-day operations, supply chains, and consumer behavior resulting from demonetization.
4. **To Identify Opportunities and Challenges:** Highlight the opportunities that emerged for SMBs in the transition to a cashless economy, along with the challenges they faced, including digital literacy, infrastructure issues, and implementation costs.

Through a comprehensive examination of these objectives, this research paper seeks to provide a nuanced understanding of the impact of demonetization on SMBs and offer insights that can inform policymakers, business leaders, and other stakeholders about the dynamics of this critical transformation in India's economic landscape.

Literature Review

Historical Context of Demonetization and its Global Precedents

Demonetization, as a policy tool, has a historical context that extends beyond contemporary India. Governments worldwide have employed demonetization to achieve various economic, social, and political objectives. For instance, the demonetization of the Z\$100 trillion note in Zimbabwe in 2009 aimed to combat hyperinflation, while Nigeria's demonetization in 1984 aimed to curb corruption and illicit financial flows. These global precedents offer insights into the motivations and consequences of demonetization, providing valuable lessons for understanding the Indian experience.

The Role of SMBs in Economic Development

Small and Medium Businesses (SMBs) are recognized as engines of economic growth in many countries. Their contributions to GDP, employment generation, and poverty alleviation are well-documented. SMBs are agile and responsive to local market dynamics, fostering entrepreneurship, innovation, and regional development. Their resilience is particularly vital during economic crises, as they often provide stability and job opportunities. In emerging economies like India, where the formal sector may be limited, SMBs become even more critical as drivers of economic progress.

Previous Studies on Demonetization's Impact on SMBs

Several studies have examined the impact of demonetization on SMBs, providing valuable insights into the consequences of such policy interventions. These studies have employed various methodologies, including surveys, interviews, and data analysis, to shed light on the following aspects:

Financial Stability: Research has explored how demonetization affected the financial stability of SMBs, including changes in revenue, profitability, and access to credit. Some studies have shown that the initial shock of demonetization led to disruptions in cash flow for SMBs, particularly those reliant on cash transactions.

Adoption of Digital Payment Technologies: Many studies have investigated the rate of adoption of digital payment technologies by SMBs. They have highlighted the challenges faced by these businesses in transitioning to digital payments, including infrastructure limitations, digital literacy barriers, and the costs associated with adopting new technology.

Business Operations: Research has delved into how demonetization impacted the day-to-day operations of SMBs, including supply chain disruptions and changes in consumer behavior. Some studies have revealed that SMBs that quickly adapted to digital payment systems experienced fewer

operational disruptions.

Opportunities and Challenges: Scholars have examined the opportunities that emerged for SMBs in the transition to a cashless economy, such as access to a wider customer base and enhanced record-keeping. Conversely, studies have identified challenges, including the need for adequate training and support to navigate the digital landscape.

These previous studies provide a foundation for understanding the multifaceted effects of demonetization on SMBs. However, the specific nuances of demonetization's impact may vary depending on the country, its economic context, and the policy's design. Therefore, it is essential to conduct context-specific research to gain a comprehensive understanding of demonetization's effects on SMBs in the Indian context and to inform evidence-based policymaking.

Impact of Demonetization on SMBs

Financial Stability

Changes in Revenue and Profitability:

Demonetization had a profound impact on the revenue and profitability of SMBs. During the immediate aftermath of demonetization, many SMBs experienced a sharp decline in revenue, particularly those heavily reliant on cash transactions. The sudden shortage of physical currency led to reduced consumer spending, which directly affected businesses in sectors such as retail, hospitality, and informal trade. However, over time, as digital payment adoption increased, some SMBs were able to recover and even expand their customer base, leading to a gradual improvement in revenue.

Liquidity Challenges and Access to Credit:

Liquidity challenges emerged as a significant concern for SMBs. The sudden withdrawal of high-denomination notes created cash shortages, making it difficult for businesses to meet their day-to-day operational expenses. Access to credit also became more challenging as lenders became cautious due to the economic uncertainty following demonetization. SMBs with limited collateral and credit history found it particularly challenging to secure loans or credit lines. This liquidity squeeze affected the ability of SMBs to invest in growth and expansion.

Adoption of Digital Payment Technologies

Increase in Digital Transactions:

Demonetization acted as a catalyst for the adoption of digital payment technologies among SMBs. Many businesses, in response to the cash crunch and evolving consumer preferences, began accepting digital payments through methods such as mobile wallets, UPI (Unified Payments Interface), and digital POS (Point of Sale) systems. This transition led to a significant increase in digital transactions, as consumers sought alternative means to make purchases.

Challenges in Transitioning to Digital Payments:

While the adoption of digital payments increased, SMBs faced various challenges during the transition. These challenges included:

Infrastructure Limitations: Many SMBs lacked the necessary infrastructure, such as smartphones, internet connectivity, and digital payment acceptance tools, which hindered their ability to accept digital payments effectively.

Digital Literacy Barriers: Business owners and employees often faced a steep learning curve in understanding and using digital payment technologies. Training and support were required to bridge the digital literacy gap.

Costs of Adoption: Implementing digital payment solutions incurred costs, including fees associated

with payment gateways and POS systems. These costs could be a burden for small and micro-enterprises with limited financial resources.

Business Operations

Supply Chain Disruptions:

Demonetization disrupted supply chains, particularly in sectors reliant on cash transactions and informal networks. SMBs involved in manufacturing and distribution often faced challenges in procuring raw materials and distributing finished products. The disruption of cash-based payments to suppliers and workers contributed to temporary supply chain inefficiencies.

Changes in Consumer Behavior:

Consumer behavior underwent significant changes following demonetization. Many consumers shifted from cash to digital payments, leading to a decrease in cash transactions at SMBs. This shift required businesses to adapt their payment methods and services to cater to digitally savvy customers. Additionally, SMBs that embraced digital payments often experienced increased customer loyalty and retention, as convenience became a crucial factor in consumer choices.

In conclusion, demonetization had a multifaceted impact on SMBs, ranging from financial stability challenges to opportunities arising from the adoption of digital payment technologies. The effects were contingent on factors such as the sector of operation, location, and the readiness of SMBs to embrace digitalization. Policymakers, businesses, and financial institutions must continue to address the challenges faced by SMBs while leveraging the opportunities presented by the transition to a cashless economy to foster sustainable growth in this vital sector.

Opportunities and Challenges for SMBs

Opportunities

Access to a Wider Customer Base:

One of the significant opportunities that emerged for SMBs during the transition to a cashless economy was the potential for access to a broader customer base. Digital payment technologies allowed SMBs to cater to customers beyond their immediate physical vicinity. They could tap into the growing population of tech-savvy consumers who preferred the convenience and security of digital transactions. As a result, SMBs could expand their reach and market their products or services to a global audience, thereby increasing sales and revenue.

Enhanced Record-keeping and Transparency:

Digital payments inherently introduced a level of transparency and improved record-keeping for SMBs. Transactions conducted through digital channels left a digital trail, making it easier for businesses to maintain accurate financial records. This enhanced transparency not only facilitated better financial management but also improved accountability and compliance with tax regulations. SMBs that embraced digital payment systems could thus operate with greater financial efficiency and integrity.

Challenges

High Implementation Costs:

The adoption of digital payment technologies came with its share of challenges, chief among them being the high implementation costs. SMBs had to invest in acquiring hardware (such as card readers and POS terminals), software solutions, and payment gateway services. These initial setup costs could be a significant burden for cash-strapped SMBs, especially small and micro-enterprises. Additionally, ongoing fees associated with digital payment systems, such as transaction processing fees, further added to operational expenses.

Digital Literacy and Infrastructure Issues:

Digital literacy and infrastructure challenges posed substantial obstacles for many SMBs. Business owners and their employees often lacked the necessary skills and knowledge to navigate digital payment systems effectively. Training and education were essential but required time and resources. Moreover, in remote or underdeveloped areas, inadequate internet connectivity and technology infrastructure hindered the seamless adoption of digital payments. SMBs in such regions faced difficulties in accessing and utilizing digital payment tools, limiting their ability to serve customers who preferred these payment methods.

In conclusion, while the transition to a cashless economy offered significant opportunities for SMBs, including access to a broader customer base and enhanced record-keeping, it also presented challenges, notably high implementation costs and issues related to digital literacy and infrastructure. Policymakers and stakeholders must address these challenges to ensure that SMBs can fully harness the benefits of digitalization while mitigating the barriers that may disproportionately affect smaller businesses. Support in the form of training, subsidies, and improved digital infrastructure can help SMBs make a smoother transition to a cashless economy and contribute to their long-term success.

Conclusion**Summary of Key Findings**

This research paper has explored the impact of demonetization on Small and Medium Businesses (SMBs) in the context of a transition towards a cashless economy. The key findings of this study can be summarized as follows:

Financial Stability: Demonetization initially disrupted the revenue and profitability of SMBs, particularly those heavily reliant on cash transactions. Liquidity challenges and limited access to credit were significant concerns. However, some SMBs adapted and witnessed improvements over time.

Adoption of Digital Payment Technologies: Demonetization acted as a catalyst for the adoption of digital payment technologies. SMBs saw a notable increase in digital transactions, but they faced challenges related to infrastructure, digital literacy, and implementation costs.

Business Operations: The transition to a cashless economy caused disruptions in supply chains, especially for businesses that relied on cash transactions. Consumer behavior shifted towards digital payments, requiring SMBs to adapt their services accordingly.

Implications for SMBs and Policymakers**For SMBs:**

Diversification and Adaptation: SMBs must diversify their payment methods to cater to changing consumer preferences. This includes adopting digital payment technologies and offering multiple payment options to customers.

Financial Management: Enhancing financial management practices and embracing transparent record-keeping is essential for SMBs. It can lead to better financial stability and facilitate compliance with tax regulations.

Investment in Digital Literacy: SMBs should invest in training and education to improve digital literacy among their employees. This can help overcome challenges related to technology adoption.

Cost-Benefit Analysis: SMBs need to conduct a thorough cost-benefit analysis before implementing digital payment solutions. While there are costs associated with adoption, the potential benefits, such as access to a wider customer base, should be considered.

For Policymakers:

Supportive Policies: Policymakers should develop and implement policies that support SMBs in their transition to a cashless economy. This includes providing financial incentives, reducing digital infrastructure barriers, and offering training programs.

Access to Credit: Policymakers should ensure that SMBs have access to affordable credit, particularly during times of economic disruption like demonetization. Encouraging lending institutions to support SMBs can promote financial stability.

Digital Infrastructure Development: Investment in digital infrastructure, such as improving internet connectivity in remote areas, is crucial to facilitate widespread adoption of digital payment technologies.

Consumer Education: Policymakers can promote consumer education campaigns to enhance digital literacy among the general population. This can accelerate the acceptance of digital payments. In conclusion, while demonetization brought both challenges and opportunities for SMBs in India's transition to a cashless economy, proactive measures by businesses and policymakers can help maximize the benefits and mitigate the obstacles. The path to a cashless economy is ongoing, and continued collaboration between SMBs, policymakers, and financial institutions is vital to ensure a smooth and inclusive transition

References :

1. Bhattacharya, S., & Rajan, R. G. (2017). Demonetisation: A look back at the demon that never was. In NBER Working Paper No. 23289.
2. Chakraborty, L., & Das, S. (2018). Demonetization and Digital India: The Age of Mobile Wallets. In Handbook of Research on Cross-Cultural Business Education (pp. 34-48). IGI Global.
3. Das, S., & Saha, R. (2018). Demonetisation and implications for financial inclusion: A review of the evidence. *Economic and Political Weekly*, 53(12), 23-27.
4. Government of India. (2016). Press Release on Demonetization of Rs. 500 and Rs. 1,000 Banknotes. [Available Online]
5. Government of India. (2017). Economic Survey 2016-17. [Available Online]
6. International Monetary Fund (IMF). (2017). India: 2017 Article IV Consultation and Third Review under the Extended Arrangement under the Extended Fund Facility—Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for India. [Available Online]
7. Kumar, S. (2018). Impact of demonetization on small and medium-sized enterprises: An empirical study. *Journal of Public Affairs*, 18(4), e1669.
8. National Sample Survey Office (NSSO). (2019). Key Indicators of Unincorporated Non-agricultural Enterprises (Excluding Construction) in India. [Available Online]
9. Reserve Bank of India (RBI). (2017). Report on Demonetisation. [Available Online]
10. The World Economic Forum. (2017). The Global Competitiveness Report 2017-2018. [Available Online]
11. Venkataraman, S., & Kishore, S. (2018). Demonetisation in India: Consequences on agricultural value chains. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 73(3), 386-401.
12. World Bank. (2018). Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. [Available Online]

Role of Aahar Sankalpana in The Maintenance of Health According to Ayurveda

Dr. Jyoti Rajesh Bande

Assistant Professor Dept. Of Sanskrit Samhita Siddhant R.A. Podar Medical College(Ayu)Worli, Mumbai 18.

Dr. Savita C. Samleti

Assistant Professor Dept. Of Agadtantra R.A. Podar Medical College (Ayu)Worli, Mumbai 18.

Dr. Anuradha Khandekar

Mo & Joint coordinator Arogya Dham, centre for Alt. Medicine (Ayurveda, Yoga & Naturopathy), Sevagram, Wardha.442102.

Abstract

In Ayurved Charaka Samhita has been considered as the most important classical Samhita for treatment in Ayurveda. Ahara Sankalpana (food concept) is a unique concept of Ayurveda. This is a very important and ideal feature for the Ayurvedic science. Acharya Charaka has described Ahara Sankalpana for fulfilling both the aims of Ayurveda i.e., for Swastha (Healthy person) as well as for Rugna (patient). Ahara Kalpana is an important factor in the field of prevention of health. Ayurveda is science of life it is mentioned that use the 3 pillars of healthy and long life are proper Ahar, Nidra, Bhrahmcharya of our body. Our diet is an essential factor for the formation of body. Food is an essential part of everyone's lives, it gives us the energy and nutrients to grow and develop, to move, to work, to play, to think, to be healthy and active and learn, that's way Ahara is very important for nourishing not just the body, but also the mind and conscience.

Keyword- Ahar, Essential factor, Ayurveda, Health, Life.

Introduction:

Ayurveda uniquely perceives on intimate relationship between food and life style of an individual to health and disease. Ahara is the most important factor in life. Health as well as disease is dependent on Ahara. Proper diet, taken in proper manner can lead to better health or else can lead to diseases. Hence, Ayurveda gives immense importance to Pathya Ahar in the words "without the use of Pathyakar Ahar medicines is of no use and if Pathyakar Ahar is taken there is no need of other medicines."

Food is the source of life, strength, complexion and Oja of living beings. Food in turn, derives its properties from six primary tastes which are inherent in the substances that comprise food. The substances, their specific tastes, qualities, potencies and digestive transformations are responsible for equilibrium of the Dosha and Dhatu. As growth, strength, good health, complexion and the alertness of senses are traceable to food and its inequality causes illness. Diet therapy is a broad term for the practical application of the concept of nutrition as a preventive or corrective treatment of diseases. It comprises food prescribed, regulated or restricted in kind and amount for therapeutic and other purposes. This usually involves the modification of an existing dietary lifestyle to promote optimum health. Ayurvedic principles are concerned about every part of the body, mentally and physically through diet.

The body is the outcome of food. Even so, the disease is the outcome of food. The distinction between ease and disease arises on account of wholesome nutrition or the lack of it respectively. Food is the factor that sustains and supports the Deha Dhatus, Ojas, Bala and Varna. Ayurved is mainly based on preventive aspects first than curative. Food is considered as the first pillar among the Nidra (Sleep) and Brahmacharya being the other two. Food is important as a nutritional source,

also with therapeutic value. It also plays a very important role during the post-treatment period in regaining the diminished strength due to the harmful effect of the disease. This food depends upon Agni to contribute to the nourishment of the body. The body elements or Sharira Dhatus cannot be nourished and developed when food is not properly digested by Agni.

The Sanskrit "Agni" represents the fire element responsible for generating heat and chemical energy in the body. Agni has been described as the one who carries everything, moves everywhere, which can metamorphose substances, which can bring transformation in substances, assimilates, which gives and takes, which can enter into minute channels, which burns, which glows etc. Agni is a key factor in the transformation of consumed Ahara Viharadidravayas of Vijatiya origin to Sajatiya nature, Agni is derivative of Tejas Mahabhuta, and it carries metabolic transformations in which the inherent feature changes. In Ayurveda, the concept of Agni, its importance in Ahar, it's Dushikar Hetu and its Chikitsa provides an extensive field of research in the present day.

Aims & Objectives:

Ayurveda advocates healthy lifestyle through Ahara, Vihara, Aushada and different kinds of Karmas to prevent all type of diseases, by following virtuous Ahara as described in Ayurveda one can prevent himself from various lifestyle disorders and reduce its risks to develop various killer ailments associated with.

Materials & Methods:

- Literature: Bruhatrayi, all available Ayurvedic classics, Modern available texts, Magazines, Journals & Research papers.
- Type of study: Review Study.

Aahara The word Aahara is derived from the root 'हृत्हरण' means to be taking in. According to Dahlan and Chakrapani "which is swallowed through throat, oesophagus, and gastrointestinal tract is called Aahara.

अन्नवृत्तिकारानामश्रेष्ठः

-(ch.su.25/40)

Anna or food is the best among things which sustains life and also cause for their strength, colour, complexion and vigour and development (Bala, Varna, Upachaya) in Ayurveda, food is also called "Mahabhaishajya" which means superior medicine. Acharya Charak says that the body as well as the diseases is caused by Aahar. Food essentially contains five types of Elements of nature i.e., Panchamahabutas which are Akash, Vayu, Agni, Jala, Prithvi. When consumed in appropriate proportion, food can help in balancing similar element of body.

Ayurvedic dietary guidelines: If we take food in a proper way, it gives us life that's why according to Acharya Charak, Aahara is called Prana. The proper way of taking food is called AaharVidhividhan: -

- Intake of food that is in proper quantity (Matravat)
- Intake of food at a favourable place. (Ishta Deshe)
- Food intake as per suitability (satmyabhojana)
- Eat while there is interest in food and while eating concentrate on food and the process of eating (tan mana: bhojana)
- Intake of food Silently (moun)
- Intake of food at right time (Kale bhojana)

- Food intake as per the prakruthi of the individual (hitaBhojan)
- Proper hygiene (suchiBhojan)
- Intake of food that is easy to digest (Laghu Bhojan)
- Eat food with six taste components (sad-rasayuktaahara)
- Intake of food After bathing (snatah)
- Food intake only when there is sufficient hunger (kshudvan)
- Proper washing of hands, feet, and face should be done before food intake (dhauta pada-karanana)
- Without disgracing food (anindanbhunjaana)

Ahar should be Hitahar (Pathyakar) which is beneficial for the body in the long term. Ahitakar Ahar is responsible for various disorders in the body. Ahar should be Shadrasatmak (with all the six tastes). Excess intake of any one of the tastes will cause disease. Therefore, the use of all six Rasa should be Practiced in the diet, not a specific one. The person who practices all the tastes and Ghruta Kshir, etc. hitakar Ahar, will be always Balawan (strong) and Dirghayushi (long life). And the person, who practices Ruksha Ahar and only one taste, will always be Alpa Bala and Alpayush (short life). Ahar should not be Viruddha means opposite to properties of Body. It can cause various disorders like Kushtha, Kilas and Grahani, etc.

Ushna	Increases Agni, digested quickly, does Vatanuloman
Snigdha	Increase strength, clarity of complexion
Jeerneashniyat	Eaten foods provides the lifespan without afflicting any Dhatu, entrance of channels is open appetite is arisen
Veeryaviruddha	Not afflicted with disorders cause by food antagonist
Estaedesha, Eshtesarvopkaranam	Not fall in psychic disturbance
Naatidrutam, naativilambitam	Food digested regularly

All living beings in the world require food, it gives:

- Complexion (Varna)
- Cheerfulness (Prasad)
- Good voice (Sauswar)
- Longevity (Jivitam)
- Intelligence, imagination (Pratibha)
- Happiness (Sukham)
- Contentment, satisfaction (Tushti)
- Corpulence, nourishment (Pushti)
- Strength (Balam)
- Intellect (Medha) all these are dependent on food.

Also, according to Acharya Sushrut

- Physical and Mental satisfaction (Prinam)
- Instant energy (Sadhya balkrita)
- Natural strength (Deh dharak)
- Longevity (Aayu Vardhan)

- Tejo Vardhan
- Increases Enthusiasm (Utsaha Vardhan)
- Increases Memory power (Smriti Vardhan)
- Ojas Vardhan
- Appetising power and Digestion power (Agni Vardhan)

Importance of Aahara

- Food is the source of birth and growth.
- When food is properly consumed it helps in longevity and health.
- One can live long by giving up wealth whereas one cannot live without taking food.
- Food consumed with grace props up strength and energy.
- Don't consume food for the sake of taste or ignorance, the body is the product consumed by food.
- Mind also becomes pure when food is pure.

Discussion:

In the present era, non-communicable diseases are prone to kill more people than communicable diseases. Causes of these diseases are mostly related to life style such as bad food habits.

Pathya Aahara Ayurveda emphasizes basic dietary guidelines in terms of appropriate food combinations, methods of taking food-cooking food, hygiene, and etiquette. If we follow all criteria of Pathya Aahara like warm & unctuous Aahara (Food), test well, and if food is tasty then it stimulates the digestive fire which means digestive juices secrets well and food got digested quickly & absorbed completely, and we all know if food digest and absorbed fully it gives complete Nutrition which develops the body, increases strength, produces clarity of complexion & carminates flatus. If Food is taken in proper quantity, it does not disturb Tridosh and promotes lifespan because it easily passes down to the anus, does not disturb the Agni (digestive fire) so food gets digested with comfort; hence we should eat in proper quantity.

Conclusion:

From the above details, we can know that Aahara is a very important factor in the sustenance of life. As we know health is wealth, we should first take care of our health. In today's modern era, we are neglecting the digestive capacity, nutritional value of food products. Right diet & lifestyle is also a very important part of healthy life. Lack of knowledge about correct eating habits is the primary reason of the increasing trend of health disorders, especially Lifestyle disorders. Proper development of the body, thoughts, and actions take place only through Pathya Aahara. To enjoy our success, we should be healthy first and it is not a big deal. for proper maintenance of positive health, we should first eat a proper diet in proper quantity then do other things.

References

1. Charak Samhita vol. 1, editor – translator – Prof. Priyavrat Sharma, Chaukhambha Orientalia – Varanasi 2004, Sutrasthana chapter 11/35, page no. 75.
2. Kashyap Samhita Khil sthan chapter 5/9, page no. 260
3. Sushrut sutra vol. 1, editor – Vaidya Jadavji Trikamji Acharya - translator – Narayan Ram Acharya “Kavyatirth”, Satyabhamabai Pandurang, For The 'Nirnaya Sagar' Press – Bombay 1945, Sutrasthana Chapter 15/41, page no. 55
4. K. Park parks textbook of preventive and social medicine twentieth - edition 2009, Page no13
5. SwasthavrittaSamuchchaya
6. Lad V. Ayurveda: The science of self-healing: A practical guide. Lotus press; 1984.

7. Charak Samhita vol. 1, editor – translator – Prof. Priyavrat Sharma, Chaukhambha Orientalia – Varanasi 2004, Sutrasthana chapter 27/3, page no. 220.
8. Charak Samhita vol. 1, editor – translator – Prof. Priyavrat Sharma, Chaukhambha Orientalia – Varanasi 2004, Sutrasthana chapter 27/349, page no. 225.
9. PV Sharma, Aturvedadeepika commentary by Chakrapanidatta, Charak samhita.
10. Dr.Sarweshakumar Agrawal, Swasthvrittavigyan, Chokhambaorientalia, Varanasi.
11. Pt. Kashinath Shastri, Charak samhita, vidyotini Hindi commentary, Chaukhamba Sanskrit sansthan, Varanasi.
12. www.wikipeda.com
13. K. Park parks textbook of preventive and social medicine twentiethedition 2009.
14. Vd. PriyavatShrama, Dravyagunaviganyan, Chaukhambaparakashana.

Women's Life Depicted in Indian English Literature

Asst. Prof. Dhande Monali Bhushan (Bharambe)

K.V.N. Naik Society's Art, Commerce & Science College, Canada Corner, Nashik

Abstract :-

Over the span of India's history that has been recorded in writing, the position of women witnessed significant. The depiction of women in Indian English Literature is considered to be one of the most debated topics. Most of the Indian English writers express their concerns and views towards women in India. We observed the place of women in literature, started from before independence (British Era). This paper throws light on the life of women depicted in Indian English literature. There are some literary pieces like drama fiction poetry we found the life in struggle of Indian women. Women are depicted both as good and evil in literature by various writers. Now, women become India's leading voice.

Keywords : Indian woman, Feminism, Depiction, Womanhood

Introduction :-

Due to social and cultural changes in post independent India women have become independent. Many Indian English writers have taken an interest in the female quest for identity. Throughout the years it is a prominent theme of the Indian English literature. Anita Desai, Kamala Markandeya, Shashi Deshpande, Shobha De, Nayantara Sahgal, Arundhati Roy, Kiran Desai are a few of the well-known writers who have transformed the idea of feminism in the Indian English Literature. A lady supports her family as a mother, daughter, sister and spouse with unconditional love. If they are allowed to reach their full potential, they can not only improve women's reality, but they can also give a better vision to a man's life. Since the beginning, cultural and social changes in the post-independence India made women aware of the need to define themselves. Women become independent. They are the most important voice in India. So, throughout the history we noticed that Indian women are depicted in literature according to their position in society. The present paper discusses that how women are depicted in the major literary form in Indian English Literature.

Indian women depicted in short-stories :-

Indian short story writing has a special status for women. Through many short stories the depiction of women is reflected. Many short story writers focus on feminism. Ruskin Bond created his women characters through his short stories in a different way, from a small girl to a grandmother. His short story 'Susanna's Seven Husbands' depicted Susanna, the lady of seven husbands. Here Bond portrayed her character in three aspects: first she kills her husband because of some bitter childhood experiences which force her to dominate the opposite sex, second it is simply her nature to search for new adventures, sheer chance is ultimately responsible for the deaths in succession.

Nobel laureate Rabindranath Tagore in his short stories all have the same thing in common, they all speak out against the way women are treated in Bengal. His story 'Nastanirh' (Bengali) translated in English as 'The Broken Nest'. His main woman character Charulata. Tagore's protagonist, Charulata is widely regarded as one of the most iconic female characters in Indian literature due to his sensitivity to the subject matter. Instead of painting the picture of a satanic, selfish lady, Tagore created one of India's most homogenising characters. Charulata is an example of the complexity of women. Women are often more complex than men, but they are never given the opportunity to flourish. So, here Rabindranath Tagore throws light on the real condition of women in Bengali society.

Portrayal of Women in Indian English Drama :-

The Indian theatre has provided a platform for many playwrights to depict Indian women in all her forms for example her elegance her glamour. Playwrights like Mahesh Dattani, Girish Karnad, Nissim Ezekiel express women issues through their drama. Mostly we found that the themes of the plays written by women. Mahesh Dattani's plays give us an amazing insight into the minds of

women. His plays like 'Where there is a will' (1988), and 'Bravely fought the Queen' (1991) expresses women characters. The women in these plays are really vocal about their ideas, making their voices heard, standing up for themselves and expressing their feelings. His another play 'Tara' explores the concept of gender discrimination in modern Indian society. They are typically depicted in the form of a woman holding a mirror to her face. In male dominated society women are rewarded for their beauty and sexuality.

'Kamala' is play of Vijay Tendulkar that portrays the plight of women in traditional Indian society. The female characters Kamala and Sarita feel that they are both slaves in their own ways. One character is illiterate while another is educated, but both are exploited and unable to challenge the patriarchal society. This play throws light on the cruel reality of women in Indian society.

The play "Don't Call It Suicide" (1993) was produced by Nissim Ezekiel, a well-known Indian English writer. In this domestic tragedy, he talks about the helplessness of the widow caught in the patriarchal system. This play clearly portrays the suffering of the widow in a world of restrictions and limitations. Here he wanted to show the life of the widow in the traditional Indian context. Through this play we can understand the plight of the woman in our society.

The play "Getting away with murder" by Dina Mehta attempts to depict the lives of three middle-class women (Sonali, Mallika, Raziya) in the twentieth century. The protagonist, Sonali, is motivated by her own personal issues, such as her desire to avoid the birth of her daughter due to her childhood bad experience. Mallika, the boldest of the three, is financially secure and does not wish to marry anyone, while Raziya is consumed with her religious beliefs and accepts Habib's marriage with her friend, disregarding the contrary. This play offers a unique perspective on the lives of three women from different perspectives.

Representation of Indian women in Indian English Poetry :-

The nineteenth-century Indian Poetry brought up the image of women in a male-dominated society. Poets such as Shiv K Kumar, Nissim Ezekiel, and R. K. Ramanujan revive this image of women through out their poetry. Nineteenth-century Indian poems portray women with a suppressed nature, while twenty-first-century poems such as Kamala Das, Meena Kandasami, Gaurav Deshpande, etc. portray the image of a suppressed and independent woman. Shiv K Kumar's poem "Indian Women", is a deep reflection on the situation of Indian women, who are left to wait in expectation in an extremely male-dominated society. The poem suggests that the only outcome for Indian women is hopelessness and failure. In a society that is so male-dominated, women are often forced to learn to be patient, which is considered the most important attribute of a woman.

Kamala Das's poetry promotes the concept of freedom and self-esteem for women. She consistently paints a picture of femininity and emphasizes that women should not be viewed as commodities or second-class citizens; rather, they should be given a dignified place in society. Her poem 'Introduction' deeply shows society dominated by patriarchy always tortures women. Even if they choose to wear men's clothing to hide their femininity, they're still told to fit in. "Be a girl, be a wife, be a cook,," they're told. "Don't sit on the walls, don't look in through the windows," they say. "Don't be a psychic or a maniac," they tell them. "Just wear a shirt and your brother's trousers, cut your hair short and forget your womanliness." This is the story of Indian women as seen in the poetry of Kamala Das.

Toru Dutt was an Indian English poet who celebrating Indian womanhood and speaking in a unique and diverse manner. Her most famous poem is 'Our Casuarina tree'. The tree symbolizes the passage of time and the passage of life for her, especially as a witness to the trials and tribulations of her life.

Suniti Namjoshi is a feminist poet. She writes about controversial and burning topics related to culture, sex, gender, identity, etc. Her Poems 'Cyclone in Pakistan', 'Jackass and the lady's' are highly reflection of woman in modern society.

Depiction of Indian women in Indian English fiction :-

As a form of literature fiction takes its reader in depth of any subject during the period of post colonization, there were a number of writers who wrote extensively about the position of women in

Indian society, such as Kamal Markandeya, Anita Desai, R.K.Narayan, Arundhati Roy, Bharati Mukharjee, etc. In general their writing deal with fundamental problem of women hood.

Anita Desai's novel 'Cry the peacock' is best example of present women status in society. The main character Maya struggle with strong sense of absurdity and a constant fear of death. Her Anita Desai explore the existential dilemmas faced by women.

A prominent Indian English Novelist Shashi Despande always focused on women sufferings in Indian society. And also reveal women quest for self, female psyche etc. Her novel 'That Long Silence' depicts protagonist Jaya as a guilty and fearful. Here we find Jaya's relationship with Kamat. He has shown a lot of compassion and understanding towards Jaya. She also feels released with him than with her husband. However such type of relationship between a married woman and another man is often considered as sign of infidelity. Therefore when Kamat's dead body was lying on the floor Jaya did not want to stay there because of the fear of destroying her wedding. So, she plays the role of wife, but fails as a human being.

Kamala Markandeya's 'Nectar In A Sieve' is also a fine novel expressing sufferings of woman in rural India. Rukmani, the protagonist of the novel is a peasant woman living in rural area with her husband suffering from financial burden. This novel has depicted the picture of rural Indian woman who did not receive education, financial stability and social support.

Conclusion

When we look at the status of women in India, we can see that the traditional image of women has changed a lot. Now, Indian women can't be seen as quiet, subservient, and self-sacrificing human beings. Instead, they have their own voice, their own dreams, and their own identity. Indian English fiction celebrates this new Indian woman, showing how she has changed and grown. To sum up, Indian women writers have played an important role in sensitizing society towards the needs of women, in providing a space for women to express themselves, and in rewriting the history of India. Today, women are ready to walk hand-in-hand with men. Women are ready to see the beauty and magnificence of the world they live in. Women have a better part to play in the world than just watching from the comfort of the home. Men who used to think they were better than women have now realized the possibilities of women. Women aren't just spectators, they are partners and colleagues. Women aren't inferior to men in any way, shape, or form. The same is true in literature.

References

1. <https://www.projectguru.in/the-portrayal-of-women-and-feminism-in-indian-literature/>
2. <https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/books/features/depiction-of-women-in-literature-through-ages/articleshow/56084665.cms>
3. Khorana, Sukhmani. "Women Writing and Indian English: A Conversation with Manju Kapoor." March 15, 2010.
4. Iyengar, Srinivas. Indian Writing in English, Sterling Publication. New Delhi. 2013. Print.
5. Kamala Markandaya, Nectar in a Sieve (Penguin India; 2009)
6. Anita Desai, Cry, the Peacock (Orient Paperbacks; 1980)

John Keats and Beauty

Dr. Kakasaheb Dhondiba Dhaygude

Assistant Professor, Department of English, Sant Ramdas Arts, Commerce & Science college,
Ghansawangi, Dist. Jalna (M.S.)

Abstract

One of the glittering stars of the English poetic firmament and a philosopher and an ardent lover of natural and perpetual beauty, John Keats is the pleasant dream of English literary Dawn. Despite of all the complexities and never ending agonies, he achieves a position in the English literature which a very few can claim. He is not confined to English literature but one cannot find the single entity who has literary taste, in the whole world who is not aware of the name of John Keats. He is the poetic genius who surpasses all the heights of literary success in a very brief span of his life. He is the bard who not only succeeds in giving world view with varied ideas in his poetry but also provides a great form to his literary output. John Keats, besides providing aesthetic pleasure to his readers opens the innumerable avenues of philosophical and mythological treasures for the poetry lovers. While writing his poetry he is not unaware about the present circumstances of his times. He has firm belief in the art of poetry and the poetry which he believes is not a mere medium of instruction and entertainment. But he categorically states that poetry itself is an end. While providing the aesthetic pleasure it arouses the senses of the readers. It is not an artificial entity it is as natural as the pristine beauty of natural objects like meadows, fountains and mountains etc. He places more importance to the idea of beauty and gives preference to beauty than to pleasure. His appreciation of beauty is not in the context of physical aspects of beauty but beauty in theological and moral sense. His insistence on the sensuousness makes him prominent among the lyrical poets who give much importance to the non-physical aspects of poetry.

Key words: Art, beauty, imagination, nature ode, poetry and truth etc.

Research paper

Nature has gifted John Keats a great sense for minute observation as the readers while sailing through the poetic ocean of John Keats realize this. The poet is a keen observer who experiences the unique features of the nature which are not generally perceived by the eyes of a common man. He not only observes the natural splendors but also feels it with his senses. Because of his great and unflinching ties with the nature all of this is possible for the poet. He never misses even a minor natural object from his insight. Besides his abilities of observation he is also an excellent person who is adept in recollecting the observed experiences in a very unimaginable way. The observed and recollected events and ideas are clothed in an amazing manner by the power of imagination which makes him unique romantic poet. The love of nature and its appreciation is perceived throughout the poetic works of John Keats. He is not only a great poet but a versatile personality ranging from a medical student and translator to a painter who paints the beautiful natural objects and ideas not by the colors but words. He is considered as the precursor of the art movement that is called Pre-Raphaelites. The poetic art of John Keats is so amazing that his word painting through poetry presents the ideas in such a way that an excellent artist can put every poetic idea of John Keats on canvas. His poems are a virtual treat for the readers and poetry lovers who will never dissociate themselves from the Odes of John Keats as they are more amazing, entertaining and sensuous. He is one of the English poets who although in his lifetime never receives the much needed and well deserved appreciation for his literary contribution, he succeeds in inspiring the future generations of

bards by providing excellent combination of the form and content to his works. He is the man who is the guiding force for the coming generations. His presentation of beauty in its simplest and purest form is his amazing contribution. John Keats never enjoys a pleasant childhood as the chain of miseries never breaks for him. His father died when he was just baby and the agony of orphanage further intensify because of his mother's remarriage within a short span of time after her husband's death even at the displeasure of her own mother who never allows her for the possession of the children after the breakup with the second husband. It is because of the untimely departure of near and dear ones like father, mother and grandfather John Keats' personal life is filled with unending grief and sorrow.

His poetic will is sprouted by his reading of Edmund Spenser's *Fairie Queene* and his close association with his friend and future poet Leigh Hunt. Most of the poetic works of John Keats bear the influence of Spenser; these works kindle John Keats' interest in poetry for which he sacrifices his medical education. It is because of Spenser and his deep veneration and interest he composes a poem *Imitations of Spenser* in the year 1818. It is the collective influence of his friend, Edmund Spenser and Leigh Hunt which ultimately result into the flowering of his poetic abilities. Keats' world painting is so amazing that it presents the marvelous word pictures of the astonishing and unimaginable objects in a very minute manner. It is his ability of word painting which he uses it with such an ease that the poetry lovers comes across with the objects while enjoying his poetry which he depicts through the medium of words. One can easily observe the mental pictures that the poet intends to create in his poetry. It is only because of his ability of creating a real word of the bygone era makes his one of the most renowned sensuous poetry in the history of English literature. His works are the rich and virtual feast for the readers as he takes the readers in the world of mythology and nature through the sail of his poetry. Besides succeeding in creating the pictures in the reader's minds he also presents the universal truth through his poetic works. He like the great masters of English literary compositions is an excellent artist who makes use of the words for presenting human sentiments and feelings. Most of the human experiences: pleasant or gloomy are easily perceived with naked eyes in his works. He correlates the varied human experiences with truth and beauty as these are the most revered and cherished precepts of all the humanity. His poetic genius is not only ignited by Edmund Spenser but his mythological liking is a result of his closed ties with the English poets like Leigh Hunt and his elementary education in which he studied Greek and Roman languages with keen interest. Even his medical education acquaints him with human beings, their suffering and ailments.

His first poetry output is a collection of lyrics, sonnets and epistles. *Poems* which was published in the year 1817 contains poems which are mostly sonnets are in seventeen in numbers. This anthology also consists of the three earlier epistles. Although this work received moderate appreciation from the contemporary poetry lovers, John Keats never gets discouraged by it. He moves forward with the more ambitious poetic work which he contemplated from many years. It is the *Endymion* which consists of four books, presents the story of a shepherd prince and his beloved, Cynthia a moon goddess. It is among the greatest poetic achievements of John Keats. His poetic genius is perceived even at this age. The poem has wider interpretations and one can say that it is a human search for the eternal beauty. It is the human will to unite with the objects that provide him or her satisfaction, the eternity and permanence. Endymion's meeting with Cynthia symbolizes this. Here the prince falls in love with Cynthia who is equated with moon in Greek mythology and the prince decides to find her. While moving towards his search he again falls in love with another

woman that is Phoebe. It also shows that the lover gets distracted because of his infatuation towards an earthly entity. The four books of this poem resemble the precepts like beauty, imaginary world, truth that is ultimate and intransient that is death and the last is deliverance from all kinds of appeasements and lures.

Keats' escapism is also perceived while reading this poem. The first book is about the romantic feelings and sentiments. The mastery of Keats' over words can be perceived in his description of Niobe who is turned into stone by Apollo who also butchers her children as a punishment for her disobedience towards him.

Poor, lonely Niobe, when her lovely young
 where dead and gone, and her caressing tongue
 lay a lost thing upon her paly lip
 and very, very deadliness did nip
 her motherly cheeks. (John Keats, *Endymion*)

John Keats's *Endymion* is a great piece of literary work which gives precedence to human emotions like love and affection and totally dislodges the feelings of animosity and ill will. At the end when the lover meets his love Cynthia who is in disguise of Phoebe, there is a union of true souls. The intransient beauty is revered and worshipped till the time of the last human being on this earth. His reputation as a great poet also rests on his other poetic works like odes; he composes many odes which are immensely popular among the poetry lovers. The etymological origin of the word ode can be found in the Latin word *oda* and the Greek word *oidē* which means a song usually sung in the accompaniment of musical instruments. This type of lyrical poetry is found generally in the form of an address. It eulogises a person, event or an idea. Its origin and the most ancient follower of this form of poetry is the Greek poet Pindar whose poems are about valour, battles and victories of supermen. Another name in the tradition of odes is the Latin poet Horace whose poems are mostly philosophical and theological in nature. The English writers also follow the tradition of odes but they left the musical accompaniment element of the traditional odes. John Keats' odes are one of the most popular, venerated and appreciated form of lyrics in the English literary circles. He invents his own ode. His poetry presents the beauty of human world in a very remarkable way; he provides a plethora of varied human experiences to the poetry lovers. It is the one that mirrors the poet's art in organizing his thoughts and ideas like a painter. It is this quality of word painting which is immensely appreciated by delving deep in the poetic world of John Keats. These odes are poetic works that give him the much expected recognition and popularity among the literary circles. The odes like *Ode to Psyche* and *Ode to a Nightingale* are one of the excellent masterpieces of his poetic craftsmanship. He makes major alteration even in the mythological beliefs by introducing Psyche as a mythological entity who is called by him as the Goddess of beauty and love. Keats' depiction of the beauty of Psyche is unique and the way he apologizes initially for talking about her and considering himself as a priest of her temple are wonderful word pictures. In *Ode to a Nightingale* the poet presents his own experiences of sorrow and pain. His description of a bird, a nightingale and her sweet melodies immortalize them into the literally history of human race.

Some kind of escapism from the world of fret and fever is also a unique feature of his poems. The vacillation between realism and escapism and at the end of the poem is acceptance of the truth that one cannot be happy forever just by skipping from this world is one of the finest word pictures of his lyrical poetry. His well-known *Ode on Melancholy* is largely impressed by Robert Burton's *Anatomy of Melancholy* wherein he talks about melancholy in a very lucid manner. His insistence that

melancholy is not visible in sorrow and happiness but one can perceive it in the jolly and pretty objects is amazing. *Ode on Indolence* is a product of the times where the poet has experienced one of the most critical phases of his life. But the frustration from his personal life is never visible in the odes like *To Autumn* where he talks about the splendors of nature.

Conclusion

In this way John Keats is one of the masters of English literary traditions. Although his health never allows him much poetic composition, within a small span of four years he achieves the zeniths of lyrical poetry. Although he tries many forms of poetry like sonnets and ballads but his real genius lies in his odes which are one of the masterpieces of his literary craftsmanship. His poetry consists of the major romantic elements like the unflinching affection towards nature, its pristine beauty, ardent love for the supernatural and myths, the excellent use of imagination and the escapist tendency. His pictorial quality is of permanent interest for the poetry lovers. He is a poet of human experience.

References

1. Allot, Kenneth. *The Poems of John Keats*, ed. Jack Stillinger, Cambridge: Harvard University Press, 1987.
2. Bernard John. *John Keats*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
3. Bridges, Robert. *John Keats: A Critical Essay. Private Notes*. Toronto University Press. 1929.
4. Everest, Kelvin. *John Keats*. New Delhi: Atlantic, 2010.
5. Kucich Greg. “ *John Keats*,” in *Literature of the Romantic Period: A Bibliographic Guide*, (ed.) Michael O’Neill. Oxford: Clarendon Press, 1998.
6. Martin, L.C., ed. *Selection from Keats: Sonnets, Odes and Narrative Poems*. London: Ginn And Company Ltd, 1946.

The Shiva-Lingam: Shaivagama Siddhanta

Dr. Shashikant B Dargu

Assistant Professor, Department of Sanskrit,
Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce, and Science College, Nanded. 431604 Maharashtra.

The Shaivagama is the ancient school of thought in Indian culture. It has two parts called Purva and Uttara. The Uttara part is known as Siddhanta, The Siddhanta is the theory of the Veerashaiva tradition. The Shatasthala is the base of Siddhanta. these are -

- Bhakta
- Maheshvara
- Prasadi
- Pranalingi
- Sharana
- Aikya

The shatasthala Siddhanta is not complete without Astaavarana. Asta - avaranas – eight protections for worshipers. The Guru is the first avarana and the second is **Lingam**. It is the topic of discussion. In this paper, we focused on the definition, nature, and types of Lingas according to Shaivagama.

What is Sivalingam?

According to Shivayogi Shivacharya, the scholar of Shaivagama Siddhanta –

लयं गच्छति यत्रैव जगतेतच्चराचरम्।

पुनः पुनः समुत्पत्तिं तल्लिंगं ब्रह्म शाश्वतम्।। सि.शि. ६-३७

The sacred place, where all the things of the Universe dissolved and originated from it, is called Lingam i.e., Brahm. It is also called 'Brahma' because Lingam is the formation of Sat, Chit, and Anand. It is also known as Mahalingam. This Mahalingam is the origin of the World or Universe. So, it is called Brahma.

बृहत्वात् ब्रह्मणत्वात् ब्रह्मशब्दाभिधेयकम्। सि.शि. ६-३८

The three places of Shivalingadharanam

मूलाधारे च हृदये भूमध्ये सर्वदेहिकम्। सि.शि. ६-३५)

The Lingam is worn on an internal body, it has places or points indicated by Shaivagama scholars, which are they? –

- मूलाधारे
- हृदये
- भूमध्ये

It is special worship for devotees and called as आन्तरं लिंगधारणम्। (सि.शि. ६-३९)

The colours of Lingam are specified as follows by yogis -

- मूलाधारे - कनकप्रख्यम्
- हृदये- विद्रुमप्रभम्
- भूमध्ये- स्फटिकच्छायम्

An internal Lingadharanam is the most important worship of Shiva rather than an external Linga worship. It is the cause of Moksha.

विशिष्टं कोटिगुणितं बाह्यलिंगस्य धारणम्। (सि.शि. ६-४१)

आन्तरलिंगानुसंधानं कारणं मोक्षसम्पदम्। (सि.शि-६.४३)

What is the need of an external Lingadharanam? Acharya replied that – One who is not able to know the process of an internal Lingadharanam. He or She must start his worship with the help of an external Lingadharanam. (S.S.6-48)

In another way, Shaivagama described the types of Lingadharanam as –

लिंगं तु त्रिविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परात्परम्।
इष्टलिंगमिदं स्थूलं यद्वाह्ये धार्यते तनौ॥
प्राणलिंगमिदं सूक्ष्मं यदन्तर्भावनामयम्।
परात्परं तु यत्प्रोक्तं तृप्तिलिंगं तदुच्यते॥ (सि.शि.६-५०)
इष्टलिंगमिदं स्थूलं-

मूर्ध्नि वा कण्ठदेशे वा वक्षस्थलेऽपि वा।
कुक्षौ हस्ततले वापि धारयेत्लिंगमैश्वर्यम्॥

About the wearing of an external Lingam Shivayogi Shivacharya explained – that it should be worn on the neck, chest, head, or on hand regularly. It is necessary for every Veerashaiva to do worship on the left palm rather than any external place or Peetham. (S.S.6-55)

बाह्यपीठार्चनात् एतत् करपीठार्चनं वरम्॥

Content of Lingam: This lingam is prepared by स्फटिकम्, शैलजं, बाणं, सूर्यकान्तं आदिभिः ।

The measurement of Lingam is पंचसूत्रात्मको and पुरुषो अंगुष्ठप्रमाणम् is followed by worshipers. Then the worshiper is able to do his or her practice regularly and get the realization of Prana lingam and Trupti lingam. But the Istalingam is the base of all practices and it should be followed till the end of breath.

Importance of Lingam:

According to Vedas, Dharmashatras, Puranas and Shaivagama Lingadharanam is pure – पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते । and it contents 36 tattvas.

लिंगधारणस्य अधिकारी-

There is a good tradition of Lingadharanam from Brahma, Vishnu, Devas, Munis, Laxmi, and other goddesses who worship the Lingam with devotion and respect. (S.S.56-57) Shrimad Shankaracharya also said – ब्रह्ममुरारिसुरार्चितलिंगम् (लिंगाष्टकम् १.१)

After the Diksha vidhi Samskaraat the age of eight years from birth, *Student one who is He or She* has the right to worship the Lingam in the form of Istalingam. Already this Istalingam is worn at the time of the 7th month of pregnancy period on the mother's hand by Jangama. Without the Dikshavidhi samskara, Lingam is not worn and not worshiped by any student of the Shaivagama tradition.

माहात्म्यम्-

१. स्त्रीपुमान् – The worship is necessary for both genders there is no gender discrimination for worship. It is the great system followed by the Shaivagama tradition. Any person of any caste is able to wear and worship the Lingadharanam without any restriction. All the Sanskaras are equal to all human beings.

२. अहर्निशं – The lingam is worn on the body so it is always with the worshiper, there is no need for any type of Temple or any sacred place. His or Her body is considered as Devalaya. देही देवालयो प्रोक्तः।

३. शिवो भूत्वा शिवं यजेत। The worship is without any mediator. The second thing is it should be doing himself or herself as Siva then perform the Linga Pooja.

४. मानवधर्म - Due to the equality of caste, gender it becomes proper worship for human beings.

This is the system of Lingadharanam explained in the Shaivagama tradition. This paper explains the dimensions of Lingadharanam. It may be helpful to research scholars to study the topic and open a window for new generations in this particular subject.

लिंगमध्ये जगत्सर्वं मानवादि चराचरम्।
लिंगबाह्यात् इदं नास्ति तस्मै लिंगाय (ते) नमः॥

Innovative Teaching: Using Multimedia In A Problem-Based Learning

Dr. Gokul Shamrao Damre

In charge Principal, Late Uttamrao Deshmukh Adhyapak Mahavidyalaya, Shegaon Maharashtra.

Abstract

One of the major concerns of many countries today is that there is a mismatch between graduates' skills, acquired from higher education institutions and the skill sets needed in industry. Many of the current graduates are found to be lacking in creativity, communications skills, analytical and critical thinking, and problem-solving skills. As such, there is much need for institutions of higher education to focus on training future graduates to be more adaptable to the needs of the industry.

Currently, many institutions are moving towards problem-based learning as a solution to producing graduates who are creative and can think critically, analytically, and solve problems. Since knowledge is no longer an end but a means to creating better problem solvers and encourage lifelong learning, problem-based learning is becoming increasingly popular in educational institutions as a tool to address the inadequacies of traditional teaching. Since these traditional approaches "do not encourage students to question what they have learnt or to associate with previously acquired knowledge" problem-based learning is seen as an innovative measure to encourage students to "learn how to learn" via "real-life" problems.

We would like to extend this contention further by using multimedia technologies to create a multimedia oriented. By doing so, we hope to further develop the students' ability to become creative and critical thinkers and analysers, as well as problem-solvers, within this multimedia-mediated problem-based learning (PBL) environment. This learning mode is constructivist in approach whereby the students participate actively in their own learning process and construct their own knowledge (Jonassen, Peck & Wilson, 1999).

Multimedia in education

The use of multimedia in industries has been extensive, as it has been effective in increasing productivity and retention rates, where research has shown that people remember 20% of what they see, 40% of what they see and 20 hear, but about 75% of what they see and hear and do simultaneously (Lindstrom, 1994). This is especially significant in the CBT (Computer-Based Training) modules in corporations like Ernst & Young, and Union Pacific, where employees are trained in organizational procedures, and in flight simulations in the aviation industry to train pilots. It is now permeating the educational system as a tool for effective teaching and learning. With multimedia, the communication of the information can be done in a more effective manner and it can be an effective instructional medium for delivering information. A multi-sensory experience can be created for the audience, which, in turn, elicits positive attitudes toward the application. Multimedia has also been shown to elicit the highest rate of information retention and result in shorter learning time (Ng and Komiya, 2000; Hofstetter, 1995). On the part of the creator, designing a multimedia application that is interactive and multisensory can be both a challenge and a thrill. Multimedia application design offers new insights into the learning process of the designer and forces him or her to represent information and knowledge in a new and innovative way (Agnew, Kellerman & Meyer, 1996). Multimedia, defined, is the combination of various digital media types such as text, images, sound and video, into an integrated multi-sensory interactive application or presentation to convey a

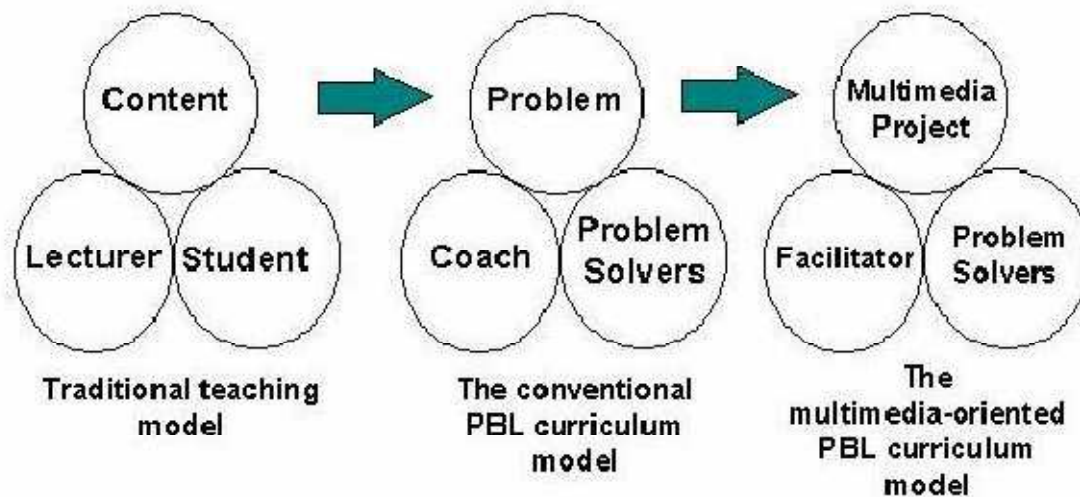
message or information to an audience. In other words, multimedia means “an individual or a small group using a computer to interact with information that is represented in several media, by repeatedly selecting what to see and hear next” .

Multimedia is changing the way we communicate with each other. The way we send and receive messages is more effectively done and better comprehended. The inclusion of media elements reinforces the message and the delivery, which leads to a better learning rate. The power of multimedia lies in the fact that it is multi-sensory, stimulating the many senses of the audience. It is also interactive, enabling the end-users of the application to control the content and flow of information (Vaughan, 1998). This has introduced important changes in our educational system and impact the way we communicate information to the learners . The evolution of multimedia has made it very possible for learners to become involved in their work. With multimedia technologies, they can create multimedia applications as part of their project requirements. This would make them active participants in their own learning process, instead of just being passive learners of the educational content.

Problem-solving: The multimedia project in the classroom

The move towards using problem-based learning in many educational institutions has resulted in a shift in the curriculum model. The focus is moving from content towards problems to provide a more realistic approach to learning and to create an educational methodology which “emphasises real world challenges, higher order thinking skills, multi-disciplinary learning, independent learning, teamwork and communication skills” via a problem-based learning environment. However, this model can be further strengthened with the inclusion of multimedia technology into this problem-based learning environment to enhance the students’ learning experience. This reinforced model is illustrated in Figure 1.

Figure 1.

With the use of multimedia projects, students can utilise the knowledge presented to them by the teacher, and represent them in a more meaningful way, using different media elements. These media elements can be converted into digital form and modified and customised for the final project. By incorporating digital media 21 elements into the project, the students are able to learn better since they use multiple sensory modalities, which would make them more motivated to pay more attention to the information presented and better retain the information. Creating multimedia projects is both challenging and exciting. Fortunately, there are many multimedia technologies that are available for

developers to create these innovative and interactive multimedia applications (Vaughan, 1998). These technologies include Adobe Photoshop and Premier to create and edit graphics and video files respectively, Sound Forge and 3D Studio Max to create or edit sound and animation files, respectively. They can also use an authoring tool such as Macromedia Director or Authorware to integrate and synchronise all these media elements into one final application, add interactive features, and package the application into a distributable format for the end-user. Another advantage of creating multimedia projects in the classroom setting is that when students create multimedia projects, they tend to do this in a group environment. By working in a group, the students will have to learn to work cooperatively and collaboratively, using their group skills and a variety of activities to accomplish the project's overall objectives. As stated by Agnew et. al "Student-created multimedia projects are beneficial, in addition, because they often involve substantial work, open-ended assignments, theme-based activities, and knowledge and experiences that the students draw from a wide variety of sources." Multimedia-oriented projects are "a way for students to achieve high self-esteem, to increase their ability to function as self-directed learners, to learn to think effectively, and to practice problem-solving and decision-making". Therefore, using multimedia in the teaching and learning environment enables students to become critical thinkers, problem solvers, more apt to seek information, and more motivated in their learning processes. Multimedia is slowly gaining ground as a way for students to represent the knowledge that they acquire in class and to construct their own interpretation of the information acquired. It also fosters collaborative and cooperative learning between and among students, thus better preparing them with a skill set for real life work situations.

Course structure of the Interactive Multimedia class

The class was structured toward creating a problem-based learning environment for the students in a multimedia design context in order to harness their abilities to use and appreciate media effectively when representing various pieces of information to convey a message to the audience. This problem-based learning environment is employed to develop the students' capabilities to solve real-life problems and to exercise analytical, critical and creative thinking in their work; Newby, Stepich,. Thus, by designing a multimedia application that is multi sensory and interactive, the students are challenged to learn more about their chosen subject material and to develop their abilities to analyse and draw conclusions from it. Some of the goals for a multimedia project that were adapted from Agnew et.al (1996) for use in this class included the following:

- 1. Higher-order thinking skills.** Here the students were required to present their information appropriately and effectively. They were also required to select the appropriate media and to use them effectively in conveying their project's message, theme, drama and impact.
- 2. Group and interpersonal skills.** This goal requires that the students to work successfully in a group and with members of their groups in class and interacting with people outside of the classroom environment. This is especially true when the students have to interview and do research.
- 3. Content and discipline.** This requirement enables the student to learn significant facts and concepts in the multimedia discipline as well as interdisciplinary topics. The students can also familiarize themselves with the vocabulary of multimedia, its terms and interpretations.
- 4. Technical skills.** No multimedia project is complete without the use of multimedia software technology. Here the students will learn about project planning and acquire execution skills. More importantly, the students learn how to use a multimedia authoring tool to complete their project and incorporate interactive features into their presentations. These interactive links will work alongside

the display of information in multimedia form, using text, graphics, sound, video and animations, in an effective manner. The combination of all these elements will bring about a successful final interactive multimedia application.

Conclusion

This paper has presented and discussed the use of multimedia in a problem-based learning environment to equip students with high-order thinking and problem-solving skills and to enable them to experience an IT-oriented learning situation. From the results,. As such, the use of multimedia technology and project are an innovative and effective teaching and learning strategy because they motivate the students in their learning process and help them to acquire good problem solving skills. As evidenced by this project, students became very active participants in their learning process instead being passive learners, and were able to use various digital media elements to accomplish their project.

1. by using a multimedia project, we can move towards the Constructivist learning mode, which is student centric. In this context, the students had to utilise their prior knowledge in other disciplines to breakdown the problem into component parts, and then synthesize and re-construct a possible solution. This experience is invaluable in creating a new generation of effective problem-solvers for the current industry needs.

2. we successfully integrated multimedia technology into the problem-based learning classroom, instilling effective “learning how to learn” and lifelong learning attitudes into the students, and

3. they are in line with the Tapscott's (1998) proposition that today's generation is IT savvy and look to digital media for learning and they expect universities and other institutions of higher learning to provide IT oriented programmes in their curriculum as well as in teaching and learning methodologies. As such, the multimedia-oriented PBL curriculum model serves as a strong framework for teaching and learning in this respect. Multimedia -oriented projects, therefore, like many other problem-based learning solutions, can be appropriately used as an innovative and effective tool in a problem based learning environment for the acquisition of problem solving skills.

Reference:

1. Agnew, P. W., Kellerman, A. S. & Meyer, J. (1996). *Multimedia in the Classroom*, Boston: Allyn and Bacon.
2. Boud, D. & Feletti, G. (1999). *The Challenge of Problem-Based Learning*, (2nd Ed.), London: Kogan Page.
3. Lindstrom, R. (1994). *The Business Week Guide to Multimedia Presentations: Create Dynamic Presentations That Inspire*, New York: McGraw-Hill.
4. Neo, M & Neo, T. K. (2000). *Multimedia Learning: Using multimedia as a platform for instruction and learning*

Comparative Study of OPC UA, MQTT, and OneM2M for Interoperable Industrial IoT Communication

Mrs. M. M. Ghotkar

VMV Commerce, JMT Arts and JJP Science College, Wardhaman Nagar, Nagpur,-08

Abstract

This research paper presents a comparative analysis of OPC UA, MQTT, and OneM2M, three prominent communication protocols in the context of Industrial IoT (IIoT). The study evaluates these protocols based on predefined criteria to assess their performance, scalability, security, and adaptability. The findings offer valuable insights into their suitability for achieving interoperable communication in IIoT environments, contributing to the ongoing discourse on IIoT protocol selection and interoperability.

1. Introduction

The Industrial Internet of Things (IIoT) has emerged as a transformative force in industrial processes, offering unprecedented opportunities for real-time data exchange, automation, and enhanced operational efficiency. As industries embrace IIoT technologies, a critical challenge arises: how to ensure seamless communication and interoperability among the myriad of devices and systems operating in heterogeneous environments. This challenge underscores the importance of selecting and implementing communication protocols that can facilitate effective data exchange and collaboration in IIoT ecosystems. [1]

At the heart of this challenge lies the choice of communication protocols, each designed with unique features and capabilities. In this context, this research paper embarks on a comprehensive comparative study of three key communication protocols that have gained prominence in the realm of IIoT: OPC UA (Open Platform Communications Unified Architecture), MQTT (Message Queuing Telemetry Transport), and OneM2M (oneM2M Partnership Project). [2]

The selection of these protocols is a reflection of their widespread adoption and their potential to address the intricate communication requirements of IIoT. OPC UA, known for its robustness and data modeling capabilities, has found favor in industries where data integrity and security are paramount. MQTT, with its lightweight and publish-subscribe architecture, excels in resource-constrained environments, while OneM2M offers a standardized approach to IoT communication, promising interoperability on a global scale.

The fundamental question that drives this research is: which of these protocols is best suited for achieving interoperable IIoT communication? To answer this question, we employ a systematic methodology that involves an in-depth evaluation of OPC UA, MQTT, and OneM2M against predefined criteria and metrics. These criteria encompass performance, scalability, security, and adaptability, all critical aspects in the context of IIoT applications.

By delving into the comparative analysis of these protocols, we aim to provide valuable insights for decision-makers, engineers, and researchers navigating the complex landscape of IIoT protocol selection. The outcomes of this study not only shed light on the strengths and weaknesses of each protocol but also contribute to the ongoing discourse on achieving seamless interoperability in the Industrial Internet of Things.

In the subsequent sections of this paper, we delve into a detailed examination of OPC UA, MQTT, and OneM2M, understanding of protocols, comparative analysis and conclude with implications and avenues for further research. As IIoT continues to reshape industries, the choice of communication protocols takes on ever-increasing significance, making this study a timely and pertinent contribution to the field.

2. Understanding Protocols

2.1 OPC UA: OPC UA is an open, platform-independent, and secure communication protocol and framework designed for industrial applications. It enables seamless data exchange and interoperability between various devices, systems, and software applications in industrial automation, manufacturing, and other industrial domains. [3]

2.1.1 Key Characteristics and Features of OPC UA:

Platform Independence: OPC UA is designed to work on different operating systems, hardware platforms, and communication technologies, allowing it to operate in diverse industrial environments. [4]

Service-Oriented Architecture: OPC UA follows a service-oriented architecture (SOA), where interactions are achieved through a set of well-defined services. These services include data access, method calls, event notifications, and more. [3]

Rich Information Modeling: OPC UA provides a robust information modeling framework. It allows for the representation of complex data structures, hierarchies, and relationships, making it suitable for modeling diverse industrial data.[5]

Security: Security is a fundamental aspect of OPC UA. It offers features like encryption, user authentication, access control, and data integrity mechanisms to ensure the confidentiality and integrity of data exchanged in industrial systems. [6]

Scalability: OPC UA is scalable to accommodate various deployment sizes, from small-scale setups to large industrial networks with thousands of devices.

Extensive Data Types: It supports a wide range of data types used in industrial automation, including numeric, string, arrays, structures, and more, making it suitable for handling diverse data.[7]

Discovery Mechanisms: OPC UA provides mechanisms for discovering and identifying devices, endpoints, and available services on the network. This aids in dynamic configuration and system setup.[8]

Historical Data Access: OPC UA includes features for accessing historical data, allowing users to retrieve and analyze past data points, which is essential for industrial monitoring and analysis.[9]

2.1.2 Components of OPC UA:

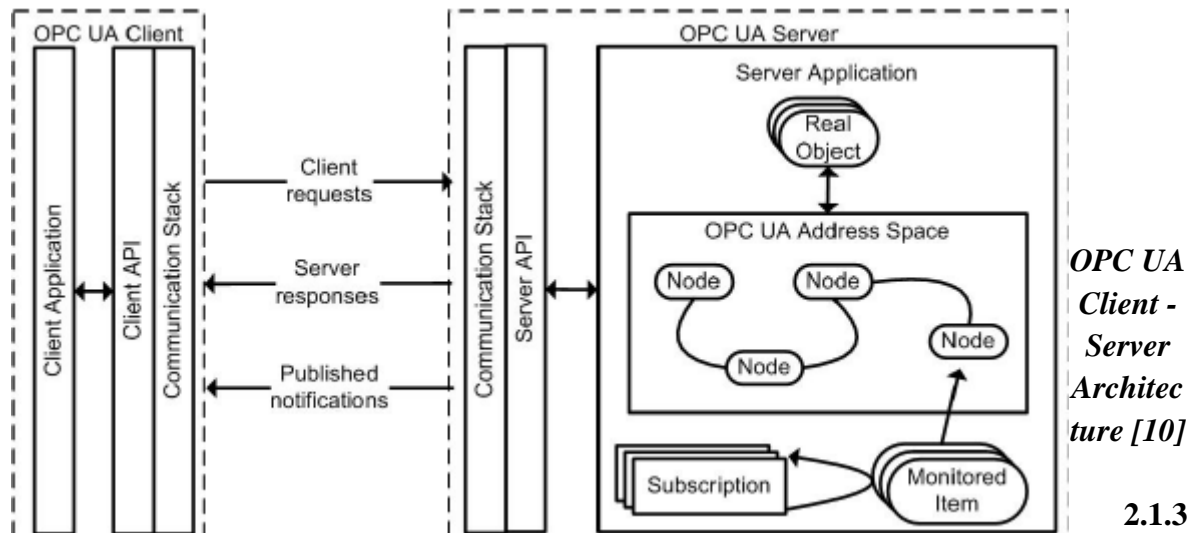
Server: The OPC UA server is responsible for exposing data and services to clients. It represents a device, system, or application in the OPC UA architecture.

Client: The client initiates communication with the server to request data, invoke methods, and receive notifications. It can be a human-machine interface (HMI), software application, or another industrial system. [3]

Information Model: OPC UA defines an information model that represents the structure and semantics of data and services. This model allows for the standardized description of industrial assets, such as sensors, actuators, and processes.

Endpoints: OPC UA communication occurs between endpoints, which are network-accessible addresses where servers provide services. These endpoints can use different communication protocols, including HTTPS, MQTT, and more.

Security Policies: OPC UA supports various security policies, allowing organizations to choose the level of security that matches their requirements. These policies include Basic256, Basic256Sha256, and others.

*OPC UA
Client -
Server
Architec
ture [10]*

**2.1.3
Use**

Cases for OPC UA:

Industrial Automation: OPC UA is widely used in industrial automation and control systems to enable secure and standardized data exchange between programmable logic controllers (PLCs), human-machine interfaces (HMIs), and supervisory control and data acquisition (SCADA) systems.

Manufacturing: OPC UA plays a significant role in optimizing manufacturing processes by providing real-time data visibility and control over production equipment and systems.

Energy Management: It is employed in energy management systems to monitor and control power distribution, grid management, and renewable energy sources.[11]

Smart Buildings: OPC UA is used in smart building systems to integrate various building automation components such as HVAC, lighting, and security systems.[12]

Healthcare: In healthcare, OPC UA ensures interoperability between medical devices and information systems, enabling efficient data exchange and monitoring.

Overall, OPC UA is a versatile and robust communication protocol that facilitates interoperability, security, and data exchange in diverse industrial and automation applications. Its standardization, security features, and scalability make it a preferred choice in many industries.

2.2 MQTT

MQTT is a lightweight, publish-subscribe messaging protocol designed for efficient communication between devices and applications in environments with constrained bandwidth, high latency, or unreliable network connections. It follows a client-server model [13] and is particularly well-suited for the Internet of Things (IoT) and Machine-to-Machine (M2M) communication. [14]

2.2.1 Key Characteristics and Features of MQTT:

Publish-Subscribe Model: MQTT operates on a publish-subscribe model, where devices (publishers) send messages to specific topics, and other devices (subscribers) receive messages from those topics. This decouples senders and receivers, allowing for flexible communication.[15]

Quality of Service (QoS): MQTT supports three QoS levels (0, 1, and 2) that define the message delivery guarantees. These levels range from no guaranteed delivery (QoS 0) to guaranteed delivery and acknowledgment (QoS 2), allowing users to choose the level of reliability needed for their application.

Lightweight: MQTT is designed to be minimal and efficient, making it suitable for resource-constrained devices with limited processing power and memory. The protocol has a small message header, reducing the overhead associated with data transmission.

Low Bandwidth Overhead: MQTT uses a binary format that minimizes bandwidth consumption, making it ideal for applications with limited network bandwidth.

Last Will and Testament (LWT): MQTT allows clients to specify a "last will" message that is published to a specified topic in case the client unexpectedly disconnects. This feature is useful for monitoring device health and status.

Retained Messages: MQTT supports retained messages, which means that the last message published on a topic is saved and delivered to new subscribers. This allows clients to retrieve the most recent information when they connect.

Session Management: Clients can establish persistent sessions with MQTT brokers, ensuring that messages are queued for delivery even when clients are offline or disconnected temporarily.

Security: While MQTT itself does not define security features, it can be used in conjunction with other security protocols such as TLS/SSL for encryption and authentication, ensuring secure communication.[16]

Scalability: MQTT brokers can handle multiple clients simultaneously, making it suitable for scenarios with a large number of devices.

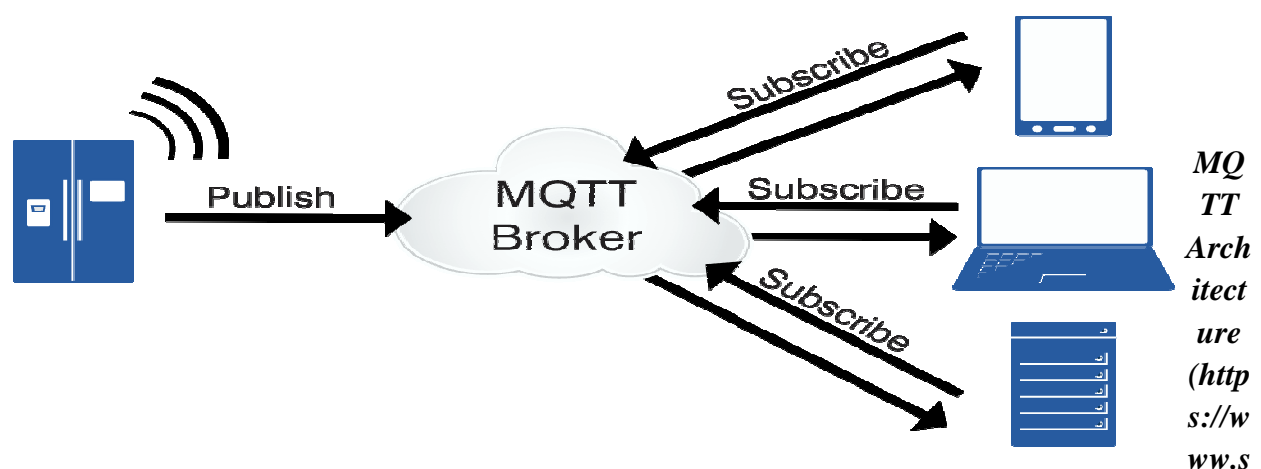
2.2.2 Components of MQTT:

Broker: The MQTT broker acts as an intermediary between publishers and subscribers. It receives published messages and forwards them to relevant subscribers based on topic subscriptions.

Publisher: A publisher is an MQTT client that sends messages to the broker, specifying a topic under which the message is published.

Subscriber: A subscriber is an MQTT client that subscribes to one or more topics to receive messages published under those topics.

Topic: Topics are used to categorize messages. Publishers send messages to specific topics, and subscribers express their interest in particular topics by subscribing to them.

2.2.3 Use Cases for MQTT:

IoT and M2M Communication: MQTT is widely used in IoT and M2M applications to enable devices and sensors to communicate with centralized systems or with each other. It is ideal for scenarios where low bandwidth, reliability, and scalability are critical. [15]

Remote Monitoring and Control: MQTT is employed in applications like remote monitoring of industrial equipment, agricultural sensors, and home automation systems. It allows for real-time data exchange and control commands.

Telemetry and Data Logging: MQTT is used for collecting telemetry data from remote devices, such as weather stations or vehicle tracking systems. Data can be logged and analyzed for various purposes.

Smart Grids and Energy Management: In the energy sector, MQTT is used to monitor and control smart grid devices, allowing utilities to optimize power distribution and respond to demand.

Asset Tracking: MQTT is employed in asset tracking solutions, enabling real-time location data to be communicated and analyzed.

Overall, MQTT's lightweight nature and publish-subscribe model make it an excellent choice for IoT and M2M communication, where efficiency and reliable data exchange are essential. Its simplicity and versatility have contributed to its widespread adoption in various industries.

2.3 OneM2M

OneM2M, short for "one Machine to Machine," is a global standards initiative that provides a common framework and specifications for Machine-to-Machine (M2M) and Internet of Things (IoT) communication. It aims to ensure interoperability and seamless communication between various IoT devices, platforms, and applications, regardless of their manufacturers or technologies. [17]

Key Characteristics and Features of OneM2M:

Standardization: OneM2M is an international standards organization that defines a comprehensive set of specifications for IoT and M2M communication. These standards help ensure global interoperability and compatibility.

Hierarchical Architecture: OneM2M employs a hierarchical architecture with different functional layers. This architecture allows for modular and scalable deployments, making it suitable for various IoT scenarios.

Common Service Layer: OneM2M defines a common service layer that includes essential functions such as data management, security, access control, and device management. This common layer ensures uniformity and consistency across different implementations.[18]

Interoperability: OneM2M's primary focus is on interoperability. It enables different devices and applications to communicate seamlessly by defining standardized interfaces, protocols, and data models.

Security: Security is a fundamental aspect of OneM2M. It includes features like authentication, encryption, and access control to protect data and ensure the privacy and integrity of information exchanged in IoT systems.

Data Modeling: OneM2M defines a standardized approach to data modeling, allowing for consistent representation and interpretation of data across different devices and applications. This is achieved using resources and resource types.

Scalability: OneM2M's architecture supports scalability to accommodate a wide range of IoT deployments, from small-scale installations to large-scale, city-wide implementations.

Application Enablement: OneM2M provides application enablement through standardized APIs and interfaces, making it easier for developers to create IoT applications that can access and control devices and data.

2.3.2 Components of OneM2M:

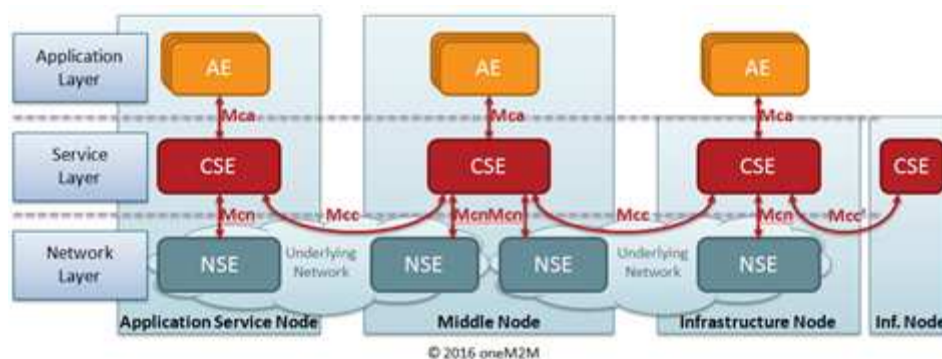
Common Services Entity (CSE): The CSE is a core component in the OneM2M architecture. It provides essential services such as data storage, security, access control, and device management. Multiple CSEs can exist in a hierarchical structure.

Application Entity (AE): An AE represents an application or service that interacts with the CSE. It can retrieve, update, and manipulate data stored within the CSE. AEs can be deployed in various IoT devices and systems.

Resource: Resources are fundamental data elements in OneM2M. They represent entities such as sensors, actuators, devices, or pieces of information. Resources are organized in a hierarchical structure and can be accessed and manipulated by AEs.

Container: Containers are collections of resources that provide logical grouping and organization of data. They simplify resource management and enable efficient data access.

Subscription: Subscriptions allow AEs to receive notifications when specific events or changes occur in the IoT system. Subscribers can be notified about updates to resources or specific conditions being met.

One M2M Functional Architecture [18]

2.3.3 Use Cases for OneM2M:

Smart Cities: OneM2M is used in smart city projects to integrate and manage various IoT devices and services, including smart traffic management, waste management, and environmental monitoring.

Industrial IoT: It is employed in industrial IoT applications to enable interoperability and data exchange between machines, sensors, and control systems, leading to improved automation and efficiency.

Agriculture: OneM2M is used in precision agriculture for remote monitoring of crops, soil conditions, and equipment. It helps farmers make data-driven decisions for resource optimization.

Healthcare: In healthcare, OneM2M facilitates the integration of medical devices, patient monitoring systems, and healthcare data platforms, improving patient care and safety.

Energy Management: OneM2M is applied in energy management and smart grid systems to monitor and control power distribution, optimize energy consumption, and integrate renewable energy sources.

One M2M's standardized approach to IoT and M2M communication has contributed to its adoption in various industries and use cases. It addresses the challenges of interoperability,

scalability, and security, making it a valuable framework for building robust and interconnected IoT ecosystems.

3. Comparison of protocol on the basis of Performance, Scalability, Security, Adaptability

Criterion / Protocol	OPC UA	MQTT	OneM2M
Performance	Low latency	Low to moderate latency	Low latency
	High throughput	High throughput	High throughput
	Low message overhead	Low message overhead	Low message overhead
Scalability	Scalable, suitable for large-scale	Scalable, suitable for many devices	Scalable, designed for large-scale
	industrial systems	Supports moderate device counts	IoT ecosystems
		May require efficient broker setup	
Security	Strong authentication and encryption	Basic authentication and encryption	Strong authentication and
	Comprehensive data integrity mechanisms	Limited data integrity features	encryption
		Vulnerable to security breaches	Robust data integrity mechanisms
Adaptability	Supports complex data modeling and	Flexible for handling various data	Versatile, accommodating diverse
	diverse data types	formats	data types and formats
	Provides rich information	Limited data modeling capabilities	Offers hierarchical architecture

4. Role of Interoperability in IIoT

Achieving interoperability in Industrial Internet of Things (IIoT) is of paramount importance [19] due to several compelling reasons like

1.Integration of Heterogeneous Devices: In industrial settings, a wide range of devices, sensors, machines, and systems from different manufacturers and generations coexist. Interoperability ensures that these heterogeneous devices can communicate and collaborate seamlessly. Without interoperability, data silos and communication barriers can hinder productivity and innovation. [20]

2.Optimized Operations: Interoperable IIoT systems enable efficient and automated processes. Devices and systems can share data in real time, allowing for better decision-making, resource allocation, and optimization of operations. This leads to increased efficiency, reduced downtime, and cost savings.

3. Scalability: As industrial environments expand, the need for scalability becomes crucial. Interoperable systems can scale easily by adding new devices or components without extensive reconfiguration. This flexibility is essential for accommodating growth and evolving business needs.

4. Data-Driven Insights: IIoT generates vast amounts of data. Interoperability allows data from diverse sources to be aggregated and analyzed cohesively. This enables organizations to extract valuable insights, predict maintenance needs, and make data-driven decisions to improve processes and product quality.

5. Cross-Domain Collaboration: In many industries, collaboration between different domains or stakeholders is essential. Interoperability enables data sharing between organizations, supply chain partners, or regulatory bodies, fostering collaboration and transparency.

6. Future-Proofing: Interoperable systems are more adaptable to future technologies and standards. They can accommodate new devices or communication protocols without requiring a complete overhaul of existing infrastructure, ensuring longevity and competitiveness.

7.Global Connectivity: As industries expand globally, ensuring that IIoT devices and systems can communicate across geographical boundaries becomes crucial. Interoperability standards enable seamless global connectivity, facilitating international trade and operations.

5. Comparison of OPC UA, MQTT, and OneM2M with reference to the interoperability

OPC UA (Open Platform Communications Unified Architecture):

Interoperability: OPC UA is known for its strong emphasis on interoperability. It provides a standardized, platform-independent communication framework that allows different devices and systems, regardless of the manufacturer, to exchange data seamlessly [21][22][23][24][25]. OPC UA achieves interoperability by defining a common information model and communication protocols.

Information Model: OPC UA's Information Model allows for the standardized representation of data, making it easier for devices to understand and communicate with each other. [26]

Interoperability Profiles: OPC UA defines profiles that specify how devices should interact, ensuring consistency and interoperability across different implementations.

Adoption: OPC UA has been widely adopted in industrial automation and manufacturing, where interoperability is critical for integrating devices from various vendors.

MQTT (Message Queuing Telemetry Transport):

Interoperability: MQTT is designed to be lightweight and efficient, which can make it easier to implement and use across different devices and platforms. However, its interoperability depends largely on how it is implemented and configured.[27]

Publish-Subscribe Model: MQTT's publish-subscribe model allows multiple clients to subscribe to and receive messages from topics, making it suitable for scenarios where interoperability between devices is needed.

Standardization: MQTT is a well-known protocol with many open-source implementations, making it accessible for developers and device manufacturers.[16][28]

Use Cases: MQTT is often used in IoT applications where interoperability is essential, such as smart homes and industrial IoT.

OneM2M (OneM2M Partnership Project):

Interoperability: OneM2M is specifically designed to address interoperability challenges in IoT ecosystems. It provides a standardized approach to IoT communication, facilitating interoperability between diverse devices, applications, and platforms.

Hierarchical Architecture: OneM2M's hierarchical architecture separates common services, applications, and connectivity layers, allowing for interoperability at multiple levels.

Standardized Interfaces: OneM2M defines standardized interfaces and protocols, enabling different devices and systems to communicate seamlessly.

Global Standard: OneM2M is an international standard with the goal of ensuring global interoperability in IoT deployments, making it well-suited for applications that require cross-border compatibility.

Conclusion

While all three protocols offer some level of interoperability, OPC UA is known for its robust and standardized approach to achieving interoperability in industrial environments. MQTT provides interoperability benefits due to its lightweight nature and widespread adoption, particularly in IoT applications. OneM2M is designed from the ground up to address interoperability challenges in IoT ecosystems and is focused on providing a global standard for cross-platform compatibility. The choice of protocol should align with specific interoperability requirements and the nature of Industrial IoT application.

Reference:

1. S. Vitturi, C. Zunino, and T. Sauter, "Industrial Communication Systems and Their Future Challenges: Next-Generation Ethernet, IIoT, and 5G," *Proc. IEEE*, vol. 107, no. 6, pp. 944–961, Jun. 2019, doi: 10.1109/JPROC.2019.2913443.
2. B. H. Corak, F. Y. Okay, M. Guzel, S. Murt, and S. Ozdemir, "Comparative Analysis of IoT Communication Protocols," in *2018 International Symposium on Networks, Computers and Communications (ISNCC)*, Rome: IEEE, Jun. 2018, pp. 1–6. doi: 10.1109/ISNCC.2018.8530963
3. S. Vitturi, C. Zunino, and T. Sauter, "Industrial Communication Systems and Their Future Challenges: Next-Generation Ethernet, IIoT, and 5G," *Proc. IEEE*, vol. 107, no. 6, pp. 944–961, Jun. 2019, doi: 10.1109/JPROC.2019.2913443.
4. B. H. Corak, F. Y. Okay, M. Guzel, S. Murt, and S. Ozdemir, "Comparative Analysis of IoT Communication Protocols," in *2018 International Symposium on Networks, Computers and Communications (ISNCC)*, Rome: IEEE, Jun. 2018, pp. 1–6. doi: 10.1109/ISNCC.2018.8530963.
5. OPC Foundation, "OPC UA Part 1 - Overview and Concepts Release 1.04 Specification." 2017. [Online]. Available: <http://www.opcfoundation.org/UA/Part1/>
6. "OPC communications," p. 19.
7. OPC Foundation, "OPC UA Part 5 - Information Model Release 1.04 Specification." [Online]. Available: <http://www.opcfoundation.org/UA/Part5/>
8. "OPC UA Part 2 - Security Model Release 1.04 Specification.pdf."
9. OPC Foundation, "OPC UA Part 3 - Address Space Model 1.05.02 Specification." [Online]. Available: <http://www.opcfoundation.org/UA/Part3/>
10. "OPC UA Part 12 - Discovery and Global Services Release 1.04 Specification.pdf."
11. "OPC UA Part 11 - Historical Access Release 1.04 Specification.pdf."
12. J. Imtiaz and J. Jasperneite, "Common Automation Protocol Architecture and Real-time Interface (CAPRI)," in *Kommunikation unter Echtzeitbedingungen*, W. A. Halang, Ed., in Informatik aktuell. , Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2013, pp. 79–88. doi: 10.1007/978-3-642-33707-9_9.
13. Y. He, P. Wu, Y. Wang, F. Tao, and B. K. K. Hon, "An OPC UA based framework for predicting energy consumption of machine tools," *Procedia CIRP*, vol. 90, pp. 568–572, 2020, doi: 10.1016/j.procir.2020.02.133.
14. V. Marinakis, "Big Data for Energy Management and Energy-Efficient Buildings," *Energies*, vol. 13, no. 7, p. 1555, Mar. 2020, doi: 10.3390/en13071555.
15. R. A. Light, "Mosquitto: server and client implementation of the MQTT protocol," *J. Open Source Softw.*, vol. 2, no. 13, p. 265, May 2017, doi: 10.21105/joss.00265.
16. "MQTT Service Broker for Enabling the Interoperability of Smart City Systems."
17. M. B. Yassein, M. Q. Shatnawi, S. Aljwarneh, and R. Al-Hatmi, "Internet of Things: Survey and open issues of MQTT protocol," in *2017 International Conference on Engineering & MIS (ICEMIS)*, Monastir: IEEE, May 2017, pp. 1–6. doi: 10.1109/ICEMIS.2017.8273112.
18. D. Dinucleană and X. Cheng, "Vulnerabilities and Limitations of MQTT Protocol Used between IoT Devices," *Appl. Sci.*, vol. 9, no. 5, p. 848, Feb. 2019, doi: 10.3390/app9050848.

19. S. K. Datta and C. Bonnet, "A Lightweight Framework for Efficient M2M Device Management in oneM2M Architecture".
20. "Using oneM2M.pdf." [Online]. Available: <https://onem2m.org/using-onem2m/developers/basics>
21. F. Lelli, "Interoperability of the Time of Industry 4.0 and the Internet of Things," *Future Internet*, vol. 11, no. 2, p. 36, Feb. 2019, doi: 10.3390/fi11020036.
22. M. Felser, M. Rentschler, and O. Kleineberg, "Coexistence Standardization of Operation Technology and Information Technology," *Proc. IEEE*, vol. 107, no. 6, pp. 962–976, Jun. 2019, doi: 10.1109/JPROC.2019.2901314.
23. M. Hoffmann, C. Büscher, T. Meisen, and S. Jeschke, "Continuous Integration of Field Level Production Data into Top-level Information Systems Using the OPC Interface Standard," *Procedia CIRP*, vol. 41, pp. 496–501, 2016, doi: 10.1016/j.procir.2015.12.059.
24. S. Cavalieri and S. Mulè, "Interoperability between OPC UA and oneM2M," *J. Internet Serv. Appl.*, vol. 12, no. 1, p. 13, Dec. 2021, doi: 10.1186/s13174-021-00144-9.
25. S. Cavalieri, M. G. Salafia, and M. S. Scropo, "Towards interoperability between OPC UA and OCF," *J. Ind. Inf. Integr.*, vol. 15, pp. 122–137, Sep. 2019, doi: 10.1016/j.jii.2019.01.002.
26. H. Derhamy, J. Ronnholm, J. Delsing, J. Eliasson, and J. van Deventer, "Protocol interoperability of OPC UA in service oriented architectures," in *2017 IEEE 15th International Conference on Industrial Informatics (INDIN)*, Emden: IEEE, Jul. 2017, pp. 44–50. doi: 10.1109/INDIN.2017.8104744.
27. S. Kanno, F. Schnicke, and P. O. Antonino, "Enabling Industry 4.0 Communication Protocol Interoperability: An OPC UA Case Study," in *7th Conference on the Engineering of Computer Based Systems*, Novi Sad Serbia: ACM, May 2021, pp. 1–9. doi: 10.1145/3459960.3459977.
28. F. Pauker, T. Frühwirth, B. Kittl, and W. Kastner, "A Systematic Approach to OPC UA Information Model Design," *Procedia CIRP*, vol. 57, pp. 321–326, 2016, doi: 10.1016/j.procir.2016.11.056.
29. R. A. Abdelouahid, M. Oqaidi, and A. Marzak, "Towards to a new IoT Interoperability Architecture," in *2018 IEEE International Conference on Technology Management, Operations and Decisions (ICTMOD)*, Marrakech, Morocco: IEEE, Nov. 2018, pp. 148–154. doi: 10.1109/ITMC.2018.8691216.
30. M. Dave, J. Doshi, and H. Arolkar, "MQTT- CoAP Interconnector: IoT Interoperability Solution for Application Layer Protocols," in *2020 Fourth International Conference on I-SMAC (IoT in Social, Mobile, Analytics and Cloud) (I-SMAC)*, Palladam, India: IEEE, Oct. 2020, pp. 122–127. doi: 10.1109/I-SMAC49090.2020.9243377.

“Cultural Diversity: Challenges And Opportunities In A Global World”

Mr. Umesh R. Pawar

Abstract:

Cultural diversity presents both challenges and opportunities in our increasingly globalized world. This abstract explores the multifaceted nature of cultural diversity and its implications for societies, organizations, and individuals. The coexistence of various cultures enriches human experiences but also requires a nuanced approach to address potential conflicts and leverage the advantages it offers.

Challenges arising from cultural diversity include misunderstandings, prejudice, and discrimination. These issues can hinder effective communication, collaboration, and social cohesion. Addressing these challenges demands education, awareness, and policies that promote inclusivity and equity.

On the other hand, cultural diversity offers numerous opportunities. It fosters innovation, creativity, and adaptability, as different perspectives and worldviews can lead to novel solutions to complex problems. It broadens cultural horizons, encouraging individuals to develop empathy and intercultural competence. Businesses and organizations can benefit from diverse workforces, gaining access to wider markets and a variety of skills and talents.

Keywords:

Cultural Diversity, Challenges, Opportunities, Globalization, Intercultural Communication, Prejudice, Discrimination, Inclusivity, Identity, Cultural Competence, Innovation, Economic Impact, Multiculturalism, Cross-Cultural Learning, Social Cohesion, Global Economy, Cultural Sensitivity, Legislation, Policy Frameworks, and Diversity Training.

Introduction:

In an era of rapid globalization, cultural diversity has become an increasingly prominent and complex facet of our world. It is a phenomenon that presents a multitude of challenges and opportunities for individuals, communities, organizations, and nations. This introduction sets the stage for a deeper exploration of the intricate interplay between cultural diversity and the globalized landscape.

Cultural diversity encompasses the coexistence of a myriad of cultures, languages, traditions, and worldviews within a single global society. This diversity is the result of historical migrations, international trade, technological advancements, and a growing interconnectedness that transcends borders. As a result, individuals from diverse cultural backgrounds find themselves living, working, and interacting with one another more than ever before.

While cultural diversity holds the promise of enriching our lives by exposing us to new perspectives, traditions, and ways of thinking, it also poses significant challenges. Misunderstandings, stereotypes, and prejudices can emerge when individuals from different backgrounds come into contact. These issues can hinder effective communication, lead to social divisions, and even escalate into conflicts.

On the flip side, cultural diversity offers a multitude of opportunities. It serves as a catalyst for innovation and creativity, as individuals with distinct worldviews collaborate to solve complex problems. It encourages empathy and intercultural competence, helping individuals develop a

broader understanding of the world. Additionally, businesses and organizations are increasingly recognizing the benefits of diverse workforces, which can provide access to new markets, a broader range of skills, and enhanced cultural sensitivity.

This exploration of cultural diversity in a global world will delve into the key challenges and opportunities it presents. It will also consider strategies for addressing these challenges while harnessing the potential benefits. As our world continues to shrink through technological advancements and global interconnectivity, understanding and effectively managing cultural diversity is vital for creating a more inclusive, harmonious, and prosperous global society.

Literature Review:

Cultural diversity has become a central theme in the discourse of our globalized world. Scholars from various disciplines have extensively explored the multifaceted challenges and opportunities that cultural diversity presents. This literature review provides an overview of key findings and perspectives on cultural diversity in the global context.

Challenges of Cultural Diversity:

Communication Barriers: Cultural diversity often leads to language barriers and communication challenges. Studies highlight that misunderstandings and misinterpretations can arise due to differing linguistic and cultural norms, hindering effective communication within diverse groups (Hofstede, 2001).

Prejudice and Discrimination: Discrimination and prejudice based on cultural differences persist in many societies. These biases can have significant negative impacts on individuals and communities, contributing to social tensions and inequality (Sidanius & Pratto, 1999).

Identity and Acculturation: Individuals from diverse cultural backgrounds may struggle with issues of identity and acculturation, trying to balance their heritage with the dominant culture. Acculturation studies emphasize the psychological challenges faced by migrants and minority groups (Berry, 2005).

Opportunities of Cultural Diversity:

Innovation and Creativity: Diverse teams and communities are more likely to generate innovative solutions to complex problems. The diversity of perspectives and experiences fosters creativity and adaptability, leading to novel approaches and ideas (Page, 2008).

Cultural Exchange and Learning: Exposure to different cultures broadens one's horizons and encourages empathy and cultural competence. Research suggests that individuals who engage with diverse groups develop a greater appreciation for global perspectives and a deeper understanding of others (Gudykunst & Kim, 2003).

Economic Benefits: Organizations and businesses are increasingly recognizing the economic advantages of cultural diversity. A diverse workforce can better serve diverse markets, enhance creativity, and lead to increased profitability (Cox & Blake, 1991).

Strategies for Addressing Cultural Diversity Challenges:

Education and Awareness: Many scholars emphasize the importance of education in promoting cultural sensitivity and reducing prejudice. Schools and workplaces can implement diversity training programs to raise awareness of cultural differences and foster inclusivity (Dovidio, 2007).

Policy and Legislation: Governments and organizations have implemented policies and legislation aimed at reducing discrimination and promoting diversity. Affirmative action and anti-

discrimination laws are examples of measures designed to address cultural diversity challenges (Tomlinson, 2000).

Cultural diversity in a globalized world is a double-edged sword, offering both challenges and opportunities. While it can lead to misunderstandings, discrimination, and identity struggles, it also stimulates innovation, cross-cultural learning, and economic growth. Effective strategies to address these challenges and harness the benefits include education, awareness, and policy changes. As our world continues to grow more interconnected, understanding and managing cultural diversity is critical for creating a more inclusive and harmonious global society.

Objectives of the study:

- What are the primary challenges associated with cultural diversity in a globalized world?
- How can cultural diversity enhance creativity and innovation in a global context?
- What are the economic implications of cultural diversity for multinational organizations and global markets?
- How do communication barriers impact intercultural interactions in a diverse world?
- What strategies can promote inclusivity and reduce discrimination in culturally diverse societies?
- What role does identity play in the experience of individuals within culturally diverse environments?
- What are the long-term effects of cultural diversity on cultures, economies, and societies?
- What is the relationship between cultural diversity and social justice?
- How do regional or national differences impact the manifestation of cultural diversity challenges and opportunities?

Cultural diversity in a global world today:

Cultural diversity in a global world today is a complex and important topic that encompasses the coexistence of different cultures, languages, traditions, and belief systems in an increasingly interconnected and interdependent world. Here are some key aspects to consider:

Globalization: Advances in technology, communication, and transportation have made the world more interconnected than ever before. This has led to an increased exchange of ideas, goods, and people across borders, contributing to the mixing of cultures on a global scale.

Cultural Exchange: The exchange of cultural elements, such as music, art, cuisine, and fashion, has become more widespread. This exchange has enriched societies by introducing them to new ideas and perspectives.

Multiculturalism: Many countries and regions have embraced multiculturalism as an official policy, recognizing and celebrating the contributions of diverse cultural groups within their borders. This approach promotes social cohesion and encourages the sharing of cultural knowledge.

Challenges: While cultural diversity offers many benefits, it can also lead to challenges, including cultural misunderstandings, conflicts, and issues related to identity and integration. Navigating these challenges requires a deep understanding of different cultures and open dialogue.

Cultural Preservation: In the face of globalization, some cultures may feel the need to preserve their traditions and heritage. Efforts to safeguard and revitalize indigenous languages, practices, and customs are ongoing.

Identity and Hybridization: Globalization has given rise to hybrid identities, as individuals and communities integrate elements from various cultures into their own. This can be a source of creativity and innovation but may also raise questions about cultural authenticity.

Inclusivity and Equity: Promoting cultural diversity also involves ensuring that all cultural groups have equal access to opportunities, resources, and representation. It requires addressing issues of discrimination and prejudice.

Cultural Diplomacy: Cultural diversity plays a role in international relations, with countries using cultural diplomacy to build relationships and improve their global image. Festivals, art exhibitions, and exchange programs are examples of cultural diplomacy initiatives.

Education: Education systems worldwide increasingly emphasize cultural diversity and intercultural competence to prepare individuals for a globalized world.

Migration: Migration patterns have significantly contributed to cultural diversity, as people from different backgrounds move to new countries, bringing their cultures with them. This has led to increased multicultural societies and the blending of various cultural elements.

Digital Culture: The internet and social media have created a global digital culture, where people from different parts of the world can interact and share information. However, this also raises questions about online cultural appropriation and the spread of misinformation.

Challenges of Cultural diversity:

Cultural diversity brings many benefits, but it also presents various challenges, both at the societal and individual levels. Some of the key challenges of cultural diversity include:

Cultural Misunderstanding: Differences in language, customs, and traditions can lead to misunderstandings and misinterpretations, which can result in conflicts or miscommunication.

Discrimination and Prejudice: Cultural diversity can expose individuals and groups to discrimination and prejudice based on their cultural background. This can manifest in systemic racism, xenophobia, and bias.

Social Cohesion: Balancing the coexistence of diverse cultures while maintaining social cohesion and a sense of shared identity can be challenging. Clashes between cultural values or norms may strain social harmony.

Integration and Assimilation: Finding the right balance between integration and the preservation of cultural identity can be challenging, especially for immigrant communities. Cultural assimilation can lead to a loss of cultural heritage, while too much separation can hinder integration.

Communication Barriers: Differences in language and communication styles can create barriers to effective communication. This can impede cooperation and collaboration in multicultural environments.

Cultural Appropriation: Borrowing elements from one culture by another, especially without understanding or respect, can lead to cultural appropriation, which is often seen as disrespectful and offensive.

Identity Challenges: Individuals with diverse cultural backgrounds may face challenges in defining their own identity. They may struggle with questions of belonging and self-identity.

Religious and Ideological Conflicts: Differences in religious beliefs and ideologies can lead to conflicts. These conflicts may have political, social, or even violent implications.

Legal and Policy Challenges: Crafting fair and equitable policies that protect the rights of diverse cultural groups while promoting social cohesion is a complex task. Governments must address issues like cultural rights, representation, and discrimination.

Education: Education systems often struggle to meet the needs of culturally diverse student populations. It can be challenging to develop curricula and teaching methods that are inclusive and culturally sensitive.

Workplace Diversity: Managing a culturally diverse workforce can be challenging for employers. Building an inclusive and equitable work environment that values and respects cultural differences requires effort and awareness.

Healthcare Disparities: Cultural diversity can lead to disparities in healthcare access and outcomes. Different cultural beliefs and practices can impact how individuals perceive and interact with healthcare systems.

Globalization and Cultural Homogenization: In some cases, globalization can lead to a homogenization of cultures, as Western influences and consumerism spread worldwide, potentially eroding local traditions.

Addressing these challenges requires a combination of education, awareness, policy-making, and fostering a culture of respect and inclusivity. It's important to recognize that cultural diversity is a valuable asset, and the challenges associated with it can often be addressed through dialogue, mutual respect, and efforts to promote equality and social justice.

Opportunity of Cultural diversity in a global world:

Cultural diversity in a global world presents numerous opportunities and benefits. Embracing and leveraging cultural diversity can lead to a more vibrant, innovative, and interconnected world. Here are some of the key opportunities it offers:

Cultural Exchange and Learning: Cultural diversity provides the opportunity for people to learn about and appreciate different customs, traditions, languages, and worldviews. This can lead to personal growth, a broader perspective, and a more enriched life.

Innovation and Creativity: Diverse teams tend to be more innovative because they bring a wide range of perspectives and problem-solving approaches. Different cultural backgrounds can lead to new and creative ideas.

Economic Growth: Cultural diversity can stimulate economic growth. It opens up new markets, encourages tourism, and fosters international trade and investment.

Global Business: In a globalized world, businesses can benefit from diverse workforces that understand different markets and consumer preferences. A diverse team can be better equipped to address the needs of a multicultural customer base.

Cultural Diplomacy: Cultural diversity allows countries to engage in cultural diplomacy, which can help improve international relations and build bridges between nations. It promotes peace and understanding.

Cross-Cultural Communication Skills: In a world where people often work and interact across borders, cross-cultural communication skills are highly valuable. Understanding and navigating cultural differences can be a significant asset in various professional and personal contexts.

Talent and Skill Pool: Cultural diversity broadens the talent pool. Organizations and societies can draw upon a wider range of skills and talents, which can lead to growth and development.

Cultural Tourism: Cultural diversity encourages tourism as people are attracted to unique cultural experiences, heritage sites, and traditions. This can boost local economies and preserve cultural heritage.

Art and Culture Enrichment: Diverse cultures contribute to the arts and cultural expression. Music, art, literature, and cuisine from different cultures can be a source of enrichment and enjoyment.

Conflict Resolution: Understanding different cultural perspectives can aid in conflict resolution and peace-building efforts by promoting empathy, dialogue, and reconciliation.

Enriched Education: Educational institutions benefit from cultural diversity by offering students exposure to different worldviews and perspectives. This prepares individuals to engage effectively in a globalized society.

Global Health and Science Collaboration: In fields such as healthcare and scientific research, collaboration across diverse teams can lead to more effective solutions and a better understanding of global issues.

Cross-Cultural Adaptability: Exposure to cultural diversity helps individuals become more adaptable and open-minded. This skill is increasingly important in a world where people frequently relocate or work in multicultural environments.

Social Cohesion: While cultural diversity can present challenges, it also provides an opportunity to build more inclusive and equitable societies. Efforts to embrace diversity and promote social cohesion can strengthen communities.

Cultural diversity, when managed with respect and inclusivity, fosters a richer, more dynamic global landscape. It encourages cooperation, understanding, and the pursuit of common goals in an increasingly interconnected world. It is an opportunity for personal and societal growth and development.

Conclusion:

In conclusion, "Cultural diversity: Challenges and Opportunities in a Global World" is a multifaceted and essential aspect of our modern, interconnected world. While it presents various challenges, from cultural misunderstandings to discrimination and identity struggles, it also offers a plethora of opportunities and benefits that enrich our societies and propel us forward.

Cultural diversity is a source of innovation, creativity, and cross-cultural learning. It fosters economic growth, strengthens diplomatic relations, and enhances global business. It encourages the development of cross-cultural communication skills and enriches our lives through the arts and cultural experiences. Furthermore, it plays a critical role in global conflict resolution and peace-building efforts.

However, realizing the full potential of cultural diversity requires a concerted effort to address the challenges it presents. This involves promoting inclusivity, equal rights, and social cohesion. It calls for education and awareness to bridge gaps in understanding and foster respect among different cultural groups.

In a world that is becoming increasingly interconnected and interdependent, embracing cultural diversity is not just a choice but a necessity. It is through acknowledging and celebrating our differences while recognizing our shared humanity that we can create a more equitable, harmonious, and prosperous global society. The challenges should be seen as opportunities for growth, and the opportunities should be harnessed to build a more vibrant and inclusive global community.

References:

1. Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(6), 697-712.
2. Cox, T., & Blake, S. (1991). Managing cultural diversity: Implications for organizational competitiveness. *Academy of Management Executive*, 5(3), 45-56.
3. Dovidio, J. F. (2007). *Us and them: Social identity and intergroup relations*. Psychology Press.
4. Gudykunst, W. B., & Kim, Y. Y. (2003). *Communicating with strangers: An approach to intercultural communication*. McGraw-Hill.

5. Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. Sage.
6. Page, S. E. (2008). The difference: How the power of diversity creates better groups, firms, schools, and societies. Princeton University Press.
7. Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression. Cambridge University Press.
8. Tomlinson, J. (2000). Globalization and culture. University of Chicago Press.
9. Tulshyan, Ruchika.(2019). The Diversity Advantage: A Guide to Better Decision Making in the Modern Workplace.
10. Noble, Safiya U. (2018). The Intersectional Internet: Race, Sex, Class, and Culture Online.
11. Cox Jr., Taylor, and Susan E. Jackson (Editors). (1994). Cultural Diversity in Organizations: Theory, Research, and Practice.
12. Healey, Joseph F. (2016). Diversity and Society: Race, Ethnicity, and Gender.

Frederick Winslow Taylor's Thoughts on Scientific Management in Human Resource Management

Dr. C. M. Kahalekar

Research Guide and Department of Public Administration, Mahatma Jyotiba Phule College, Mukhed
Ta. MukhedDist. Nanded

Introduction:-

Taylor is referred to as the first administrative thinker of the 20th century. F.W.Taylor, a thinker, tried to give a scientific form to the work of workers by doing many researches about management in the modern field, but before Taylor, the Greeks, Plato and Aristotle wrote various writings on management in their political science book, but this thinker Taylor gave some principles of the theory of classical management. It gave a scientific form and created the theory of scientific management. Hence Taylor is called the father of classical management.

Frederick Winslow Taylor was born on March 20, 1856 in Germantown, Philadelphia, USA. Taylor was studious from an early age. And he was fond of studying law. Due to his modern vision, he had to leave the study of law incomplete. Taylor then began his career as an apprentice in the Hydraulic Company's factory in the state of Philadelphia, where he worked for three years from 1875 to 1878.

In 1878, he joined the Midvale Steel Company as a laborer and while working there was repeatedly promoted to chief technician and one day as manager of the same company, where his theory of classical management was formed and he spent 14 years developing management techniques. Taylor spent 40 years in management and died on March 28, 1915 at the age of sixty.

Background of Taylor's Theory of Scientific Management:-

In the 20th century Taylor's theory created a certain atmosphere. And at the beginning of the twentieth century there was a great industrial revolution and the growth of communication. The whole world came closer and industrial problems arose. Then, to study these problems, famous American economist Henry R. Tony and Henry Metcalf in 1886 **The Engineers and Economics** This book was presented at a conference in America. Taylor's theory was formed since this book influenced Taylor.

Thus, Taylor, an administrative thinker, wrote various books and research papers and Taylor's **The Principles of Scientific Management** Following is an overview of some principles of management theory in these books

1. Determining the nature of daily work:-

Whether the worker working in the factory is senior or junior they should be given an idea of their daily work so that they can work efficiently. This is a principle Taylor stated.

2. Improvement in working conditions:-

The conditions of the place where the worker works must be good. Taylor said that machinery should be in a good environment so that if the machinery is broken or corroded, if the owner class works to improve the machinery, the worker can perform the work more efficiently.

3. Reward for Success:-

A worker working in a factory should be rewarded if he does more work in less time and completes the assigned work within a certain time. So he can do his work more efficiently.

8. Penalty for failure:-

Workers should be punished instead of rewarded if they do not complete the assigned work on time. If he is punished, he will not neglect his work and perform it well. Taylor told us. **The Principles of Scientific Management** The above four important principles of management are mentioned in this book and some of the principles are modified as follows.

9. To formalize the activities of workers:-

Managers take over work from workers. What work should be done by the worker, how much and in what time. Planning this means management. a) Daily work concept b) Functional foreman c) Rate of wages d) Time study

10. Scientific selection and training of workers:-

While selecting the workers, they should be selected through advertisement and interviews and training should be given to the selected employees to inform them about their work.

11. To create co-operation between workers and managers:-

There should be cooperative and friendly relationship between workers and managers. If there is a friendly relationship between them, the workers will understand that their work is not their job but their duty.

12. Equal sharing of responsibility:-

There should be equal distribution of responsibility between the workers and the manager. Planning, control, coordination should be given to the workers for production itself.

13. Differential Wages Rate:-

Taylor believed that factory workers should be given separate wages rather than uniform wages. There are two types of this rate are a) Maximum rate The workers in the factory should be paid well if they perform well. Because he works better by raising his standard of living b) If a worker working in a minimum rate factory is not performing well, he should be paid a lower rate than the workers who are doing well. This is explained by Taylor. Thus, Taylor has stated the principles of scientific management.

Taylor's principles of scientific management have been criticized by the following categories. Taylor's theory has been criticized by workers, industrialists and intellectuals. It has been reviewed.

1. Criticism from the working class, Taylor's classical management theory ignores the principle of neglect of human emotions. Taylor has given secondary position to workers without considering their feelings. This opinion is expressed by the working class. Taylor's theory has been criticized by many workers as boring workers, placing first-class employees, unemployment problems, authoritarianism of managers, and undermining worker unity.

2. Criticism by the industrial classes - Taylor conducted various experiments while working in the factory. This theory was not properly applied in the factory and they converted the factory into an experimental school. The factory classes think that the theory of cost structure is a problem for the small industry. Taylor has to compete with the small industry and the big industry and it cannot survive in front of them. The factory classes have made a critical examination.

3. Criticisms by Thinkers- Taylor's classical management theory has been criticized by the following thinkers. Robert Hawkes, Oliver Selden, Sham Levison, Mary Parker Follett and J.D.H. All the

thinkers like Cole argued that Taylor's theory was concerned with the increase of production and not the welfare of the workers. It also makes the functions of managers autocratic.

At the same time, Taylor's theory is a superior inferiority complex. and is sensitive to human emotions, associated with increased productivity and increased efficiency. Therefore, various thinkers have argued that Taylor's theory creates apathy among workers concerned.

Conclusion:-

In conclusion, it can be said that the theory proposed by the thinker Frederick Taylor is very important. He gave a scientific form to management by telling the principles of management to manage the work properly and some people think that the theory proposed by him is excellent and some people criticize it. Quantitative defects are also found. As all these studies have been conducted, it is seen that Taylor's classical management theory has gained importance in human resource development.

References:-

1. Wilson, Woodrow, The Study of Administration reprinted in Administrative change and Innovation edited by Chakramurty & Bhattacharya, Oxford University Press, New Delhi-2005.
2. Fredrick Winslow Taylor, Scientific Management, Harper & Brothers Publications, New York -1947.
3. Peter F. drucker the practice of Management applied publisher limited Ahmedabad 1996
4. Peter F. Drucker management: task responsibilities practice trumantalley books New York 1986.
5. Apply by polish public administration for welfare state asia publishing house Bombay and IIPA New Delhi 1961.
6. Sapre S.A. F.W. Taylor his Philosophy of scientific management government Central press Bombay 1975.
7. Henry Fayol general and Industrial Management sir Isaac pitman and sons Limited London 19Limited London 1959.

Activities of Library and Information Science Professionals in Present Era

Dr. Swapnil Haribhau Dandade

Raje Chhatrapati Kala Mahavidyalaya, Dhamangaon Badhe

Abstract –

The present paper highlights the present scenarios of LIS Professionals especially as advocate, consortia manager, consultant, content manager, facilitator, guide teacher, intermediary, knowledge manager, researcher are discussed. Roles of Government bodies, and LIA schools to upgrade the managerial skills of LIS Professionals to be fit for the changed situation are discussed. The paper reveals the prospects and Opportunities to cope with the changes in the Library world from traditional to digital environment.

Key Words – LIS Profession, LIS Professionals.

INTRODUCTION –

The digital content may be locally held or access remotely via computer network. According to Wiederhold “A digital library is popularly viewed as an electronic version of a library where storage is in digital form allowing direct communication to obtain material and copying it from a master.

Digital Library is not only digitization of physical resources, but also thoughtful organization of electronic collection for thoughtful organization of electronic collection for better access. Such organization provides coherence to massive amount of shared knowledge base.

The traditional Librarians role changed in prevailing situation that Librarian is called upon to assume new roles and perform task as guide, facilitating information resources and shifting information resources and give access of information. Librarian collaborate internet and web int interest of information seekers has become imperative. Limitless scope of Internet and www. During the early years of Internet use the access was mainly for basic database searching in large systems such as Online computer Library centre, ResearchLivraries Information Network, Bibliographic Retrieval System and DIALOG. Due to addition of more diverse electronic resources the capacity for searching the internet also increased.

Challenges of LIS Professionals

In the present era following question are asked frequently.

- Are Librarian ‘inefficient,limited, and obsolete.’
- Is there a need for Libraries and Librarians in the electronic age.

Required Skills for LIS Professionals

- **Listening skills** : Librarian must have listening skills so to interact different type of users
- **Communication Skills** : Librarian must have communication skill to understand problems of users and to solve it.
- **Interpersonal skills** : While working at large organization he must have interpersonal skill to deal with Management , Users, vendor, and colleagues in Library.
- **Public Relation** : One needs to use public relation very effectively to attract users in the library.

- **Customer service** : To satisfy user Librarian have to serve by personal attention to the user, by providing services like CAS and SDI.
- **Leadership Skills** : Library Management is team exercise. Hence it is required to have leadership skills manage and guiding the team time to time.
- **Negotiating Skills** : These skills are required on special occasions such as handling bulk purchases, specialized databases .

There are some other skill also that are

- **Presentation skills.**
- **Teaching skills.**
- **Information handling skills**
- **Time management skills.**
- **Knowledge Mapping skills.**
- **Planning and Organization skills.**
- **Decision making skills.**
- **Controlling skills.**

Competencies and skills in digital Library.

The competencies of a digital librarian is represented by different sets of skills attitudes and values that enable a digital librarian to work as a digital information professional or digital knowledge worker and digital knowledge communicator.

Digital Librarians have to develop the skills that are.

- 1) Internal Networks
- 2) External Network.

Managerial Role of LIS Professionals –

LIS Professionals are suppose to be play versatile role in different areas of libraries and information centers to meet the expectations and needs of the present situation.

ADVOCATE

LIS professionals act as lawyer when they deal with the issue relating to law such as copyright law, intellectual property right etc. Librarian champion the cause of academic libraries through various advocacy programs to promote the library and resources. They can communicate news about the library through newsletters, web sites and memos to parents and staff. Their job is to keep principals and teachers up to date on what is Happening in the library and to promote library activities and special projects.

Consortia Manager

The LIS professional for consortium operations is responsible for coordinating and overseeing consortium operations, including strategic planning, system development and project management. Related responsibilities include facilitating communication among the participating libraries. In addition to these responsibilities.

Guide / Teacher

Most often LIS professionals are acts as a teacher to ensure that patron know how to access relevant sources of information. Role of teacher librarian shifted to “Information Resource Specialist.” Teacher Librarian play a vital role in educating users to become information managers and lifetime learners. A big number of users need to be assisted to use the journals literature and different reference tools like chemical Abstract, Thesauri, etc. On the other hand in the Internet era

use of e-journals, OPAC and advance search option in using Search Engine , e.g. uses of Boolean operators are also needed to be instructed. Present day librarians have a big hand to assist user as and when required. Like classroom teaching librarians can provide guidance to their user community with information literacy program. Information literacy is the ability to access and evaluate information that promotes both independent learning and social responsibility. It is the teacher librarian's job to show users how to analyze information critically and use it wisely. Users must know how to plan, locate and retrieve information.

Intermediary

Librarian is a person who functions between the end user and an online bibliographic retrieval system to assist in database selection, establish telecommunication connection, formulate useful queries in correct syntax and evaluate there relevance of information retrieved. Mediated searching is provided on request in most academic libraries by a public librarian specially trained in online searching. Traditionally a human intermediary is a librarian and possess a unique knowledge of both the breadth and depth of information resources in various subject specialties. LIS professionals would move to the beginning of the information production cycle, playing a more substantial role in the information creation process.

Sifter

The term sifter is well known in the field of computer science. Actually sifter or sift ware is nothing but, it is “software program to extract unknown, valid and actionable patterns, associations, changes anomalies and rules from large databases.” This process is also known as “Data Mining.” The Internet and Web provide access to vast information resources. The term “sifter” may be used for the skilled librarian who control the filtering, searching and sense-making tools to navigate through the expanses of cyberspace. In the emerging scenario.

Web designer

The use rate of internet is increasing at a galloping stride. |the internet can now be accessed almost anywhere by numerous means and thus allowing users to connect to the internet not only from the library. The traditional skill of a librarian in locating, evaluating and organizing the information would be of immense use in the creation, development and content filling of a web site for the organization and library. Website has become regular phenomenon. Managing organizations own information on the web site includes details of course information, directories, statutes, annual reports etc. The activities of the librarian while creating a web page is to deliver information about the library and its services like hours of service, location of services, details of library staff, library policies, an interface to the library online public Access catalog.

CONCLUSION

Library and information professional communities are being affected by a range of ICT developments and so find their roles changing worldwide. A librarian with diverse talents and training, and who is flexible, will be able to meet the challenges of future library science. The container of information is not only the print materials but this is the age we are living where a huge rate of information born in digital format. Technology alone cannot help bring about the required changes. Attitude, practices, and policies need to change if libraries in India are to truly benefit themselves and their community of users by the application of new technologies, networks and networking, operating, system, internet concepts, database management systems, along with adequate practical exposure to handle technological devices. In mobilization of all kinds of

information resources librarians are expected to work as pathfinders by assisting all users with varied backgrounds and abilities through information supportive environment and multiple strategies.

REFERENCES

1. Baule S (1999). Information power: Building partnerships for learning. Book Rep. 18(3): 42-43.
2. Casey ME, Savastinuk LC (2006). Library 2.0 service for the next generation library. Libr.J
3. Castelli D (2006). Digital Libraries of the future and the role of libraries. Libr. Hi Tech24(4):496-503
4. IONDIA. National Knowledge Commission. Annexure to NKC recommendation on Libraruies.
<http://knowledgecommission.gov.in>

An Clinical Trial To Study Efficacy Homoeopathic Medicine In Case Of Leucorrhoea

Dr. R.L. Saraf

Professor & HOD of Department of Repertory, PHMC Khamgaon

Dr. S.R. Junghare

Professor & HOD of Department of Homoeopathic Materia Medica

Dr. V.N. Kavishwar

Professor & HOD of Department of Physiology Including Biochemistry

Dr. S.N. Verulkar

Asso. Professor of Department of Repertory

Abstract

Leucorrhoea or vaginal discharge is the most common and annoying problems of females. It is not disease in itself but a symptom of some underlying disease. The origin of the discharge may be from uterus, cervix, vagina or vulva. Vulval discharge is often found in small girls and in aged females is seropurulent, viscid and offensive. Vaginal discharge originates in vagina itself and is oestrogen dependent is of creamy white, purulent, bland or excoriating. Local congestive states of pelvic organs such as pregnancy, chronic pelvic inflammatory diseases, even chronic constipation with sedentary habits cause increased vaginal discharge. The cervical discharges are thick, mucus from endocervical glands as in chronic cervicitis, erosion or mucus polyp. An excessive mucoid discharge at external or is of cervical origin. Physiological causes Some vaginal discharge at puberty, during pregnancy, at the time of ovulation and during premenstrual phase is quite normal due to increased vascularity of the genital tract and requires no treatment. In small girls and aged women, the vaginal epithelium is thin and ill protected against infections, glycogen content is low and vaginal pH is higher, exceeding 7.4.302 History of the patient Direct questions should be asked about colour. quantity. duration, acidity or blandness, offensiveness to determine the cause and origin of the discharge. Following points may help in arriving at correct diagnosis and follow up. White vaginal discharge non irritating and non-offensive is due to cervical erosion. Yellow discharge is due to 'uterine and vaginal infections. Purulent discharge is due to septic abortion, pyometra or puerperal sepsis.

Offensive discharge is because of necrotic lesion in the genital tract, septic myomata, septic IUCD, forgotten tampons. Blood-stained discharge is caused by ca cervix and uterus, ulcerated lesion of the genital tract due to retained products of conception or placental polyp. Watery discharge may be due to urinary fistula or hydrosalpinx. In ca fallopian tubes, an amber coloured discharge is present. Faecal discharge is caused by rectovaginal fistula. Some common associated symptoms of leucorrhoea may be backache, headache, general debility and loss of strength.

TREATMENT

Includes general management of the patient and homoeopathic drugs.

GENERALMANAGEMENT-

1. Usually we see in our clinics, that a lady suffering with chronicleucorrhoea is of weak constitution. Therefore, the first advise is regarding diet containing proteins as greenvegetables, eggs, milk and products.
2. Daily routine of some sort of exercise such as a simple walk-infresh air for 20 minutes to half an houris sufficient.

3. Sleeping in well ventilated room with windows open.
4. Proper hygiene of the genital parts, washing the area after every urination, dry in the sun under clothes in sunlight should be advised.
5. Constipation should be taken care of by advising in take of plenty of water and food containing roughage.
6. Reassurance to the mother in case of a small girl or to the patient if adult, really helps to overcome the annoyance associated with the disease.

HOMOEOPATHIC TREATMENT

Proper case taking, as in any other case is the most essential aspect to begin the treatment of leucorrhoea. A constitutional and miasmatic medicine, most of the time is the only one sufficient to bring about the cure, however acute medicine covering the totality of the symptoms of leucorrhoea discharge is also required.

Some miasmatic considerations for leucorrhoea. The psoric one is bland albuminous, white and non-offensive.

The sycotic is watery or greenish yellow, acrid producing pruritis, with fishy, pungent odour. The syphilitic would be thick acrid, greenish, causing little vesicles on excoriation of the pudendum.¹

INTRODUCTION

Today in the 21st century level in every aspect, she is working shoulder to shoulder with a male, rather more than a male. She is the head of her family in home she has to manage, her children, kitchen, to run her family. In the midst she forgets to pay attention towards her health, unless it becomes a distressing problem. She tries to be a good daughter, better wife, and best mother. But sometimes she happens to have some ailment, which she treats as a normal thing, and doesn't go to a doctor, a time comes when it is too late, as it can be an alarm or signal of some danger. One of such ailments is "Leucorrhoea".

LEUCORRHOEA-ADISTRESSING DISCHARGE

Leucorrhoea, Discharge-running of

The most common disorder found in females and the most experienced case in the clinic. It is synonymous with flour, albumenorrhoea, whites.

Definition-

It has been defined by various physicians and writers as the excessive amount of normal secretion per vaginam and applied to both physiological and pathological discharge. This is inevitable because to the patient any kind of discharge is distressing. It consists of epithelial debris, mucus, various organisms and pus occasionally.

Secretion than 1-2 ml is pathological. The discharge may be from a whitish discharge the product of degeneration of superficial cells from cervical glands or uterine glands which is rich in glucose or fructose.

In children the discharge is vulval due to foreign bodies or gonococcal infection. In adults the disease may be due to ovarian dysfunction, contraceptives and antiseptics, infection, ulceration, new growth. In postmenopausal women due to senile vaginitis and long-standing submucous polyp, procidentia, cervicitis, senile leucorrhoea.

The discharge of trichomonas vaginalis and Candida albicans is whitish and irritating where as bacterial cervical, polypierosion-based discharge is yellowish. Every woman experiences few traces of vaginal discharge produced by the glands in cervix and vagina. This discharge keeps the vaginal

area fabricated, clean and infection free. The amount and consistency of the discharge differs according to the stages of the menstrual cycle. If the vaginal fluid appears clear or milky, if it is thin and stringy and without any foul odour, then it can be considered as a normal discharge. If the vaginal discharge suddenly varies in odour, quantity, colour or consistency, it is supposed to be an abnormal discharge and it is time for you to visit the doctor.

Here are some signs which indicate the abnormal vaginal discharge:

- Constant or increase amount of the discharge, especially in Clots
- Blood discharged any time except menstruation period.
- Inflammation in vagina during urination
- Change on the consistency of vaginal discharge such as cottage cheese like consistency
- Bacterial vaginosis with yellow, grey or green discharge

There are many things that may lead to disturb the balance of healthy vagina. Some of the common causes for abnormal vaginal discharge are douching certain soaps or bubble baths, feminine hygiene sprays, antibiotics, pregnancy, diabetes and some infections like yeast and bacterial infection and Trichomoniasis. The sexually transmitted infections like gonorrhoea and Chlamydia can also cause the vaginal discharge. The conditions like emotional stress, sexual excitement and ovulation can lead to increase in the amount of discharge.

An alteration in the colour, odour and consistency of the vaginal discharge is referred to as vaginitis. It should be treated as early as possible to avoid further complications. There are some treatment measures to cure the vaginal discharge.

Previously a woman until very distressing factor would never visit a doctor but used to take home remedies.

Home remedies

A proper diagnosis of the disease must be made and the cause removed. In addition to the medicine prescribed below, a regular douching of the genital tract with the decoction of the bark of the banyan tree or the fig tree is very helpful. A tablespoon of each of the barks of the two trees should be boiled in a litre of water till reduced to about half. Douching with the lukewarm decoction keeps the vaginal tract healthy and clean.

Coriander (dhania) seeds:

A home remedy used in this condition is to soak about ten Gms of dry Coriander (dhania) in 100 ml of water overnight, and to drink the water in the early morning. It gives relief in seven to eight days in most cases.

Fenugreek seeds: Fenugreek seed is valuable in leucorrhoea. They should be taken internally in the form of mofta and also used as adouche. As adouche, the solution should be much stronger than tea.

Two tablespoons of fenugreek seeds should be put in a litre of cold water and allowed to simmer for half an hour over a low flame. The decoction should then be strained and used as adouche.

Diet:

Fried and spicy foods are to be avoided. The patient should be encouraged to chew Betel nut (supplixi) after meals: it has a curative effect and also prevents the development of the disease.

Other measures:

A cold hip bath taken twice a day for ten minutes at a time, will help relieve congestion in the pelvic region and facilitate quick elimination of morbid matter.

Leucorrhoea(SwetaPradara):

Ayurveda considers that leucorrhoea is caused by the vitiation of kapha, it occurs commonly among weak and anaemic women. Always keep your genital area dry and clean. Avoid douching, use of tight pants, swimming suits and use of deodorant tampons or pads, perfumed toilet paper, feminine hygiene spray and avoid the bubble bath. After using the toilet, wipe from front to back to avoid the bacterial infection from the rectal area. The yeast or bacterial infections and Trichomoniasis can be treated by antibiotics and oral medicines.¹⁴

Homoeopathic simillimum depending on symptoms similarity under lying miasm and constitution¹

ABNORMAL VAGINAL DISCHARGE

Introduction Abnormal vaginal discharge is quite a frequent complaint of women met in day-to-day gynaecologic clinic. The discharge may range from what is called excess of normal to one which is a part of wide spectrum of ailments. It may be blood-stained or contaminated with urine or stool all of which are however excluded from the discussion to follow.

Causes:

Causes of abnormal discharge are schematically presented below:

Leuc (K) orrhoea

Definition Leucorrhoea is strictly defined as an excessive normal vaginal discharge.

The symptom of excessive is a subjective one with individual variation, while to declare it to be normal and not an infective one, requires clinical and laboratory investigations.

Although, it is at times difficult to demarcate between a normal excess and an infective discharge it is inappropriate to include vaginal discharge as a cause of leucorrhoea.

The term leucorrhoea should fulfil the following criteria:

- The excess secretion is evident from persistent vulval moistness or staining of the undergarments (brownish yellow on drying) or need to wear a vulval pad.
- It is non-purulent and non-offensive.
- It is non-irritant and never causes pruritus.

PATHO-Physiology normal vaginal Secretion.

The origin and nature of the normal vaginal secretion during their productive period. However, as a short resume is presented here.

The physiological basis involved in normal vaginal secretion is dependent on the endogenous oestrogen level. With the rising oestrogen level, there is abundant secretory activity of the endocervical glands and the superficial vaginal epithelium becomes rich in glycogen. The glycogen-loaded epithelium sheds; the glycogen being converted into lactic acid by the Doderlein bacilli. As a result, the vaginal pH becomes acidic.

The mucoid secretion from the cervical glands is normally small in amount. The carbohydrate radical of the glycoprotein mucin is split off and fermented into lactic acid. If, however, the mucus is secreted in excess it pours out at the vulva.

The excessive secretion is due to:

- Physiologic excess Cervical cause (cervical leucorrhoea).
- Vaginal cause (vaginal leucorrhoea).

Physiologic excess

The normal secretion is expected to increase in conditions when the oestrogen levels become high.

Such conditions are:

During puberty –in creased levels of endogenous oestrogen lead to marked over-growth of the endocervical epithelium which may encroach onto the ectocervix producing congenital erosion increased secretion.

During menstrual cycle.

- Around ovulation - Peak rise of oestrogen- increase in secretory activity of the cervical glands.
- Premenstrual pelvic congestion and increased mucus secretion from the hypertrophied endometrial glands.

Pregnancy:

There is hyperoestrinism with increased vascularity. This leads to increased vaginal transudate and cervical gland secretion.

During sexual excitement-

When there is abundant secretion from the Bartholin's glands

Cervical cause

Non-infective cervical lesion may produce excessive secretion which pours out at the vulva.

Such lesions are cervical erosion, chronic cervical, mucous polyp and extrusion (cervical glands are exposed to the vagina).

Vaginal cause Increase vaginal transudation occurs in conditions associated with increased pelvic congestion. The conditions are uterine prolapse, acquired extroverted uterus, chronic pelvic inflammation 'pill' use and vaginal adenosis. Ill health is one of the important causes of excessive discharge it produces excess exfoliation of the superficial cells.

Diagnosis:

The excessive discharge has got relevancy with the conditions mentioned earlier.

The discharge is non – offensive and non - irritant.

- General examination may reveal ill health. The patient of ten states the discharge as the case of ill health but in reality, the reverse is true; the ill health producing leucorrhoea.
- Vulva inspection reveals;
 - White or creamy discharge.
 - No evidence of pruritus.
- Bimanual including aspeculum examination reveals:
 - Either a negative pathology
 - Associated pelvic lesions mentioned earlier causing cervical or vaginal Leucorrhoea.
- To exclude the infective nature, the discharge is subjected to microscopic examination for detection of pus cells.

If the pus cell is not detected, it is considered as a case of true leucorrhoea. If however, pus cells are detected further investigations are to be carried out to identify the organisms from the discharge provided neoplasm and foreign body are excluded the examinations include:

- Hanging drop preparation
- Gramstain
- Culture

The detection of the specific or non-specific organisms are dealt with in appropriate chapter.

Treatment:

The following guide line are prescribed to treat a case of leucorrhoea:

Improvement to general health.

- Sympathetic attitude towards the ailments and the anxiety state should be removed. This is especially applicable when related to pregnancy, pill taking period and menstrual cycle.
- Cervical factors require surgical treatment like electrocautery cryosurgery or trachelorrhaphy.
- Pelvic lesions producing vaginal leucorrhoea require appropriate therapy for the pathology.
- Pill users may have to stop pill temporarily, if the symptom is very much annoying.

Above all, local hygiene has to be maintained meticulously.⁴

Bibliography

1. The Chronic Miasms-J. H. Allen
2. The application of the Principles And Practice of Homeopathy To Obstetrics-HeryN. Guerrnsey M.D .
3. Text book Of Gynaecology Fourteenth Edition 2003-C.S Shawn
4. Text book Of Gynaecology Central-D. C. Dutta.
5. Different Repertories.
6. Text book Of Gynaecology-Dawn.
7. Kent's Repertory
8. Beninghausen's the therapeutic pocket book.
9. Boger Beninghauesen's characteristics repertory.
10. Boerick's Repertory.
11. Synthetic Repertory.
12. Kneer's Repertory.
13. Robin Murphy Repertory.
14. WHO work on Leucorrhoea (2008).

Keynotes & Homoeopathy

Dr. Swapnali Tryambakrao Bathe

Asso. Professor & HOD Department of Surgery PHMC Khamgaon

Dr. V. N. Kavishwar

Professor & HOD of Department of Physiology Including Biochemistry PHMC Khamgaon.

Abstract-

The Materia-medica is composed of large amount of collection of symptoms & to understand the Materia- medica at first it is necessary to know the principles upon which it is based, along with meaning of symptoms, their method of classification & interpretation. At this point, homoeopathic keynotes are the assets for a prescriber to understand and remember the medicine clearly by individualizing both the medicine and the patient. So the studies of the medicine becomes easy & thus utilize more readily the symptomatology of the vast Homoeopathic Materia Medica with great certainty and ease.

KEY-WORDS: Keynotes and Homoeopathy

Introduction -

9. In the healthy condition of man, the spiritual vital force, the dynamis that animates the material body, rules with unbounded sway, and retains all parts of the organism in admirable, harmonious, vital operation, as regards both sensations & functions, so that our indwelling reason-gifted mind can freely employ this living healthy instrument for the higher purposes of our existence.

The vital force which essentially differs from one individual to another can not produce symptoms common to the human race and call for the same type of aid. Every individual vital force has its own individuality. While producing symptoms each vital force would undoubtedly produce symptoms peculiar to itself, so that one individual differs from the other though seemingly suffering from the same disease.

A symptom can be defined as an external expression of the internally deranged vital force.

The externally expressed manifestation may be observed by the patient himself, his relatives, the doctor or through the laboratory and other mechanically aided investigations.

The word symptom has been derived from the word 'symptoma' which means 'anything that happens.'

Classification of symptoms in Brief:-

1. Dr. HAHNEMANN

- Characteristics- \$153
- General & Undefined Symptoms-\$153
- Lesser accessory symptoms-\$95
- Accessory symptoms-\$181
- Accidental symptoms
- Determinate symptoms

2. Dr. KENT

- General, Particular, Common
- Eliminating symptom
- Clinical symptom

3. Dr. S. CLOSE

- Subjective symptom

- Objective symptom
- Keynote symptom
- Negative general

4.Dr.H.A.ROBERT

- Chief complaint/Leading symptom
- Auxiliary symptom/Concomitant symptom
- Subjective symptom
- Diagnostic symptom
- Symptoms of location
- Contradictory symptoms
- Alternating symptom groups

5.Dr.GARTH BOERICK

- Basic & Determinative symptom
- Clinical symptom
- Curative symptom

6.Dr.E.WRIGHT

- Common symptom
- Mental symptom
- General symptom
- Objective symptom
- Pathological general
- Particulars
- Eliminative symptom

Totality of symptoms:-

Kent's view:TOS is not only the sum total of patients but it is one grand symptom, the symptom of the patient. TOS is not an arithmetic mean or haphazard jumble thrown but it is a comprehensive method where individuality of patient can be made.

Kent method of Arriving at totality -

The totality of the symptoms means a good deal. It is all that enables the physician to individualize between disease and between remedies;the entire representation of a disease is the totality of the symptoms and the entire representation of a drug is the totality of the symptoms. It does not mean the little independent symptoms, but it means that which will bring to the mind a clear idea of the nature of the sickness. "Thus it is clear that the totality of symptoms must cover the entire disease picture and should be of external inimical forces.

Hahnemann also emphasized the role of the physician as a preserver of health if he knows things that derange health & cause disease, & how to remove them from persons in health. Thus in the beginning itself Hahnemann has outlined the role of the homoeopathic physician.

Treat the patient not the disease is the basic concept of homoeopathy which was well understood in key note prescription. It is not a method where Hahnemann's concept of disease was dynamic concept of disease that is, " disease is due to derangement of vital force by the dynamic action relates to the synthetic comprehension of a concrete individual picture of the patient through logical combination of general, i.e.symptoms - mental and physical referred to the patient as a whole), particular (i.e.referring to particular organs, tissues or parts of the body) and distinctive or individualising peculiar symptoms (i.e.strange, rare and uncommon symptoms which can be fitted

into the frame work of any concept and therefore based on perception) as manifested by the patient. Thus to bring out the totality of symptoms in a patient is a work of Art, like picture, which express an idea-diagnostic idea and therapeutic idea.

Totality of symptoms-

Hahnemann defines the totality of symptoms as, "It is the outwardly reflected picture of the internally deranged vital force."

Medicines are prescribed keeping in view one or two symptoms rather medicine is prescribed after a full case taking, giving importance both to mental and physical attributes as well as any particular symptoms. Both subjective and objective symptoms have got its importance in Key note prescription. People think that Key note prescription is one line prescription which is a wrong concept; this is the basic purpose to write this article on Key note & homoeopathic treatment.

Evolution of Keynote Symptoms -

Characteristic symptoms -

These are the outstanding symptoms as they contribute primarily in differentiating and selecting a remedy whilst the common (pathognomonic) symptoms may be the same in different cases. A few characteristic symptoms (sometimes even one), which are often called the ' Key-notes', will sharply point out the right medicines.

General symptoms-

When the totality of symptoms is not forthcoming, the patient gives vague symptoms in fragments relating to certain sensations, the general symptoms affecting the patient as a whole are to be considered; in some cases these may be so strong that they can serve as characteristic symptoms. These are differentiated with their modalities.

Particular symptoms-

There are certain symptoms which at once focus on some particular drug.

Often appearing like "Specific", these single symptoms may serve the purpose of peculiar uncommon symptoms.

If the symptoms are removed, the disease is cured:

H. A. Roberts says in his book *The Principles and Art of Cure by Homoeopathy* that the disease symptoms are " a manifestation, an exfoliation, an outward manifestation of an inward turmoil" and that the disease itself " is not found in the most minute examination known to man in any cell or portion of the human frame. We may find disease manifestation but we cannot find disease itself. "Thus for the physician the evidence of the existence of disease is the presence of disease symptoms or manifestations.

Hahnemann advises to take purely logical and direct methods by asking the physician to remove the exciting cause, the maintaining cause, the fundamental cause. If the cause is removed then of course the cure can be established.

A disease which is without symptoms is incurable because it could never be recognised or diagnosed and therefore remains outside the scope of treatment. To be curable a disease must and does present a range or a totality of symptoms.

CHARACTERISTIC SYMPTOM

The peculiar, unusual, rare and distinctive symptom which characterises the medicine or the disease is known as characteristic symptom. In aphorism 153 Hahnemann says, "In this search for a homoeopathic specific remedy, that is to say, in this comparison of the collective symptoms of the natural disease with the list of symptoms of known medicines in order to find among these an

artificial morbific agent corresponding by similarity to the disease to be cured, the more striking, singular, uncommon and peculiar(characteristic) signs and symptoms of the case."

Characteristic symptom is a generalisation drawn from the particular symptoms by logical deduction. Evidently the characteristic symptoms of a case can not be determined until a complete examination has elicited all the symptoms of a case for purpose of comparison.

The logical deduction means the conception of four-square syndrome according to Von Boenninghausen.

According to Adolph Lippe, the characteristic symptoms are peculiar to the individual patient rather than the disease.

According to Guernsey, the plan of treatment may seem to some rather novel and, perhaps on its first view, objectionable in as much as it may seem like prescribing for single symptoms whereas such is not the fact.

Dr. P. P. Wells says, characteristic symptoms individualise both the disease and the medicine.

Dr. Hering says, every stool must have at least three legs if it is to stand alone. So he advises selecting at least three characteristic symptoms as the basis of prescribing.

KEY-NOTE SYMPTOM-

Key-note symptom is weighty, prominent feature which directs the physician's attention to the therapeutic symptom-totality.

This method of prescribing was introduced by Dr. Henry N. Guernsey. It is not in conflict with the prescribing on totality of symptoms as advised by Dr. Hahnemann. Both are essentially the same methods with different names.

Dr. Hahnemann's Characteristics and Dr. Guernsey's key-notes are synonymous terms. Both are peculiar to the individual, and predominant and essential features of the disease. These symptoms point out the curative remedy. When the curative remedy so found is further studied in the light of the history of the patient, it is found that all other symptoms are also contained in the selected remedy. Thus the key-note symptom directs attention to the totality upon which the medicine can be safely and correctly prescribed.

Significance : With the help of keynotes, the prescription will be done with less labour and time

Caution: If only these key-note symptoms are taken as final and pillars of remedy selection, failure will be inevitable.

The life - work of the student of the Homoeopathic Materia Medica is one of constant comparison and differentiation. He must compare the pathogenesis of a remedy with the recorded anamnesis of the patient; he must differentiate the apparently similar symptoms of two or more medicinal agents in order to select the similimum. To enable the student or practitioner to do this correctly & rapidly he must have as a basis for comparison some knowledge of the individuality of the remedy; something that is peculiar, uncommon, or sufficiently characteristic in the confirmed pathogenesis of a polychrest remedy that may be used as a pivotal point of comparison. It may be a so-called "Keynote", a "characteristic", the "red strand of the rope", and central modality or **principle** - as the aggravation from motion of Bryonia, the amelioration from motion of Rhus, the furious, vicious delirium of Belladonna or the apathetic indifference of Phosphoric acid. Kent has given some characteristic in lectures of materia medica himself for example:

Staphisagria - The Staph. Headache is a numb, dull pain in the occiput and forehead, especially in these nervous constitutions. "Sensation as of a round ball in the forehead, sitting firmly there even when shaking the head. "

Camphor - In Camphor, there is prostration, blueness, coldness & yet he wants to be uncovered & the body is cold & dry during Asiatic cholera

Stramonium - Full of excitement, rage, everything is tumultuous, violent; the face looks wild, anxious, fearful; the eyes are fixed on a certain object; face flushed, hot raging fever with hot head & cold extremities, violent delirium. In his anxiety he often turns away from the light, wants it dark, is aggravated especially if the light is bright.

Examples of keynote books:

- Keynotes and Characteristics with Comparisons of some of the leading remedies of the Materia medica with some of the nosodes, by H. C. Allen
- A Synoptic key of the Materia medica by C. M. Boger
- A Primer of Materia medica by T. F. Allen
- Characteristic Materia medica by W. H. Burt
- Keynotes and Redline Symptoms of the Materia medica by A. V. Lippe
- Characteristic of Homoeopathic Materia Medica by M. E. Douglass

Examples of Keynotes:

Ant. Crud - a thick milky - white coating on the tongue

Bismuth - Vomiting: of water as soon as it reaches the stomach, food retained longer

Bryonia Alba - One of the chief characteristics of Bryonia is aggravation from any motion, and corresponding relief from absolute rest, either mental or physical

Chelidonium Majus - Constant pain under the lower and inner angle of right scapula

Euphrasia- Profuse acrid lachrymation, with profuse, bland coryza

Pulsatilla - Weeps easily

Sulphur - Standing is the worst position for Sulphur patients; they cannot stand; Veratrum

Album - Adapted to diseases with rapid sinking of the vital forces; complete prostration; collapse.

Veratrum Album – Adapted to diseases with rapid sinking of the vital forces; complete prostration; collapse.

Reference-

- 1) Dr. James Tyler Kent, Lectures on Homoeopathic philosophy
- 2) Dr. J. Benedict D' Castro, Logic of repertories
- 3) Dr. Mansoor Ali, Symptoms in Homeopathy
- 4) Dr. K. Harinadham, The principles and practice of repertorisation
- 5) Dr. D. P. Rastogi, Homoeopathy: The Versatile Science
- 6) Dr. B. K. Sarkar, Hahnemann's Organon of Medicine
- 7) Dr. Irshad H. Farooqui, Edited by Dr. Mallika C. Thakkur
- 8) Dr. Tapan Chandra Mondal, Spirit of the Organon Part -III
- 9) Dr. Tapan Chandra Mondal, Spirit of the Organon Part-I
- 10) Allen H. C., Keynotes and Characteristics with Comparisons
- 11) Dr. Adolph Von Lippe, Key Notes and Red Line Symptoms of the Materia Medica
- 12) Dr. J. T. Kent, Kent's Lectures on materia medica

Marketing Strategies And SWOT Analysis

(A Study of Patanjali Product in Solapur City- Brief)

Dr. Ms. Patil Savita M.

In contrast, Patanjali has only one brand - and one brand ambassador - to be taken care of. This is rationally risky, but as long as Baba Ramdev appears on TV and looks healthy, the company will not need movie stars or cricketers to endorse its products. Most importantly, the natural constitution of multinational corporations has been to dazzle emerging market clients by flaunting clinical research into their chemicals, lotions, and pastes. Attempting to switch paths and use herbs may eventually be rejected forged.

Patanjali has only one brand - and one brand ambassador - to care about. This is risky in practice, but as long as Baba Ramdev appears on TV looking healthy and fit, the company will not need celebrities or cricketers to recommend its products. The 50-year-old is the bearded public face behind the unlisted company, which is controlled by a colleague. It wouldn't be so vibrant if Patanjali was able to profitably expand its food operations, or if it were to remain largely a personal care business — the Indian Body Shop. But while global companies try to fight the yoga guru on their own, they also face challenges. First, their costs will inevitably rise as they have to promote or acquire and advertise new brands to the maximum. If people are surprised by how the yoga teacher will continue to increase his sales year-over-year, his plans and forecasts for the 2016-2017 fiscal year give us some ideas:

New Processing Units: Patanjali will expand over Rs 1,000 crore to set up new processing centers in Maharashtra, Assam, Madhya Pradesh, Rajasthan, Haryana and Uttar Pradesh. Four out of six employees are expected to be employed during the year.

E-Commerce: The Company is in discussions with major players in e-commerce to sell Patanjali products online. Although the company already sells products via some niche websites, displaying the products on the mainstream e-commerce website will be a deciding factor.

Agricultural Produce: Patanjali now buys around 1,000 tons of wheat, barley, oats etc directly from farmers every day. It focuses on increasing the number tenfold to 10,000 tons every day.

Other Produce: Likewise, it buys 500 tons of amla and aloe vera daily. This number is expected to rise to 1,000 tones.

New Product Line: Patanjali will soon launch dairy products like cheese and yoghurt and a yoga clothing brand.

Export: The company plans to export honey and cosmetics to more than 10 countries this year. Exports are likely to contribute 5 to 10 percent of its total revenue.

Retail Outlets: Patanjali will add more than 4,000 new distributors, 10,000 retail stores and 100 mega stores by the end of the year.

Expansion: After FMCG, Patanjali will enter the education sector. Plans include the establishment of 500 new schools and universities.

I Research & Development:

The company will spend a huge amount on connecting 1,200 clinics with an online system to collect patient data. Combined with an online system, you will invest Rs 500 crore in researching and promoting indigenous breeds of cows. The numbers are, in all honesty, very ambitious. But this is no

ordinary Indian brand. It competes with huge companies like Unilever, Colgate and Nestle, which have dominated the space for decades, and made it tense. The market for Indian herbal personal care products is so scattered that there is no clear assessment of the extent of its size. There are countless small businesses and local units that manufacture and sell Ayurvedic medicines and over-the-counter offerings. One industry estimate recommends that the natural/herbal personal care market alone in India should be worth around Rs 9,000 crore, 20-25 per cent of which are Ayurvedic products.

II Sales and Distribution Management:

A skillful and wide distribution network plays a crucial role in the sale of any company's products, especially in a country as large as India. Patanjali is comparatively new in the Indian FMCG space and thus has a relatively smaller distributor and retailer base as compared to its peers. Presently Patanjali's products are available through several channels:

- 1) **Exclusive Retail stores:** Around 15000 across the country.
- 2) **Patanjali Chikitsalaya and Arogya Kendra:** 3000 across the country.
- 3) **Retail Chains:** Patanjali products are accessible at Big Bazar, reliance Fresh, Big Basket etc.
- 4) **Future Group outlets:** Patanjali has association with Future group to retail products in 245 cities and towns of the country.
- 5) **Online retail:** Patanjali products are attainable at patanjaliayurved.net as well as other e-commerce sites such as Flipkart, Amazon etc.
- 6) **Mobile Distribution:** the company maintains a fleet of tempos for selling its products in countryside.

As the demand of Patanjali's products is rising across the country, the company is striving to make Patanjali products available at general stores across the country. Patanjali Ayurved sells through nearly 4,700 retail counters as of May 2016. Patanjali also sells its products online and is planning to open shoppes at railway stations and airports.

Patanjali Ayurveda has collaborated with Pittie Group and Kishore Biyani's Future Group on 9 October 2015. As per the tie-up with Future Group, all the consumer products of Patanjali will be available for the direct sale in Future Group outlets. Patanjali Ayurveda products are also there in modern trade stores including Reliance retail D-Mart, Hyper city and Star Bazaar apart from online channels. Defense organization DRDO entered into licensing agreements with Patanjali Ayurveda for transfer of technology.

III Overseas Business:

Patanjali has now gained popularity for itself on foreign lands as well as for the quality of its products. This culminated in the expansion of exports worldwide. Patanjali is currently exporting its products to most of the major countries by partnering with other companies. It is focused on making India a sourcing hub for the export of its products abroad. About Rs 1,000 crore has been allocated to develop a manufacturing base in South India to enhance its export capabilities. It will start hitting export markets in USA, Canada, UK and Mauritius in fiscal 2016-2017 with new manufacturing facilities expected to be operational by then. Currently, Patanjali Ayurved exports are limited to products sold abroad in partnership with many others.

- ✓ **USA:** Available online through ramdevmedicines.com.
- ✓ **Canada:** Available online through ramdevmedicines.com.
- ✓ **Thailand:** Available in partnership with Singh Group of Companies

IV 10 Key Points of Success in Business:

Patanjali has amazed everyone with the astonishing rise of her business. The strong factor

behind its success story seems to be strong consumer loyalty. Not only are its customers committed to Patanjali products, many of them act as brand ambassadors in Patanjali as well. Here are the top 6 reasons why Patanjali products are loved by them Consumers:

Superior Perceived Quality:

Customers believe that the perceived quality of most Patanjali products that drive business growth (i.e. ghee, chyavanprash, toothpaste, shampoo) is superior. it's the Classic Experimental Transfer Model - Once a consumer has tried these products (either on a recommendation or by themselves), most are stuck with these products.

Price Benefit:

The Indian market has always been price sensitive - be it in consumer goods, automobiles, real estate or any other sector. Patanjali products provide price leadership with great perceived quality and thus present themselves as a winning combination where the customer gets a product with high perceived quality at a lower price than the price his rivals.

Brand Honesty:

Until now, when a customer used to buy a so-called "herbal" product, whether it was a shampoo - they would discover that it was a blend of chemicals like silica and sodium lauryl sulfate (SLS) that looked like their natural extract. Neem or henna will be added. On the other hand, the ingredients list of Patanjali shampoo is 99% herbal including well-known Indian herbs like Reetha and Shikakai which are part of the traditional hair care wisdom of India. This makes consumers value Patanjali as a trusted brand more than others

Strong Distribution Network:

With thousands of dedicated retailers located across India - even in small towns - Patanjali bridges the gap between purchase intent and actual purchase. Most of the retailers are locals and loyal Patanjali products. The maximum transfer of Patanjali's product portfolio at retail occurs when a customer purchases a particular product but other products are sold in addition to the retailer's conviction. This trust/conviction greatly contributed to the client loyalty.

Trusted Brand Representative:

At Baba Ramdev, Patanjali has earned a very persuasive brand ambassador. It is credited with putting yoga at the forefront in India in the past decade or so with yoga camps and TV channels like Aastha. In this way, he gained loyal fans/supporters across the country, many of whom were the early consumers/ distributors/retailers/ promoters. From Patanjali products in addition to this is the feelings from Swadeshi/ nationalism and you take the brand image to a completely different scale for the customer.

Brand Trust:

Last but most importantly – with all the factors mentioned above, Patanjali consumers have established unwavering confidence in the products they use. Belief in the brand has been reinforced over a period of time with positive experiences with the products. This belief has turned many Patanjali consumers into brand advocates. Word of mouth from satisfied consumers seems to be the driving force behind Patanjali's rise products.

Thus, Patanjali's rising story appears to have been written from a very different business model than most FMCG companies - they rely primarily on content consumers. It would be great to see how the rivals would face the juggernaut that has become Patanjali.

V Way to Forward:

Patanjali Ayurvedic has grown exponentially in the last decade. But to maintain its

momentum, the company will have to check some boxes:

Rural Push:

The rural market accounts for more than 70% of India's population of 1.21 billion but contributes only 9% to the consumer goods industry. Thus, cumulative distribution and supporting infrastructure in rural areas is an important area where you need to focus.

Increase in Research and Development:

FMCG brands will need to focus on research and development and innovation as a means of growth. In this age of intense competition, the companies that continue to perform well will be those that have a tradition of promoting customer insights to create the next generation of products or in some cases, new product categories. Hence, Patanjali will have to put a lot of capital and effort into significant research and development of new product categories.

Focus on Exports:

Patanjali has largely focused on serving the local market. Thus, exports remain a very low part of total sales. Hence it is necessary to focus on exporting products using Indian operations as a sourcing center for same.

VI SWOT Analysis of Patanjali:

To understand Patanjali as a brand, we need to do a SWOT analysis. SWOT analysis or Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats is a management tool that looks at a company's prospects, both positive and negative. Patanjali is a unique company with much strength as it appears, however it has its own threats and problems. Without further ado, let's know more:

❖ **Strength:**

➤ **Brand Ambassador:**

Baba Ramdev as a brand ambassador makes the company's attractiveness very high due to his charisma and his image as a health and yoga expert all over the world.

➤ **Right Time, Right Product:**

Benefiting from the trend of healthy eating and natural products, Patanjali's product has been well suited to the requirements of large-scale consumers

➤ **Pricing strategy:**

Patanjali products are found to be 5-10% less than the average price of the competing products. This gives them a huge advantage, especially in a price-conscious market like India.

❖ **Weakness:**

➤ **Logistics:**

Since Patanjali does not have any long-term deals with carriers, the company's planning has become complicated and its cost has also increased.

➤ **Revenue decline:**

The company's standalone FMCG revenue fell more than 10 percent in the year to March 2018 for the first time since 2013. Their strategy of high volume and low prices is starting to hurt them.

➤ **Shortage of international customers:**

Patanjali products dominate domestic markets but do not have customers in ASEAN and European markets like its competitor Dabur. Patanjali is only enjoyed by an audience in India due to its low prices and the influence of Baba Ramdev. They need to expand to other countries to diversify their business.

❖ **Opportunities:**➤ **International Markets:**

Patanjali can benefit from India's former huge audience. According to a case study, Patanjali has its second largest market in the USA, where the NRI audience is drawn to its national and heritage brand image. They can extend this into a proper international marketing and sales strategy.

➤ **Targeting the luxury market:**

Patanjali has so far focused only on low priced and bulk consuming products. It can take advantage of its natural and heritage brand to market more expensive and higher quality products to attract and compete with better products.

❖ **Threats:**➤ **Political Instability:**

Due to the high politicization of the brand, the company is bound to suffer from the winds of political change. Investors tend not to support such organizations due to heavy politicization, change in government and falling blessings that can affect their performance.

➤ **Whistleblowers:**

There have been reports of deteriorating quality of Patanjali's products. Although these rumors are not persistent in evidence, over time they may erode the best brand image.

➤ **Increasing Competition:**

With all existing brands like HUL and Dabur adapting to the new consumer Ayurvedic market, they have all adopted new strategies to compete with Patanjali, with the element of surprise gone, old and tested companies will face.

Patanjali is a strong and big company driven by many expectations but ever-increasing threats as all other FMCG companies are now looking to regain market share. A company needs to always deliver brilliant marketing and leverage the power of digital marketing to counter such hurdles.

References:

- 1) Ajeet Kumar and Anshu Ahuja (2017), "Consumer behaviour towards Patanjali products: A study on consumers with reference to Rohtak district of Haryana", KAAV International Journal of Economics, Commerce & Business Management, 4(2), 404-410.
- 2) Chauhan Sachin and Mittal R. K. (2017), "Consumer Buying behaviour: A study in context of Patanjali Ayurveda Ltd", DVS International Journal of Multi-Disciplinary Research, 7(2), 26-35.
- 3) Datt and Sundharam (2015), Indian Economy, S. Chand Publication, New Delhi.
- 4) Datta Gaurav & Mahajan Ashwani (2016), "Indian Economy" 72nd Edition" S. Chand Publication, New Delhi.
- 5) Dev Mahendra S. (2015) "India Development Report -2015", Oxford University Press, New Delhi.
- 6) Gavai A. K. (2010), Principles of Marketing, Phadke Publication, Kolhapur.
- 7) Government of India (2014) "District Census Handbook Solapur:Village and Town Directory -2011, Directorate of CensusOperations,Maharashtra.
- 8) Govt. of Maharashtra and Directorate of Economics & Statistics, (2009, 2010 & 2011)"Solapur District Socio- Economic Abstract"District Statistics Office, Solapur.

WEBSITES:

- 1) www.censusindia.gov.in
- 2) <https://mahades.maharashtra.gov.in/>
- 3) <https://solapur.gov.in/>
- 4) <http://www.solapurcorporation.gov.in>
- 5) <https://commerce.gov.in/>
- 6) <https://patanjaliayurved.org/>

इक्कीसवीं सदी की चुनौतियां और महिलाओं की स्थिति

डॉ. विठ्ठलसिंह रूपसिंह घुनावत

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग, जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

हम जिस समाज में रहते हैं उस समाज में कहा जाता है कि नारी का स्थान बहुत महत्वपूर्ण है किंतु आज उसकी महत्वता को कहीं ना कहीं चुनौतियों का सामना करना पड़ रहा है। ऐसी हजारों महिलाएं हैं जो आज इस इक्कीसवीं सदी में हर रोज चुनौतियों से गुजर रही हैं। यहां मैं इन्हीं चुनौतियों की बात रखू तो मेरे आस-पास ऐसे बहुत प्रश्न हैं किंतु अभी दो साल पहले घटा हुआ किस्सा है, जिसमें एक महिला आज भी अपनी संपत्ति के लिए अदालत के दरवाजे खटखटा रही है। बात ऐसी है कि दो साल पहले उनके पति की मृत्यु हो चुकी है आज उसकी पांच साल की बेटी भी है किंतु हुआ यह कि जैसे ही उसके पति की मृत्यु होती है तो उसके ससुराल वाले उसे दूर करना चाहते हैं। इधर मृत्यु का तांडव चल रहा है और उधर इस महिला को कैसे दूर किया जाए उसका षड्यंत्र चल रहा है। समाज कितना बदल चुका है कि तुम जरा भी किसी का विचार नहीं कर रहे। तुम्हें दुःख है कि फिर भी आप उस दुःख में नए-नए फैसले ले रहे हैं और उस महिला के सामने नई चुनौतियों पेश कर रहे हैं। यहां एक चुनौति यह निर्माण हुई कि अब यहां उस देह को अग्नि कौन देगा? जबकि उसकी तीन साल की बेटी है किंतु ससुराल वाले उसकी बेटी के बजाय उसके भांजे से अग्नि देने की योजना बना रहे। इससे यह साफ होता है कि अगर अग्नि भांजे के हाथ से दी जाए तो वह उस संपत्ति का उत्तराधिकारी बन जाएगा किंतु समाज के डर से वह उस अंतिम समय में तीन साल की छोटी बच्ची से ही अंतिम संस्कार कर लेते हैं। लेकिन यहीं से उस नारी की करुण कहानी की शुरुआत होती है। अब सब अपने-अपने घर जाते हैं किंतु इसके समक्ष प्रश्न है कि अब मैं कहां जाऊं और वह इसी चक्कर में परेशान हो जाती है। अंत में पति की मृत्यु हुई करके वह उनके घर रुक जाती है। किंतु वहां पर उसे बहुत ज्यादा परेशान किया जा रहा था। यह इसलिए कि वह अपने मां-बाप के घर चले जाए वह कुछ दिन रुककर अपने पिता के घर चली जाती है। पर अब उसके लिए यह समय एक सही चुनौति बन गया है क्योंकि उसके पति की जो संपत्ति थी। उस पर आज उनकी बहन अपना अधिकार जताना चाहती है। इसलिए उसे आज अदालत के दरवाजे पर भटकना पड़ रहा है। आज हम जिस आधुनिकता की बात करते हैं कि हम चांद पर पहुंच चुके हैं किंतु जब महिला के अधिकार की बात आती है तो यही समाज उससे उसके अधिकार छिनना चाहता है। यह मैंने देखा हुआ एक सत्य किस्सा है किंतु समाज में ऐसे बहुत सारे किस्से अपने को मिल मिलेंगे।

जिस महिला की संपत्ति की मैं बात कर रहा था, वैसा ही एक किस्सा 15 अक्टूबर 2023 दैनिक दिव्य मराठी के, माझा मराठवाडा में संपादित है। "मालमत्तेच्या वादातून महिलेला मारहाण; महिला कर्मचाऱ्यासह दोघांवर गुन्हा।" यह घटना हिंगोली तहसील के अंतर्गत आती है। इस मामले में संपत्ति के विवाद से तहसील कार्यालय परिसर में तारीख के लिए आयी महिला को परभणी पुलिस दल में कार्यरत महिलाओं ने मारा साथ ही साथ दो महिलाओं के खिलाफ मामला दर्ज किया है। परभणी की शिल्पा लोखंडे और उनके पुलिस विभाग में कार्यरत भाभी शीतल दीपके के बीच अपने पिता की संपत्ति को लेकर विवाद चल रहा था। इस विवाद के चलते उनमें तहसिल कार्यालय में वारस को लेकर आपिल दर्ज की है। उसके अनुसार सुनवाई शुक्रवार, 13 अक्टूबर को निर्धारित की गई थी। इस उपरांत दोपहर के समय सुनवाई चल रही थी, उसी समय शीतल दीपके ने शिल्पा लोखंडे को अपशब्द कहे। इसके बाद तहसील के बाहर आने पर ने शिल्पा को शीतल और उसके साथ आयी हुई रत्नमाला सिंगनकर इन्होंने मारना शुरू कर दिया। इस लड़ाई के बाद शिल्पा की माताजी बीच में आयी तो उन्होंने उनको भी पीटना शुरू कर दिया। वैसे भी शिल्पा और उनकी पति को जान से मारने की धमकी दी गई थी। ऐसे हजारों कहानियां हमें समाज में हर रोज मिलेंगे। जो इन किस्सों से पुरी तरह मिलते-जुलते हैं। इन किस्सों को अगर गौर से देखे तो यहां सभी किस्से आपस के लोगों में ही हैं। कितना बदलाव समाज में आ गया है कि हम संपत्ति और धन के लिए अपने को ही मार रहे हैं। हम उनसे और वह हमसे पराये होते जा रहे हैं। बहन-भाई का प्यार माता पिता का मान-सम्मान यह आज हमें बिलकुल दिखाई नहीं दे रहा है। इसकी वजह सिर्फ संपत्ति और पैसा है। कुछ पहले जो समृद्धि महामार्ग और सोलापुर धुले महामार्ग हुआ इसमें जो पैसा मिला उसको लेकर पिता बेटे में, भाई और बहन इनमें विवाद शुरू हो गये की हम उसका अंदाजा भी नहीं लगा सकते। आज की इस आधुनिकता में हम इतना बदल चुके हैं कि सबसे ज्यादा चुनौतियां यहां महिलाओं को सहनी पड़ रही हैं।

इक्कीसवीं सदीमें सबसे चिंता का विषय महिलाओं की समस्याओं का है। हम हर रोज देखते हैं कि आज की महिला सामाजिक बुराइयों का शिकार बनती है। इक्कीसवीं सदीमें भी महिलाओं को कई समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है। जो विभिन्न भूमिकाओं आर्थिक स्थितियों और समाज के परिप्रेक्ष्य में अलग-अलग हो सकती है। यह जो विरोध व अपने विरोधी लोगों से हो रहा है, “विरोधी राजनीतिक दलों का अनुशासनहीन आचरण न केवल जनद्रोही और जनघाती ही सिद्ध हुआ है बल्कि अपने देशद्रोही होने की गवाही भी दे रहा है। ऐसे दूषित वातावरण में सामान्य जन की स्थिति निरंतर बिगड़ती जा रही है। वह अपने अधिकारों से वंचित हुआ और सभी के हाथों प्रचलित भी।”²

सदियों से पीड़ित महिलाएं वह अन्याय अत्याचार सहते रही। पुरातन जितने भी ग्रंथ या साहित्य विधाएँ हैं उसमें यही प्रदर्शित होता है कि महिला के कारण चाहे जो भी हो आखिर पीड़ा उसे ही सहन करनी पड़ती है। सिमांत बुआर प्रख्यात फ्रेंच कथाकार विश्व में चर्चित ‘द सेकंड सेक्स’ में महिलाओं पर पुरुष किसी न किसी बहाने किसी तरह अन्याय अत्याचार तथा किसी भी हालत में महिला अपने पर हावी ना हो जाए उसके लिए तमाम षड्यंत्र बुनते हैं। दुर्भाग्यवश आज हम आधुनिकता का दौर मानते हैं फिर भी हमारी मानसिकता में कोई बदलाव नहीं आया है। दिनों दिन महिलाओं पर होने वाले अत्याचार हर रोज बढ़ते ही जा रहे हैं। अगर हम हर रोज सवरे वर्तमान पत्र देखे तो महिलाओं पर अत्याचार की कोई एक ना एक घटना हमें पढ़ने को मिलती हैं। किसी ने शादी को नहीं कहा तो उसकी हत्या कर डाली तो किसी प्यार टुकरा दिया तो उसका गला चिर डाला। ऐसी अनेक घटनाएँ हमें रोजमर्रा के जीवन में पढ़ने को और सुनने को मिलती है। मृदुला गर्ग इसी संकीर्ण मानसिकता का उहापोह करती है –“आज इतने दिन बाद जीतेन के कठोर आलिंगन में आकर उसने समझा कि प्यार करना कला नहीं जरूरत है। यूँ तो इन्सान की न जाने कितनी जरूरतें होती हैं, पर सिर्फ यहीं जरूरत ऐसी है कि जिसमें एक अन्य व्यक्ति भी सम्मिलित रहता है। बिना शोषण इनकी पूर्ति तभी हो सकती है जब दोनों की जरूरत एक हो। हाँ जब जरूरत एक हो तो शरीर का मिलन अद्भुत अनुभव बन जाता है। बुद्धि और मन से परे आडंबर और प्रतिबद्धता के घेरों से मुक्त देह क्या इतनी तुच्छ है कि कर्मकरने के लिए उसे हरदम किसी न किसी मुखौटे की आवश्यकता है। प्यार - प्यार - प्यार। क्या शरीर के पोरों की हर पुलक हर जुम्बिश प्यार के पास गिरवी रखी है। क्या चरमोत्कर्षके दहलातेक्षण शरीर के अपने नहीं, प्यार से उधार पर मिलते हैं।”³

आजकल का प्यार तो ऐसा हो गया की यह प्यार है या अत्याचार यह भी हमारे समझ में नहीं आता क्योंकि जिसे आज हम प्यार कहते हैं और कुछ समय बीत गया कि कुछ थोड़ा बहुत बिगड़ाकी उस प्यार को हम अत्याचार का नाम देकर तुरंत पुलिस स्टेशन में हमारी कंप्लेंट दर्ज करवाते हैं। तो इसको हम कैसा प्यार कहेंगे, इसे प्यार कहा ही नहीं कहा जा सकता क्योंकि शरीर से नहीं दिल से किया जाता है किंतु आजकल का प्यार सिर्फ शरीर से किया जाता है। उसका शिकार एक महिला या एक लड़की ही होती है।

इसी पर मृदुला गर्ग अपनाभाष्य महिलाओं की समस्याओं पर करती हैं, “पता नहीं जितने को कैसा लगेगा।” मनीषा ने कहा यह तुम्हारी समस्या है। मैं तो सिर्फ इतना जानता हूँ कि मैं तुम्हें प्यार करता हूँ, तुमसे विवाह करना चाहता हूँ और बर्दाश्त नहीं कर सकता कि कोई दूसरा आदमी तुम्हारे पास आए।”⁴ यह समस्याएं समाज में हमें पूरी तरह देखने को मिलती है। मैं तुमसे विवाह करना चाहता हूँ यदि तुम्हारे पति तलाक देने को राजी हो जाए तो भी नहीं तो भी ठीक है, हम वैसे ही साथ रह सकते हैं यदि तुम्हें आपत्ति नहीं हो तो।”⁵

मृदुला गर्ग अपने ‘उसके हिस्से की धूप’ उपन्यास के माध्यम से पति-पत्नी के आंतरिक तनाव तथा शारीरिक अतृप्ति के कारण किस तरह परिवार में तनाव फैलता है। उस तनाव के माध्यम से अपने नाते रिश्तों में बहुत ही चोटी के तौर पर नाते रिश्ते में दरार आ जाती है। मृदुला गर्ग का उपन्यास ‘उसके हिस्से की धूप’ उसका प्रमाणिक दस्तावेज है। इससे अनेको उदाहरण आज समाज में हमें देखने को मिलते हैं। यहां पर महिलाओं की चुनौति और समाज में महिलाओं की स्थिति का ज्वलंत रूप हमारे सामने आता है किंतु हमें अगर महिलाओं के एक उंचे पद पर सम्मान तक पहुंचाना है तो हमें अपने से शुरुआत करनी पड़ेगी। हमको हमारे घर में पहले सम्मान करना पड़ेगा। हमारे बच्चों में यह भाव पैदा करना पड़ेगा। नारी एक भोग वस्तु नहीं वह शक्ति का रूप है उसका सम्मान पूर्वक आदरता से गुणगान किया जाए।

संदर्भ ग्रंथ

1. दैनिक दिव्य मराठी- माझा मराठवाडा – तिथि-15 अक्टूबर 2023 पृ. क्र. 3
2. हिंदी नाटक और लक्ष्मीनारायण की रंगयात्रा – डॉ. चंद्रशेखर, पृ. क्र. 56
3. उसके हिस्सेकी धूप (2011) – डॉ. मृदुलागर्ग, राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली, पृ. क्र. 39
4. वहीं- पृ. क्र. 104
5. वहीं- पृ. क्र. 105

सुदर्शन प्रियदर्शिनी के कहानी संकलन 'उत्तरायण' की कहानियों में अभिव्यक्त स्वदेश – परदेश का अन्तर्द्वंद्व

डॉ. पी. व्ही. गाडवी एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.

सह प्राध्यापक, हिंदी विभागाध्याया, एस.एस.आर्ट्स कालेज आड टी.पी.सायन्स इन्स्टिट्यूट, संकेश्वर. जिला : बेळगावी.

हिन्दी साहित्य के विकास में प्रवासी साहित्यकारों का अमूल्य योगदान है। जिन्होंने अपनी रचनाधर्मिता से हिन्दी साहित्य में एक अनुठा स्थान निर्मित किया है। सर्व प्रथम प्रवासी साहित्य की सरल तथा सटीक परिभाषा देते हुए इंडो-जापान की इंटरनेशनल रिसर्च फाउण्डेशन की अध्यक्ष श्रीमती राजकुमार गौतम कहती हैं कि, प्रवासी हिन्दी साहित्य वह साहित्य है जिसे भारत से सुदूर रहनेवाले भारतीयों ने कवि, लेखक, कहानीकार, उपन्यासकार और अनुवादक के रूप में अलग – अलग ढंग से रचा है। जिसमें उन्होंने अपने जीवन के अनुभव को प्रस्तुत किया है। जिसके अंतर्गत उन्होंने अपना सुख भी बताया है तथा प्रवासी होने का दंश झेला उस पीड़ा को भी बयां किया है। उस देश की राष्ट्रीय, सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक स्थितियों से जुझते हुए वहा अपनी कर्मभूमी बनाई तथा धीरे-धीरे सफलता की उचाईयों तक पहुचकर जो प्रतिष्ठा पाई, उसे भी अपने साहित्य का विषय बनाया है।

प्रवासी साहित्यकार निरंतर अपने अध्ययन तथा चिंतन से अपने कृतियों के माध्यम से विदेशों में हिन्दी साहित्य को प्रतिष्ठित कर रहे हैं। उनके साहित्य में भारतीय संस्कृति के साथ वह जहा बसे है वहा की परिस्थितिया तथा उससे संबंधित संवेदनाएं व्यक्त करते हैं। इनकी रचनाएं इसलिए महत्वपूर्ण हैं कि इन कृतियों में भिन्न भिन्न देशों की सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थितिया चित्रित होती हैं। जिससे प्रवासी हिन्दी साहित्य, हिन्दी साहित्य में जुडती एक नवीन विधा एवं चेतना है जो प्रवासियों के मनोविज्ञान से जुडी है जो न केवल एक नई विचारधारा है बल्कि एक नई अंतर्दृष्टि भी है। जिससे हिन्दी के प्रवासी साहित्य को एक नया परिदृश्य वैश्विक चेतना की अनुभूति करने का अवसर दिया है।

प्रवासी साहित्य स्थापित करने में विपुल विद्वान, विदुषियों का विशेष योगदान है जैसे अभिमन्यु अनंत, राजा हिरामन, दीपचंद बिहारी, पुष्पा अवस्थी, अनिता शर्मा अर्चना पैन्थूली, उषा प्रियंवदा, सुधा ओम ढींगरा, पुष्पा सक्सेना, सुदर्शन प्रियदर्शिनी, मंजू मिश्रा, तेजेंद्र शर्मा, दिव्या माथुर, नीमा त्यागी, अनिता कपूर आदि कई रचनाकारों ने प्रवासी साहित्य में अपना अमूल्य योगदान दिया है। विशेष रूप में यह देखा जा सकता है कि इन प्रवासी साहित्यकारों ने प्रवासी जीवन की समस्त कठिनाईयों, झंझावतों तथा संघर्षों का चित्रण अत्यंत गहनता से चित्रित किया है। वस्तुतः प्रवासी साहित्य के मूल में विस्थापन की पीडा है। अपनी मिट्टी से बिछुडने का, विदेशी माहौल से अपने आपको जुड लेने का निरंतर संघर्ष प्रवासी साहित्य में सच्चे और सही अर्थों में चित्रित हुआ है।

प्रवासी हिन्दी साहित्य में प्रमुख महिला रचनाकारों में अमेरिका में स्थित डॉ. सुदर्शन प्रियदर्शिनी का अपना एक विशेष और महत्वपूर्ण स्थान है। सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी ने अपनी तीक्ष्ण बौद्धिक क्षमता और अपनी अभिव्यक्ती के तीखेपन से अपने साहित्य को एक उचा दर्जा स्थापित किया है। सरल भाषा-शैली ही इनकी प्रसिद्धि का मूल

कारण है। सुदर्शन प्रियदर्शिनी ने अपने जीवन का एक लम्बा समय साहित्य सृजन के लिए समर्पित किया है। कहानी, उपन्यास, कविता आदि विधाओं में उनका लेखन कौशल काफी गौरवान्वित है।

'काँच के टुकड़े' और 'उत्तरायण' उनके दो महत्वपूर्ण कहानी संग्रह हैं। 'उत्तरायण' कहानी संग्रह में संग्रहित कहानियों में स्वदेश परदेश का द्वंद्व अत्यंत गहनता से अभिव्यक्त हुआ है।

इस कहानी संग्रह की प्रथम कहानी 'अखबारवाला' जिसमें एक ऐसी स्त्री का चित्रण प्रस्तुत किया गया है कि परदेश में कोई किसी का नहीं होता। नायिका हर रोज अपने घर के सामने रहनेवाले व्यक्ति को हर सुबह अखबार उठाते देखती है। इतने परिचय से ही नायिका जया रोजाना उसकी और देखकर हवा में हाथ घुमाती है। आज उसी अखबारवाले की मृत्यु हो गई है, परन्तु कोई व्यक्ति शोक नहीं मना रहा है। एक अरसे से पराए देश में रहनेवाली जया इस घटना से व्यथित होकर सोचती है – “वह हर दिन सोचती है कैसी है यहा की जिन्दगी। यहा के ताबूतगाह की तरह साफ सुथरे घर जिनमें कोई चहल-पहल नहीं। एक सन्नाटे मे लिपटी हुई ये इमारतें जैसे धीरे-धीरे सुबकती रहती हो वे आवाज।”¹ जया की यह संवेदनपूर्ण अभिव्यक्ति ही स्वदेश और परदेश के माहौल का अंतर्द्वंद्व दर्शाती है। एक भारतीय होने के नाते एक अजनबी के मृत्यु पर भी जया की उसके प्रति सहानुभूति ज्वलंत मानवीयता का प्रतीक है।

'उत्तरायण' कहानी की नायिका निमा भारतीय नारी के संस्कारों को ढोती हुई परदेश में पति और बच्चों की हर सुविधाओं को पूरा करने के लिए दिन-रात एक करती है। लेकिन पति और बच्चों से वह हमेशा उपेक्षित ही रही है। पराए देश में पराए होने की अनुभूति और उस अपरिचित देश में अपने आप को समायोजित कर लेने का अथक प्रयास, लेकिन इतना होकर भी वह बेगानेपन का शिकार हो जाती है। भारतीय और पाश्चात्य संस्कृति की टकराहट में नायिका अपनी मनोवेदना व्यक्त करते हुए कहती है “यहा उंची दुकान फीका पक्वान। यहाँ विदेश में लोग संपन्नता और वैभव बटोरने आते है। लेकिन हिस्से आती रिक्तता, अकेलापन और एक रिक्तता जो धीरे धीरे दीमक की तरह सबकुछ चाट जाती है रिश्ते-नाते प्यार संबंध सब का सब।”² नायिका के इन शब्दों में ही निराशा, पीडा तथा संत्रास से भरी हुई उसकी वेदना स्पष्ट होती है।

सावित्रि नं.3 में एक भारतीय एवं अमेरिकन नारी की संवेदनओं का सूक्ष्मता से अंकन हुआ है। विदेशी स्त्री गुनाह करके भी आजादी का जश्न मनाती है तो भारतीय नारी बेगुनाह होकर भी पती की खुशी में अपने आपको समर्पित करती है। उसका समर्पण यह दर्शाता है कि भारतीय महिलाएँ विदेश में भी अपने संस्कारों को भूल नहीं पाती।

'निःशंक' कहानी में सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी ने अमेरिकी समाज में पति पत्नी के संबंधों में पनपता बिखराव तथा पुरुष का दोहरा विश्वासघाती व्यक्तित्व दृष्टीगोचर होता है। पति पत्नी के रिश्तों की बदलती तस्वीर इस कहानी में अत्यंत वास्तविकता से चित्रित हुई है। कहानी की नायिका सुनंदा अपनी कुंठा व्यक्त करते हुए कहती है “वह समझ नहीं पा रही थी कि कौनसा राजीव सच्चा है ? घर की चार दिवारी में इतना प्यार करनेवाला राजीव या घर बाहर वाला इतना संपृक्त और बेगाना राजीव।”³ सुनंदा के इन शब्दों में ही पति पत्नी के रिश्तों की कुरूपता और उसका मानसिक संघर्ष उद्घटित हुआ है।

'देशान्तर' कहानी में सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी ने विदेश में बसे बच्चों की संस्कारहीन प्रवृत्ति का गहन चित्रण किया है। प्रस्तुत कहानी में बेटा शादी तो खुद ही तय करता है। लेकिन शादी के कार्ड में माँ -बाप का नाम तक दर्ज

नहीं करना चाहता। माँ-बाप कि भावनाओं के प्रति बेटे की शून्य संवेदनाएं ही प्रस्तुत कहानी में अत्यंत प्रभावत्मकता से अभिव्यक्त हुई है। नई पीढ़ी पूर्ण रूप से अपने संस्कारों से कैसे कट रही है इसका मार्मिक चित्रण इस कहानी में हुआ है।

'आचारसंहिता' कहानी में एक भारतीय युवा एक विदेश युवती कैथी से विवाह करके ऐसे मानसिक अंतर्द्वंद्व में फँस जाता है कि उसे विवाह विच्छेदन का निर्णय लेना पड़ता है। कैथी हमेशा पती के परिवार की उपेक्षा करती रहती है। तथा भारतीय सभ्यता और संस्कृति का भी उपहास करती है। परिणामतः पति-पत्नी के रिश्ते में हमेशा के लिए दरार बन जाती है।

'संघ' कहानी में भी सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी ने भारतीय संस्कृति, संस्कार और विदेशी परिवेश की टकराहट बखूबी चित्रित की है। नायक ऋषभ एक विदेशी स्त्री से विवाह करके परिवार के हर निर्णय में पत्नी पर अवलंबित होता है। वह अपने बच्चों का लालन-पालन हिन्दू धर्म की संस्कृति के परिवेश में करना चाहता है। लेकिन बात यहाँ तक पहुँचती है कि, ऋषभ की पत्नी बच्चों का नाम तक विदेशी रख देती है। ऋषभ काफी हद तक अपनी संस्कृति और संस्कार बचाने का प्रयत्न करता है, लेकिन प्रेम और परिवार उसको ऐसा करने ही नहीं देते।

'भीड़' कहानी परदेश में स्थित नारी के बनते बिगड़ते रिश्तों की मनोदशा पर आधारित है। कहानी की नायिका सीमा अपने पराये की भीड़ में खुद को अकेला महसूस करती है। इस कहानी में औपचारिक आत्मीयता की बोझ से बोझिल मनुष्य की संवेदनाओं का सूक्ष्म अंकन है। सीमा स्थिति की उद्विग्नता व्यक्त करते हुए कहती है कि – "जूती कि नोक पर हम रह सकते हैं, पर आखों में उभरा बेगाने पन जूते में चुभी कील से भी ज्यादा पीडा देती है। जब अपनापन और अपनेपन की जगह मर जाती है तब उस जगह का त्याग करना ही एक मात्र उपाय रह जाता है।" 4 नायिका के इन शब्दों से ही अपने देश से दूर अपरिचित माहौल में मनुष्य के अकेलेपन की त्रासदी व्यक्त हुई है।

'धूप' कहानी एक ऐसे दंपती की कहानी है जिनकी जिंदगी रेल की दो समानांतर पटरियों की तरह दौड़ रही है। उन दोनों का साथ रहकर भी एक दुसरे से मिलना असंभव है। अमेरिकी सभ्यता संस्कृति को पूर्णतः आत्मसात न कर लेने का दुःख नायिका रेखा को हमेशा निचोडकर रखता है। वह अपनी उलझन व्यक्त करते हुए कहती है – "बहुत सी चीजें ऐसी हैं जिन्हे जिंदगी भर करने या पाने की सोचती रही पर कभी हासिल नहीं कर पाई। अपनी मनपसंद चौखट कभी मिल ही नहीं पाती। इसलिए दुसरो के बनाए साचो में ढले चले जाते है और अपना नाप-तोल भी भूल जाते है।" 5 नायिका के इन शब्दों में ही विदेश में बसी भारतीय नारी की आंतरिक पीडा का मर्मस्पर्षी चित्रण हुआ है।

'सुबह' कहानी में जब कोई भारतीय पश्चिमी देशों में जाकर किसप्रकार अपरिचित अनभिज्ञ बन जाते है। उन्हें अपने भी कैसे बेगाने लगते है इस बात का सजीव और ज्वलंत चित्रण उक्त कहानी में चित्रित हुआ है। इस कहानी में वृद्धावस्था के जीवन की त्रासदी, अतीत और भविष्य को लेकर वृद्धों का अंतर्द्वंद्व जीवन की जिजीविशा आदि कई बातों का कठोर सच बडे संवेदनापूर्ण शब्दों में व्यक्त हुआ है।

इस प्रकार विवेचित कहानियों में सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी ने प्रवासी जीवन की समग्र कठिनाईया अपने अस्तित्व को बचाये रखने की निरंतर संघर्ष स्वदेश और परदेश के बीच उद्विग्न बेचैनी विस्थापन की पीडा आदि बातों का यथार्थ चित्रण किया है। भारतीय और पाश्चात्य संस्कृति की टकराहट के बीच की निरंतर बेचैनी उक्त कहानीयों में सजीव चित्रित है। सुदर्शन प्रियदर्शिनी जी की प्रस्तुत कहानियों में मनुष्य मन की गहरी संवेदनाओं का नितांत चित्रण है। इन कहानियों में कहीं न कहीं भारतीय धर्म दर्शन, संस्कृति, वेश-भूषा, रहन-सहन, रीति-रिवाज,

परंपराएं आदी का सूक्ष्मता से अंकन हुआ है। साथ ही यह भी संकेत दिया है कि विदेश में बसे भारतीय अपनी संस्कृति को भूल भी नहीं पाते और नये समाज और वहा के परिवेश को पूरी तरह अपना भी नहीं सकते. जिससे वह अकेलेपन का बोझ जिंदगी भर ढोते है।

निष्कर्षतः यही कहा जा सकता है की सुदर्शप्रियदर्शिनी जी की 'उत्तरायण' कहानी संग्रह में संपूर्ण कहानिया प्रवासी भारतीयों की संवेदनाओं की बेजोड मिसाल है। अतः सुदर्शन प्रियदर्शिनी प्रवासी हिन्दी साहित्य की मूर्धन्य सफल महिला कलाकार है।

संदर्भ :

- (1) सुदर्शन प्रियदर्शिनी – उत्तरायण (कहानी संग्रह) 'अखबारवाला' नमन प्रकाशन, नई दिल्ली – पृ. – 8
- (2) सुदर्शन प्रियदर्शिनी – 'उत्तरायण' नमन प्रकाशन, नई दिल्ली – पृ. – 22
- (3) सुदर्शन प्रियदर्शिनी – उत्तरायण (कहानी संग्रह)–'निःशंक' नमन प्रकाशन, नई दिल्ली पृ. – 41
- (4) सुदर्शन प्रियदर्शिनी – 'भीड' (कहानी) – अनहद कृति पत्रिका, जून – 2016
- (5) सुदर्शन प्रियदर्शिनी – उत्तरायण (कहानी संग्रह) – 'धूप' नमन प्रकाशन – पृ. – 31

भारत-चीन सीमेवर साधन संपत्तीचा विकास : भारताचे चीनला अशास तसे प्रत्युत्तर

प्रा. संदीप भानुदास गवते

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड.

भारत सरकारने भारत-चीन सीमेंवर सामरीक द्रव्या महत्वाच्या असणाऱ्या 44 रस्ते मार्गाचा विकास करण्याची घोषणा केली आहे हे रस्ते सिमा भागातील राज्यामध्ये म्हणजेच जम्मुकश्मीर, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश, सिक्कीम आणि अरुणाचल प्रदेश या भागात बांधले जाणार आहेत. त्यासाठी 21040 कोटी रुपये इतका खर्च अपक्षीत आहे. भारत व चीन यांच्यामध्ये 4000 कि.मी. ची सिमारेषा असून जम्मू-कश्मीर पासून ते अरुणाचल प्रदेशा पर्यंत ती विस्तारलेली आहे. सिमा भागात चीन मोठ्या प्रमाणात विकास कामे करत आहे. त्याला शह देण्यासाठी आपल्या सैन्याला जलद हालचाली करणे गरजेचे आहे. पण सिमा-करण्यासाठी बराच वेळ लागतो.

दोन वर्षांपूर्वी भारत चीन यांच्या दरम्यान डोकलामचा प्रश्न उद्भवल्या नंतर भारताचे लक्षात येते डोकलात प्रश्नाचा वेळी भारतीय सैन्याला सिमें पर्यंत पोहचण्यासाठी दहा तासांहून अधिक काळ पायपीट करावी लागत होते या उलट चीनने मात्र चीन- युनात सिमेंवर मोठ्या प्रमाणावर रस्ते बांधणी सुरु केली आहे.

इ.स.1962 च्या भारत-चीन युद्धा नंतरच चीनने सीमेंवर साधन संपत्तीच्या विकासाला सुरवात केली. गेल्या 20 वर्षा पासून चीन भारताच्या सीमेंवर साधन संपत्तीचा विकास प्राधन्याने करतो आहे. चीनने भारता बरोबर सीमा रेषेच्या संदर्भात अनेक करार केले आहेत. चीनने 2013 मध्ये नेपाळची राजधानी काठमांडु आणि तिबेटची राजधानी लहासा घोषित केला आणि तो पूर्ण ही केला. 2018 मध्ये चीन लश्कराच्या एकूण 18 हजार लश्करी हालचाली भारत -चीन सिमेवर झालेल्या आहेत. चीनने अत्याधुनिक रणगाडे घेतले आहे. 100 नवीन जहाजांचा समावेश चिनी नौदलात करण्यात आला आहे.

चीनची भारतालगतच्या सीमे जवळची रस्ते बांधणी जवळपास पूर्ण झालेली आहे. पण भारतात अगदी उलट स्थिती आहे. भारताने 2005-2006 मध्ये भारताने रस्ते विकासाचा प्रकल्प गांभीर्याने हाती घेतला होता. परंतु यापैकी 34 रस्ते प्रकल्प पूर्ण होऊ शकले ते विकसीत न होण्यामागची अनेक कारणे आहेत. चीनमध्ये एकाधिकार शाही असणारे साम्यवादी शासन आहे. त्यामुळे आपल्याकडे जसा लालफितीचा कारभार आहे. तसा चीनमध्ये फारसा दिसत नाही. एक पखीय राजवट असल्यामुळे चीनमध्ये पर्यावरण जमीन हस्तांतरण या रस्ते बांधणीसाठी आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत प्रक्रीयात्मक गोष्टी सहज सुलभ घडतात.

भारतात लोकशाही आहे संघराज्याची व्यवस्था असल्याने आपल्या देशात कोणत्याही साधन संपत्ती विकासाचा प्रकल्प हाती घ्यायचा असेल तर अनेक प्रकारच्या परवानग्या घ्याव्या लागतात. मुख्य म्हणजे चीनमध्ये रस्ते विकासासाठी केंद्रीकृत एकच यंत्रणा आहे. आपल्याकडे वेगवेगळ्या खात्याकडून रस्ते विकासाचे काम केले जाते. यामुळे अनेकदा केंद्र आणि राज्यांमध्ये समन्वयाचा अभाव दिसून येतो. आपल्याकडे पर्वनीय भागात उंचावर रस्ते, बांधावे लागतात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत हे काम करावे लागते. बॉर्डर रोड ऑर्ग नायझेसनकडे मनुष्यबळ टिकत नाही. आणि त्यांना ते मिळवणे खुप अवघड असते. तसेच आपल्याकडे रस्ते बांधणीसाठी निधारीत करण्यात येणारा कालावधीही कमी आहे. भारत चीन सिमा रेशेवरील वातावरण कमालीचे घड असल्यामुळे अनेक महिने या भागात काम होउ शकत नाही. वर्षातील 12 महिन्यापैकी मोजकेच महिने रस्ते बांधता येतात. आपल्याकडे बांधकाम साहित्याची उपलब्धता त्रास दायक आहे. तसेच भुसंपादनासाठी करतानाही अनेक अडथळे येतात.

विद्यमान केंद्र सरकारने चीनच्या सिमे लगतच्या 73 रस्त्याचे काम हाती घेतले गेले आहे. त्यापैकी 29 रस्ते बीआरओकडून पूर्ण होत आहेत. व्यतिरिक्त 44 रस्तेमााचे काम हाती घेतले आहे. भारत-चीन सिमा 4 हजार किलोक मीटरची असून त्यातील अरुणाचल प्रदेशालगतची सीमा सर्वाधिक लांब म्हणजे 1 हजार 126 किलो मीटर इतकी आहे. तिथे साधन संपत्तीचा विकास होणे गरजेचे आहे. कारण अरुणाचल प्रदेशावर चीनने कायमचा दावा करत आला आहे. सिक्कीमची राजधानी गंगाटोक आणि नत्यूला पास यांना जोडणारा एकच रस्ता मार्ग आहे. हिमाचल प्रदेशात चीनच्या सिमारेषेवर 30 कि.मी. वर पोहचण्यासाठी चार तास लागतात. प्रकार नाही. भारत चीन दरम्यानची 4 हजार किलोमीटरची प्रत्यक्ष ताबासीमा आहे. तिथे चीन अवघ्या 2-3 तासात सैन्य पाठवू

शकतो. मात्र भारताच्या बाजूला असे काही भाग आहेत जिथे भारतीय सैन्याला 19 तास पायी चालावे लागते त्यामुळे युद्ध परिस्थितीवर निर्माण झाली तर आपल्याला वाहने दुरुच पण सैन्य पोहचणे अवघड आहे.

ट्रान्स अरुनाचल प्रदेश हायवे जो लेसिम्यु ते होज पर्यंत तसेच पोतिनपासून पॅग्विण पर्यंत या ट्रान्स हायवेचे काम हाती घेण्यात आले आहे. झोझीला खिंडी मध्ये एक 9 किलो मीटर मोठ्या भुयारांचे काम हाती घेण्यात आले आहे. जम्मू काश्मीर मधील सोनमार्गामध्ये 3.5 किलो मीटर भुयाराचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे. 498 किलोमीटर लांबीचा बिलासपुर मनाली- लेट हा रेल्वे मार्ग विकसीत करण्याचे काम सुरु झाले आहे. नुकतेच 25 डिसेंबर 2018 पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी बोगीबिल दुहेरी पुल राजुला समर्पित केला. पुर्वोत्तर राज्यातील चीन सीमा भागातील साधन संपत्तीचा विकास हा ऍक्ट ईस्टच्या अंतर्गत करण्याचे धोरण हाती घेतले आहे.

सिमा भागात साधन संपत्तीचा विकास कशासाठी :-

साधन संपत्तीचा विकासात चीन भारता पेक्षा 20 वर्षांनी पुढे आहे. त्यामुळे चिनशी बरोबरी करतांना भारताला हा विकास फार मोठ्या प्रमाणावर आणि प्राधान्याने तसेच अखंडीतपणे साधनसंपत्ती विकासाचे काम करावे लागेल. या कामात खासगी यंत्रणा सामावून घेतले पाहिजे तसेच एकाच संस्थेकडे हे काम देता येईल का याचा विचार केला पाहिजे. अलीकडेच भारत-चीन सीमेलनच्या 100 कि.मी.पर्यंतच्या रस्ते निर्मितीला पर्यवारण विभागाने सरसकट परवानगी दिली आहे. अशी परवानगी देणे गरजेचे आहे.

चीनचे विविध देशा सोबतचे सिमावाद :-

चीनच्या सीमा उत्तरकोरीया, रशिया, मंगोलीया, कझाकीस्तान, किरगिसीस्तान, ताजिकीस्तान, अफगानीस्तान, पाकीस्तान, भारत, नेपाळ, भुतान, म्यानमार लाओस व व्हिएतनाम या चौदा देशांना लागून आहेत. सिमा प्रदेशाची लांबी 22 हजार कि.मी. आहे. चौदापैकी 12 देशाबरोबर असलेले सीमाप्रश्न चीनने सोडवले आहेत. केवळ भारत व भुतान बरोबर असलेल्या सिमा प्रश्ना बाबत गेली कित्येक वर्षे चर्चेचा गुऱ्हाळ चालू आहे. चीनने या चौदा देशा व्यतिरिक्त आणि नऊ राष्ट्रांच्या प्रदेशावर दावे केले आहेत. ते म्हणजे इंडोनेशिया, मलेशिया, बुनेई, कंबोडिया, जपान, फिलीपीन्स, सिंगापुर, तैवान.

भारत-चीन सीमा निश्चीत करण्यासाठी आजवर दोन्ही बाजूच्या खास प्रतिनिधीच्या वाटाघाटीच्या तब्बल 21 फेऱ्या झाल्यात एकूण 33 वर्षे या वाटा घाटी सुरु आहेत. अकसाई चीन, डेमचोक, चुमर, कॉरीक, शिप्की खिंड, जादा लापयल, शाक्सम खोर, अरुणाचल प्रदेश यावर व पाकीस्तानच्या काही प्रदेशावर चीनचा दावा आहे. चीनने समुद्रावर नऊ जलबिंद रेषा (नाइन डॉश लाईन्स) काढून तो आपल्या मालकीचा आहे. हे जाहीर केले प्रत्यक्षात तो समुद्र प्रशांत महासागराचा भाग आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सागरा विषयक कायदयानुसार (युनायटेड नेशन्स कन्व्हेशन ऑन द लॉल ऑफ 6 सीज) आंतरराष्ट्रीय जल वाहतुकीचा मार्ग असल्याने चीनसह कोणत्याही राष्ट्राला त्यावर दावा दाखवता येणार नाही. खरे पाहता चीनचा हक्क सिमे पासून 200 चौरस की.मी. व फिलीपीन्स 1463 कि.मी. अंतरावर असूनही त्या समुद्रावर चीनने दावा केलाय.

अविश्वास पर्व :-

भारत व चिन दरम्यान युद्धाची सुरवात 20 ऑक्टोबर 1962 रोजी झाली. 20 नोव्हेंबर रोजी चीनने युद्धबंदी जाहीर करून भारतीय सीमेतून सैन्य मागे घेतले या दोन महिन्यात झालेले संबंधाचे नुकसान आज सुद्धा भरून निघालेले नाही. इ.स. 1959 मध्ये तिबेटी धर्मगुरु दलाई लामा यांना दिलेल्या आश्रयाने आणि भारतात झालेल्या त्यांच्या स्वागताने एकंदरीच भारताच्या दलाई लाभा बाबतच्या या भूमिकेमुळे चिनी नेत्यामध्ये नेहरू आणि भारता बाबत शत्रुत्वाची भावना अधिक रुजली अलीकडे उकेलामचा जो वाद उफाळून आला त्याचा मुळ इ.स. 1965 च्या धमकावण्यात होते. डोकलामचा आणखी एक संदर्भ म्हणजे पंतप्रधानपदी असतांना इंदीरा गांधी यांनी 7 नोव्हेंबर 1966 रोजी दिल्लीतील पत्रकार परिषदेत केलेली स्पष्टीकरणे भारत सरकार भुतानचे रक्षण करण्यासाठी कटीबद्ध आहे. असे सांगून भुतानच्या हद्दीत चीनने घुसखोरी करण्यास त्यांनी जोरदार विरोध दर्शविला होता. या वाक्यावरून चीनने इंदीरा गांधी यांच्यावर जोरदार हल्ला चढविला इ.स. 1971 च्या भारत पाकीस्तान युद्धा दरम्यान झालेली स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती व त्यापाठोपाठ 26 एप्रिल 1975 रोजी 22 वे राज्य म्हणून सिक्कीमचे भारतात झालेले विलीकरण हे पाकीस्तान व चिनला दोन जबरदस्त धक्के होते. त्यानंतर तब्बल तीन दशक सिक्कीम हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे. हे मानण्यास चीन तयार नव्हता. तब्बल 44 वर्षांनंतर सिक्कीमच्या भारत-चीन सीमेवर 14 हजार फुट उंचीवरील नयुला खिंड 6 जुलै 2006 रोजी व्यापारासाठी

चीरनने खुली केली. अनेक वर्ष दुतर्फा चाललेल्या शिष्टाईत ते फलीन होत. 2017 मध्ये झालेल्या डोकलामच्या वदा दरम्यान तब्बल 75 दिवस नायुला पुन्हा बंद झाली. ती नंतर खुली करण्यात आली. अतिगारठा व बर्फवृष्टीमुळे डिसेंबर ते मे पर्यंत सीमा रस्ता बंद असतो. वायुला पाहण्यास हजारो लोकांची रिघ लागलेली असते. सोमवार ते गुरुवार दुतर्फा व्यापार होतो. कैलास मानसरोवर यात्रेचा मार्गही तिथुन जातो. 2015 मध्ये चीन ने भारतीय यात्रेकरुसाठी हा मार्ग खुला केला.

1978 : वाजपेयी परराष्ट्रमंत्री असतांना :-

चीन बरोबर संबंध सुधारण्यासाठी पंतप्रधान मोरारजी देसाई 1977-78 चाचपाणी करण्यासाठी स्वामींना चीनच्या दौऱ्यावर पाठवले होते. त्यातील चर्चेनंतर ऑक्टोंबर 1978 मध्ये त्यावेळचे परराष्ट्र मंत्री अटल बिहारी वाजपेयी यांनी चीनने भेटीचे आमंत्रण दिले होते.

वाजपेयी यांनी पोटदुखीचे कारण सांगुन ऐनवेळी भेट रद्द केली. त्यामुळे संबंध सामान्यीकरणाच्या प्रक्रीयेला खीळ बसली खंर कारण अस होते की, जनता सरकार मधील सोहीयत लॉबीने चीन बरोबर संबंध सुधारण्यास जोरदार विरोध केला होता. वाजपेयी यांना या लॉबीला दुखवायचं नव्हतं पुढे ते दौऱ्यावर गेले तो दौरा सुध्दा अर्धवट सोडून आले.

राजीव गांधीच्या कारकीर्दीतील सकारात्मक घटना :- राजीव गांधी चीन – भारत संबंधाचा पाया रचला 19 ते 23 डिसेंबर 1988 दरम्यान ऐतिहासीक दौऱ्याने तब्बल 34 वर्षांनी भारतीय पंतप्रधानाने दिलेली ही भेट होती तीन दशक चाललेले शीतयुध्द संपुष्टात आले. दोन्ही राष्ट्रांच्या हितसंबंधाचं जतन करत अशियात शांतता प्रस्थापीत करण्या व्यतिरिक्त सिता प्रश्नावर सखोल वाटाघाटी करण्याचे ठरले त्या चालू असतांना अनेक क्षेत्रात सहकार्य करण्याचे ठरले.

इ.सन.1991 मध्ये राव पंतप्रधान झाले त्या पाठोपाठ चीनचे पंतप्रधान ली पेंग यांनी भारताला भेट दिली. राव यांच्या मते भारत व चीनचे संबंध अधिक सखोल व तात्वीक पातळीवरील आहेत. त्यांना केवळ वस्तुच्याच खरेदी विक्री पुरते मर्यादीत ठेवता येणार नाही. सीमेंवर तणाव वाढू नये यासाठी सैकनिकंच्या संख्येत कपात करण्यासाठी पावले टाकण्याचे ठरले. सीमा प्रश्न सहजा सहजी सुटणार नाही. याची जाणीव त्यांना होती म्हणूनच राव यांनी या प्रश्नाला स्वतंत्रपणे हाताळयाचे ठरवून व्यापार वाढण्यावर भर दिला.

जॉर्ज फर्नांडीस यांची आक्रमक भुमिका :-

चीन पासुन भारला पहिल्या नंबर एकचा धोका आहे असे विधान यांनी केले त्यामुळे तेव्हा बरीच राष्ट्र उठली होती. सन 2008 मध्ये त्यांनी एका मुलाखतीत विधानाचा पुनरुच्चार केला. तिबेटला चीनचा अविभाज्य भाग म्हणून जाहीर करण्यात अधिच्या सरकारने चुक केली. असा आरोप करुन तो भारताचा शत्रू बनू शकतो असे फर्नांडीस म्हणाले. तिबेट मध्ये 11 धावपट्टयाचे नुतनीकरण चीनने केले असून तिथे सुखेई विमानाचा तळ असले अशी माहिती त्यांनी दिली. पण चीन पहिल्या नंबरचा शत्रू आहे. या विधानाचा इन्कार ही तितक्याच त्वेरेने केला.

सन 2003 वाजपेयी यांची महत्वपूर्ण चीन भेट :-

भेटी अंती प्रसिध्द झालेलया संयुक्त निवेदनात प्रामुख्याने पुढील गोष्टीचा समावेश होतो.

- 1) दोन्ही बाजुने परस्पराकडे भिंती म्हणून पाहिलं जाणार नाही.
- 2) तिबेटला चीनचा स्वाय प्रांत म्हणून भारताची मान्यता.
- 3) सिक्कीम मधील सांगु हे दुतर्फा व्यापाराचे केंद्र म्हणून घोषित व नायु ला खिंडीचा मार्ग मोकळा.
- 4) व्हिसा देण्याची प्रक्रीया दोनही देशाकडून सोपी केली जाईल.
- 5) नियम व कायदयाबाबतच्या माहितीची देवाणघेवाण.
- 6) भारतीय आंबा खरेदीस चीनची मान्यता.
- 7) त्रिजीग आणि दिल्लीमध्ये परस्परांची सांस्कृतीक केंद्र स्थापन करण्यावर एकमत.
- 8) शैक्षणिक क्षेत्रात देवाण घेवाण वाढवणार.

शिवाय अध्यक्षीय व मंत्री पातळी वरील दौरे ही निश्चीत करण्यात आले. वाजपेयी यांच्या भेटी ते तणाव रहीत सिमेचा पाया आणखी पक्का झाला तर चीनच्या मदतीने पाकीस्तान भारताला ब्लॅकमेल करण्याची शक्यताही संपुष्टात आली.

भारत चीन मधील असहमतीचे मुद्दे :-

- भारताला संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा मंडळाने सदस्यत्व मिळण्यास एकमेव चीनचा विरोध आहे.
- अरुणाचल व काही लष्करी अधिकाऱ्यांना स्टेपल्क व्हिसा देण्याचे काम अद्यापही चीन करत आहे हे भारताला मान्य नाही.
- भारताने न्युक्लियर सप्लायर्स गटाचे सदस्य होण्याला चीनचा विरोध कायम आहे.
- अरुणाचल प्रदेश चीनचा प्रदेश (दक्षिण तिबेट) असल्याचा दावा भारताने धुडकावुन लावलाय.

डोकलाम प्रश्न आणि घुसखोरी :-

चीनी सैन्याने भारत-भुतान सीमेवरील डोकलाम पर्वरात्रीत घुसखोरी करून रस्ता बांधण्याचे काम 10 जून 2017 रोजी हाती घेतले. हा प्रश्न सुटण्यास 72 दिवस लागले. चीनच्या घुसखोरीचे कारण डोकलामवर ताबा करणे हे होते. भारतावर आक्रमण करायचे झाल्यास या मार्गाचा उपयोग करता येईल. असाही विचार पीपल्स लिबरेशन आर्मी ने केला क्षणाचाही विलंब न लावता चीनी सेनाची आगेकूच रोखुन त्यांना कोणतेही बांधकाम करण्यापासून भारताने रोखले. भयभीत व विचलीत झालेल्या भुतानला त्यामुळे दिडलासा मिळाला डोकलाम भागात बांधकाम केल्यास भारताची काय प्रतिक्रिया होते याची चाचपाणी करण्याचाही त्यामागे उद्देश होता.

भुतान चिन दरम्यान 470 कि.मी. ची सीमा आहे. तिची अचुक आखणी झाली नाही. भुतानबरोबर चीनचे संबंध राजदुतीय नाहीत. चीन वारंवार सीमेंवर घुसखोरी करतो. भुतानबरोबर चीन दरम्यान सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी 1984 पासून आजवर 24 फेऱ्या झाल्या. दोन क्षेत्रात वाद अद्यापही वाद आहेत.

चीन आक्रमतकता व घुसखोरीचे पॅटर्न :-

चीनच्या आक्रमकतेचे एक पॅटर्न ठरून गेलेला आहे. चिनी नेते भारताला भेट देतात. किंवा दौरा करून मायदेशाला परत केले. असता तेव्हा चिनी सैनिक सिमा ओलांडून भारतात घुसतात.

मुळ दुखण मॅकमोहन लाईनच :-

विश्लेषणानुसार चीन च्या भुमीत घुसखोरी करण्याला अमेरिका भारताला प्रोत्साहन देते. अस चिनी तज्ञांच मत आहे. चीन मूकमोहन सीमा रेलेला मानत नाही. परंतु अमेरिका, जापनला तो मान्य आहे. ऑक्टोबर 1962 मध्ये त्यावेळचे भारतातील अमेरिकन राजदुत जान कॅनेय गालबेथे यांनीही तशी अनुकूल टिपणी केली होती. चीनला ही सिमा रेषा अमान्य आहे. सारांश सीमाप्रश्न अधिक जटील बनला असून वाटाघाटीत पाकव्यस्त भारतीय काश्मीर खिायेन, अरुणाचल प्रदेश यावर सर्व मान्य तोडगा निघण्यास आणखी किती वर्षे लागतील याचा काही अंदाज देता येत नाही. त्यात तीव्र मतभदांची भर पडली आहे ती पाळण्यास काश्मीर मध्ये चीन राबवत असलेल्या सीमे (यायना- पाकीस्तान इकॉनॉमिक कॉरीडॉर) योजनेची सीमा प्रश्न त्यामुळे अधिक जटील बनलाय.

सिल्क रूट :- 21 व्या शतकात चीनची जगाला काय देणगी आहे. असा प्रश्न विचार तर चीनी नेते वन बेल्ट वन रोड व मॅरीटाईम सिल्क रोड या दोन महाकाय प्रकल्पांचा उल्लेख करतात. चीनचे अध्यक्ष शी जीनपींग यांचे स्वप्न आहे. ते युरोप व आफ्रीकेला आशिया बरोबर महामार्ग सायबर मार्ग, रेल्वे मार्ग, व प्रामुख्याने चीनला जगाशी जोडण्याचे जगाला खुल्या अर्थ व्यवस्थेच्या दिशेने नेण्याचे विरोध भाग म्हणजे जागतिकीकरणाचा पुरस्कार अमेरिका डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या अध्यक्षतेखालील अधिकाधिक कोषात चालली आहे. काही वर्षांपुर्वी कोषात वावरणारा चीन आता जागतिकीकरणावर भर देत आहे.

या प्रकल्पाची कल्पना जिनपिंग यांनी प्रथम 2013 मध्ये काझाकीस्तानच्या दोन्यार असतांना मांडली. नजरवायेष्ट विद्यापीठापुढे त्यांनी युरेशियाबरोबर निकटचे आर्थिक संबंध प्रस्थापीत करण्यासाठी सिल्क रोड इकॉनॉमीक बेल्ट असे शब्द वापरले होते. त्यांच्या संपकल्पनेला कागदावर उजरवण्यास दोन वर्षे लागली.

वन बेल्ट, वन रोड : प्रकल्पाची व्याप्ती :-

ओबेरमध्ये चीन-मंगोलीया-रशिया कॉरीडॉर (मधून जाण्याचा रस्ता) नवा युनेशियन लँड ब्रीज चीन-मध्ये आशिया आर्थिक कॅरिडोर, बांगलादेश, चीन, म्यानमार आर्थिक कॅरिडॉर, चीन इंडोनिशिय दीपकल्प आर्थिक कॅरिडॉर व सागरी आर्थिक मार्ग यांचा समोवशा आहे. तात्काळ 65 देशांनी बेल्ट वन रोड प्रकल्पाला पाठिंबा दिलाय. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 65 टक्के लोक त्यांच्या टप्पयात येणाऱ्या देशात राहात आहेत. पण त्याचे उत्पादन जगाच्या एकूण उत्पादनापैकी केवळ 128 देशाशी आहेत. हे पाहता महाप्रकल्पांचा लाभ जसा या देशांना होईल तशीच चीनच्या मालाला जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध होईल.

प्रकल्पाचा पहिला टप्पा 2021 मध्ये अंतिम टप्पा 2049 मध्ये पूर्ण केला जाईल मेड इन चायना या घोषणेचा अर्थ आता केवळ वस्तुपुरता मर्यादीत राहिलेला नाही. त्यात पायाभूत क्षेत्रातील रस्ते, महामार्ग रेल्वे, अत्याधुनिक पुल, बोगदे, बंदर, हवाई वाहतूक, संचार माध्यमे, दुरसंचार, खनिज तेल व नैसर्गिक वायू वाहून नेणाऱ्या नळ प्रकल्पांचा समावेश आहे.

दोन महाप्रकल्प हाती घेण्यामागे जागतिककरण अमेरिकीकरण व पाश्चात्यीकरणाचा ओसरणारा प्रभाव व महासत्ता होण्याची चीनची महत्वाकांक्षा हे प्रमुख कारण होय.

वन बेल्ट, वन रोड प्रकल्पास भारताचे आक्षेप :-

भारताने या प्रकल्पात सहभाग घ्यावा. असा आग्रह चीनने धरला आहे. चीनने पाक व्यास भारतीय काश्मीर मधून सीपेक हा मार्ग बांधण्यास काम हाती घेतल्याने सार्वभौमत्वाचा मुद्दा उपस्थित करून भारताने त्यास आक्षेप घेतला व सहभागी होण्याचे नाकारल.

इ.स.1962 पासून जम्मू –काश्मीरचा अंदाजे 38 हजार चौ.की.मी. प्रदेश चीनच्या ताब्यात आहे. या व्यतिरिक्त पाकव्याप्त भारतीय प्रदेशपैकी 5180 चौरस की.मी. प्रदेश पाकीस्तानने बेकायदेशीरत्या चीनबरोबर केलेल्या सीमा समझोत्याने चीनच्या घशात घातला. भारताने या प्रकल्पाला वारंवार आक्षेप घेवूनही चीन हे काम बांधकाम थांबवले नाही.

दुसरीकडे कुनमिंग इनिशिएटिव (बीसीआयएम) च्या अंतर्गत युनयय प्रतांताची राजधानी कुनमिंग ते मंडाले, (म्यानमार) ते ढाका (बांगलादेश) ते कोलमत्ता (भारत) या चार देशांना जोडणाऱ्या परंतु बीयार चा भाग असलेल्या प्रकल्पात भारताने भाग घेतला आहे. त्याची उभारणी वेगाने व्हावी यासाठी भारत फारसा उत्साही नाही. कारण त्याचा लाभ भारतापेक्षा चीनलाच मिळेल व चिन भारताच्या ईशान्य राज्यातील बाजारपेठ काबीज करील अस तज्ञाचे मत आहे.

चिनने रेल्वे महामार्गाचे जाळ उभारलं असून चीनच्या युरेशिय महामार्गाच्या अंतर्गत चीन मधील लियांगयुंगंग – लान्झोड रेल्वे ही शिंजीयाग प्रांत ते क्रझाखस्तान व पुढे रशिया, बेलारुस, पोलंड, व जर्मनी मार्गे नेदरलँडमधील रॉटरडॅमला जातो. 2013 पासून चेंगडु ते लोड्रस (पोलंड) रेल्वे सुरु आहे. तसेच वुहान ते चक गणराज्यातील पाडर्युबीस चोर्चींग ते ज्युशबर्ग मार्ग सुरु आहे. बिर्जींग ते अस्ताना (कझाखस्तान) ते मॉस्को ते बलीन या मार्गावर अति जलद रेल्वे (बेलेट ट्रेन) बांधण्याचा नवा प्रस्ताव आहे.

संदर्भ :-

- 1) कॉन्फिक्ट कम्युनिकेशन-क्रॉनिकल ऑफ द कम्युनिकेटर-ले.आय राममोहन राव प्र.क्रं.5 व 12.
- 2) इंदिरा गांधी-ए बायोग्राफी-ले पुपूल जयकर प्र.159, 164 व 165.
- 3) सोर्स वन इंडिया डॉट कॉम-व्हिही नांजप्पा यांचे वृत्त 5 जुलै 2017 लाल बहादुर शास्त्री नितली साईड स्टेण्ड च्याचनीज थ्रेट इन 1965
- 4) हाफ लाईन , हाऊ पी.व्ही.नरसिंहराव ट्रान्स फॉर्मर्ड इंडिया ले विनय सीतापती, प्र.264 ते 266
- 5) डब्ल्यू डब्ल्यू डब्ल्यू डॉट इंडिया टुडे डॉट इन – प्रभु चावला बीर्जींग वृत्त 7 जुन 2003.
- 6) फेस ऑफ मॉर्ड तिबेट इफतिखान गिलानी वृत्त डी.एन.ए. 24 मे 20167)
- 7) संकेतस्थळ – हाँगकाँग फ्रि प्रेस.
- 8) तिबेट अंडर कम्युनिस्ट चायना : 50 इयर्स.
- 9) पंडिलस इन्टर व्हेशन्स द सिक्युरीटी कॉन्सील ङड द. पॉलीटीक्स ऑफ केऑस, ते हरदीप पुरी जॉनयत पुहा लिखरीत शोध निबंध 8 आक्टोबर 2017.
- 10) माजी राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार शिवशंकर मेनन यांचे भाषण 20 फेब्रुवारी 2018.
- 11) व्ही.पी.हलन भारताचे भुतानमधील माजी राजदुत यांच पॉवर पॉईंट सादरीकरण (इंडियन कॉन्सील ऑफ वर्ल्ड अफेअर्स 25 एप्रिल 2018).
- 12) हिंदुस्तान टाइम्स 26 आक्टोबर 2016.
- 13) अविनाश गोडबोले, आयडीएस.ए. सेंटर फॉर लँड अँड वॉरफेअर स्टडीज, क्लॉज-2014 प्र. 140 ते 146

फुले-शाहू-आंबेडकर या महापुरुषाच्या विचाराची प्रसिंगकता

प्रा. डॉ. अजय प्रभाकर कुंटे

नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आखाडा बाळापू, जि. हिंगोली

'वीरांची भूमी, साधुसंताची भूमी, विचारवंताची भूमी', या शब्दफुलांनी अनेक विचारवंत, कष्टकरी महंतांनी या भारतभूमीचा गौरव केला आहे. आपल्या या विविधतेने नटलेल्या राष्ट्रामध्ये अनेक थोरसंत, विचारवंत, महात्मे होऊन गेलेले आहेत. या अशा थोरसंत महात्म्यांनीच माणसाला माणूस म्हणून कस जगायच हेच शिकवलेले आहे. चौकस बुद्धीने विचार आणि आचार करायला शिकवलेले आहे, पण आज खरोखर प्रत्येकजण चौकसपणी विचार करून आचरणात आणत आहे काय हा आजच्या पिढीसमोर प्रश्न आहे. हजारो वर्षांपासून समाजामध्ये खितपत असलेल्या अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करून सर्वसामान्य जनतेसाठी नविन दारे खूली करण्याचे काम ज्या महात्म्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न करून केलेले आहे. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सर्व तत्वज्ञान सर्वसामान्यासाठी खुले केले त्या महापुरुष महात्म्यांचा विसर आजच्या पिढीला होत असलेला दिसून येत आहे. फुले, शाहू, आंबेडकर या थोर महात्म्यांनी आम्हाला काय दिले आहे यांचा प्रत्येकांनीच वेगळा आणि आपल्या सोयीनुसार अर्थ काढलेला आहे. ज्या थोर महात्म्यांनी जातीय विषमता नष्ट करण्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला त्याच महान महात्म्याची आज आम्ही आमच्या सोयीनुसार विभागणी करून पुन्हा जातीय विषमतेची मेढ रोवण्याचे काम केले जात आहे.

आज आम्ही प्रत्येक वर्षी मोठ्या उत्साहाने फुले, शाहू, आंबेडकर यांची जयंती साजरी करत असतांना त्यांनी सांगितलेल्या विचारांना आत्मसात करणे खूप महत्वाचे झाले आहे. परंतु त्यांनी सांगितलेले विचार आजही आम्ही आचरणात आले नाही तर प्रत्येक वर्षी कितीही मोठ्या प्रमाणात या महापुरुषांच्या जयंत्या मोठ्या उत्साहाने साजऱ्या करण्यात काय अर्थ आहे. पालत्या घागरीवर पाणीच असे म्हणायची वेळ आली आहे आणि ही भविष्यातील स्थिती टाळण्यासाठी नुसतेच फुले, शाहू, आंबेडकर या व्यक्तींचा नव्हे तर त्यांच्या विचारांना आचरणात प्रसार व्हायला हवा तरच त्यांच्या विचारांचे साध्य झाले म्हणावे लागेल आणि ही जबाबदारी आता आपल्या सर्वांनाच घ्यावी लागेल हा वास्तवाचा विस्तव हातात घेऊन इथून पुढची तुम्हा आम्हास वाटचाल करावयाची आहे.

फुले, शाहू, आंबेडकर या तिन महात्म्यांची विचारधारा एखाद्या अभ्यस्त साखळी सारखी आहे. या साखळीतील विचारांची कडी अलग करता येत नाही. या तिनही महापुरुषावर युरोपमध्ये होऊन गेलेल्या प्रबोधनाच्या चळवळीचा परिणाम झालेला होता. या चळवळीमध्ये झालेल्या अनेक विचारांचा प्रभाव या तिन थोर महात्म्यावर झालेला होता. यालाच पुनरुज्जीवनवादी चळवळ म्हणतात पण हे पुनरुज्जीवन ज्ञानाचे, विचारांचे होते. या युरोपमधील प्रबोधन चळवळीची भारतातील आपत्य म्हणून फुले, शाहू, आंबेडकर यांना पाहिले जाते. सन 1827 ते 1956 हा काळ फुले, शाहू, आंबेडकरी विचारांनी म्हणजेच जवळपास सव्वा शतक वर्षे समाजात बदलासाठी, परिवर्तनासाठी विचारांचे चैतन्य निर्माण केलेले होते. फुले यांच्यावर थॉमस पेन यांचा, शाहू महाराजावर फ्रेजर आणि युरोपातील स्वातंत्र्य, साम्यवादाचा परिणाम होता तर आंबेडकरांना परदेशामध्ये शिक्षण घेतांना जगप्रसिद्ध शिक्षक आणि त्यांचे विचार यातून स्वतःला घडवण्याचा प्रयत्न केला. फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांना कधीच प्रादेशिक, धार्मिक, नैतिक जातींच्या सीमा नव्हत्या त्यांचे विचार व आचार अखंड विश्वातील मानवादी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, करुणा, शिक्षण ही वैश्विक मानवी मुल्ये सांगणारे आहेत. या

मुल्याचा प्रसार, प्रचार आणि नवनिर्मिती करण्यासाठी या महापुरुषांनी आपले आयुष्य वेचले यात शंका नाही, जगातील अनेक देशाने आणि समाजाने या तिन महापुरुषांच्या विचारांची ढाल करून आपल्या ठिकाणी लढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महात्मा फुले यांनी आपल्या समाजवादी दृष्टीकोन मानवतावादी तत्वज्ञानावर उभा करण्यासाठी, 'अस्पृश्यता निवारण,' स्त्री-स्वातंत्र्य व स्त्री शिक्षण आणि 'जातीव्यवस्थेचे उच्चारण,' या त्रिसुत्रीवर आधारित विचार व कृती कार्यक्रम दिला. स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या संस्थांच्या विरोधात प्रचंड आवाज उठवला. 'पुरुषांनी स्त्रियावर लादलेली गुलामगिरी नष्ट करणे' हे फुलांच्या समता विषयक विचारांचे प्रमुख मुल्य होते. धार्मिक जातीव्यवस्थेचे अधिष्ठान असलेला हिंदू धर्म स्त्रियांचे कसे मानसिक शोषण करतो यावर हल्ला चढवला. सामाजिक न्यायावर आधारित स्त्री-स्वातंत्र्याचा प्रबळ पुरस्कार करतांना फुले यांनी काही क्रांतिकारी उपक्रम राबवले. उदा. अस्पृश्यांच्या मूलीसाठी शाळा सुरु केली, केशवपन, बालविवाह या अनिष्ट प्रथांना कडाडून विरोध केला. एवढेच नाहिर विधवांना आपले जीवन सुखपूष पने जगात यावे यासाठी आपल्या घरात वस्तीगृह सुरू केले. शिक्षणाबरोबर शेतकरी व शेतीप्रश्न यांची सांगड देखील महात्मा फुलेयांनी सामाजिक समतेशी घातली. ब्राम्हाणी व सावकारी पाश यामुळे शेतकरी वर्ग टोकाच्या रसातळाला गेला व प्रचंड प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून अगदी अर्थशास्त्रीय पध्दतीने या विषयाची मीमांसा केली.

1894 मध्ये म्हणजे वयाचा केवळ 20 व्या वर्षी शाहू महाराज गादिवर बसले व पुढील तीन दशके त्यांनी कोल्हापुर संस्थांचा राज्याकारभार ज्या पध्दतीने चालविला त्याला आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात तोंड नाही. कोल्हापुर संस्थांनाची सुत्रे हाती घेताच या सत्तेचा वापर सामाजिक न्यायावर आधारित राजकीय व्यवस्था कशी राबविता येईल यासाठीच करण्याचे त्यांनी ठरविले. मागासवर्गीय-बहुजन समाजाचा विकास, त्यासाठी त्यांना शिक्षण, शिकवण्यासाठी काही सवलती व सामाजिक परिवर्तनाची पायाभरणी शाहू यांनी केली. प्रसंगी काही वेळ त्यासाठी काही हुकूमनामे-जाहीरनामे काढावी लागली आणि राजेशाहीत सुध्दा सामाजिक लोकशाही प्रस्तापीत करता येते असा एक नवा आदर्श विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला महाराष्ट्रासमोर उभा केला. शिक्षण, आरक्षण व मागासवर्गीयांचे शिक्षण हे महाराजांनी प्रमुख कामे केली.

महात्मा फुले, महर्षी शिंदे व शाहू महाराज यांच्या सामाजिक समतेची चळवळ विसाव्या शतकात समर्थपणे चालविण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. आंबेडकर यांनी सामाजिक न्यायावर आधारित सर्वांगीण सामाजिक परिवर्तनाचा सिध्दांत मांडला. आंबेडकर यांनी जातीअंताची चळवळ, स्त्रीमुक्ती आणि समतेच्या निकसावर हिंदू धर्म व धर्मग्रंथाची कठोर तर्कसंगत चिकीत्सा केली. 'जातीव्यवस्थेची विषम उतरंड' या देशात समतेच्या मार्गातिल प्रचंड गतीरोध आहे. आंबेडकरांच्या मते 'या देशातील जाती व्यवस्था ही सर्व प्रकारच्या विषमतेचे मुळ आहे. येवढेच नाही तर जाती व्यवस्थेचा अंत ही राष्ट्र निर्मितीची पर्यायी समतेवर आधारित समाजनिर्मिती पुर्व अट आहे.' जातीव्यवस्था, समतेचे विषम वाटप हे आंबेडकरांच्या समतावादी विचारातील प्रमुख गृहीत कृत्ये होते. 'अस्पृश्यता ही आर्थिक शोषणाची व्यवस्था आहे.' त्यामुळे जो पर्यंत ही अस्पृश्यता मुळा पासून नष्ट होत नाही, तो पर्यंत सामाजिक न्यायावर आधारित आर्थिक समता निर्माण होऊ शकत नाही हे आंबेडकर यांनी ओळखले होते.

वरील प्रमाणे फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या समतावादी विचारांची चर्चा केल्या नंतर वस्तुस्थिती व फलश्रुती यावर भाष्य करून आगत्याचे ठरते. समता व सामाजिक न्यायावर आधारित संविधानाची निर्मिती होऊन ही

समतेसाठी आवश्यक असलेल्या धोरणात्मक उपाययोजनांची फलश्रुती समाधानकारक नाही. आजही नौकरी, व्यवसाय, उद्योग आदी क्षेत्रात वरिष्ठ जातीची व उच्च दर्जाचीच मत्केदारी आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात प्रगतीचा आणि विकासाचा चढता आलेख दिसत असला तरी प्रचंड स्वरूपाची आर्थिक विषमता ग्रामीण भागात आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही त्यांची परिणती आहे. हरितक्रांती झाली असली तरी तिचे लाभ नवश्रीमंत अशा बागायतदारांना मिळाले. परिणामतः बहुजन, माळी, साळी, धनगर असे छोटे शेतकरी हरितक्रांतीच्या लाभापासून वंचित राहिले. उलट शेती मालाला जास्त भाव मिळावा म्हणून शेतकऱ्यांना संघर्ष करावा लागत आहे. शेती व्यवसाय प्रचंड तोट्यात गेल्यामुळे छोट्या शेतकऱ्यांचे शेतमजुरात रुपांतर होत आहे. ज्या पुरुष प्रधान संस्कृतीत नकार देऊन फुले, शाहु, आंबेडकर यांनी स्त्रीपुरुष समानतेचा आग्रह धरला. त्याबाबतही प्रत्यक्ष परिणामाच्या दृष्टीने फारसे काही साध्य झाले नाही. स्त्रियांचे हक्क व त्यांचे स्वातंत्र्य व पुरुषाबरोबरीने त्यांचे अधिकार या बाबी केवळ औपचारिक स्वरूपातच आहे.

1990 नंतर सरकारने स्विकारलेल्या जागतिकीकरणाचे, खाजगीकरणाचे धोरण सामाजिक व आर्थिक समतेला पूर्णपणे सोडचिटी देणारे आहे. समतेचा समुदायवादी विचार मागे पडून व्यक्तिवादी विचार प्रबळ झाला आहे. वित्त रचनात्मक न्यायालय प्रचंड विरोध व आर्थिक विषमतेचे समर्थन या भाव विश्वात शोषित, वंचित, धारकाबाबत कमालीची अवस्था व उदासिन वृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. तेंव्हा या सर्व पार्श्वभूमीवर प्रत्यक्ष जगण्याच्या प्रश्नांची उत्तर शोधून फुले, शाहु, आंबेडकर यांच्या समतावादी विचार प्रवाहाची पुनरमांडनी करावी लागेल.

संदर्भ -:

- 1) फुले, शाहु, आंबेडकर विचारांची विश्वव्यापकता यशोदिप पब्लीकेशन.
- 2) विविध वर्तमान पत्रातील लेख.

आदिवासी कवितेतील वेगळेपण

डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग

पदवी, पदव्युत्तर व संशोधन केंद्र, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, किल्लेधारूर.

साठोत्तरी साहित्य प्रवाहामध्ये आदिवासी साहित्याचे स्थान महत्त्वाचे आहे. आदिवासी लेखकांनी अनुभवांना शब्दबद्ध करताना कविता वाङ्मय प्रकारातून शब्दांकित केले आहे. आदिवासी साहित्याची निर्मिती महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या आदिवासी समुदायातील लेखकांनी केलेली आहे. विविध प्रदेशातील आदिवासी लेखकांचे समाज जीवनातील अनुभव प्रामुख्याने कविता व्यक्त झाले आहेत. विदर्भ, खानदेश, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र आणि कोकण अशा विविध भागातील आदिवासींचे अनुभव विविधता पूर्ण आहेत. जल, जंगल आणि जमीन यांसाठीचा चाललेला लढा सार्वत्रिकपणे साहित्यातून व्यक्त होताना दिसतो. जंगलाच्या आश्रयाने समूह करून राहिलेला माणूस जंगलातील उपलब्ध साधनसंपदेवर जीवन व्यतीत करतो. आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली जंगलांवर होणारे अतिक्रमण, यांत्रिकीकरणाचे होणारे दुष्परिणाम, समूहांवर पाशक्तीकरणाचे होणारे संस्कार आणि संस्कृतीवर होणारे आक्रमण यामुळे आदिवासी समूहांच्या मूळ संस्कृतीचे विविधपणे विद्वेषीकरण होत आहे. जंगलांवर आधारित व्यवसाय, उदरनिर्वाहाची साधने यांसंबंधी आदिवासी समूहांसमोर विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या सर्व प्रश्नांचे चित्रण आदिवासी कवी आपल्या कवितेतून करतात. कविता लेखन निसर्गावरील अतिक्रमण, स्वःच्या सभोवतालचे आणि आदिवासी जीवनाच्या अस्तित्वासंबंधी मनातील रोष कवितेतून व्यक्त होतो. निसर्गाचे संवर्धन आणि जतन, संस्कृती आणि आदिमतेविषयीची अस्मिता कवितेतून व्यक्त होते.

आदिवासी कवितेतून प्रामुख्याने भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, चामुलाल राठवा, उषाकिरण आत्राम, विनायक तुमराम, कुसुम आलाम, सुनील कुमरे, वामन शेळमाके, डॉ. संजय लोहकरे या कवींनी जीवनातील अनुभवांना साहित्यातून व्यक्त करताना आपल्या स्वतःच्या शैलीने, भाषेने आणि मांडणीने वाचकांसमोर आणले आहे. समाजव्यवस्थेत आदिवासींचे झालेले शोषण, अन्याय, पिळवणूक याविषयीचे चित्रण कवितेतून कवी निर्भीडपणाने करतात. या कवितांतून कवी संयमित विद्रोह व्यक्त करतात. हा विद्रोह प्रस्थापित अन्यायकारक व्यवस्थेविरुद्धचा आहे. प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविरुद्धचा रोष व्यक्त होताना दिसतो.

"एका नव्या संघर्षाच्या संदर्भात

ही वाटचाल अपरिहार्य आहे

म्हणूनच सायाळीच्या काट्याप्रमाणे

शब्दांनाही पेरण्याची वेळ आली आहे"¹

असे कवी भुजंग मेश्राम निर्भीडपणाने म्हणतात. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध वैचारिक पद्धतीने लढा देण्याची हाक कवीने कवितेतून दिली आहे. जगण्याचे भयानक वास्तव भुजंग मेश्राम शब्दांकित करताना प्रस्थापित व्यवस्थेला प्रश्नही विचारतात. "बोलता येते क्रांतीची भाषा भकास सुकून डबकं झालेल्या पोटात काहीच नसते. म्हणून माझ्या क्रांतीच्या भाषेचाच गर्भपात झाला"² आपल्या मनातील रोष सहजपणे कवितेतून अभिव्यक्त करतात. मानवी मनातील असलेला व्यवस्थेविषयीचा द्वेष व्यक्त करतात. प्रस्थापित व्यवस्थेत आदिवासींचे राजकीय दृष्टिकोनातून कसा घात केला जातो हे कवी वाहरू सोनवणे स्टेज या कवितेतून सांगतात,

"आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही, बोटाच्या इशाऱ्यांनी

आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली"³

अशा पद्धतीने आदिवासी माणसाला मुख्य प्रवाहापासून दूर केले जाते याचे वर्णन कवी करतात. आदिवासी कविता लोकगीतांच्या माध्यमातून लिहिलेली दिसते. आदिवासी साहित्याचे निर्मिती मर्यादित स्वरूपात होत असली तरीही सामाजिक वेगळेपण जपताना दिसते. प्रत्येक समाज गटाचे जमातीची बोलीभाषा स्वतंत्र आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी समाजाची भाषा प्रदेशानुसार, जिल्ह्यानुसार वेगवेगळी पाहायला मिळते. भिल्ल, महादेव कोळी, दुबळा, कातकरी, आंध्र, ठाकूर, कोरकु, कोकणा, तडवी, पावरा, हलबा, कोलाम अशा विविध जमातींची बोलीभाषा वेगवेगळी असून स्वतंत्र अस्तित्व जपणारी आहे. ज्या ठिकाणी वास्तव्य केले जाते. त्या भागात शिकार करणे,, हिंडणे, फळे, कंदमुळे गोळा करणे, मध आणि औषधी वनस्पती गोळा करणे ही कामे हा समाज करतो. कोरकूची लोकगीते ही त्यांच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. सुखदुःख, आनंद, राग, लोभ, प्रेम, वासल्य, विरह, भावना इत्यादींची अभिव्यक्ती गीतातून होते. तसेच सण उत्सवात, विधी जन्म, मृत्यू इत्यादी प्रसंगी गाणी गातात. "प्यारे जंगला मे बेरली रे लवारी रे पर्वत बोले दो मोर" या गीतातून शृंगाराचे प्रकटीकरण होते. "सोने की चुमली रूपे की टोपली, मालो बोजावेन मालो नाम चारी रे" या गीतातून सुंदर तरुणी तरुणाला कशा पद्धतीने आकर्षित करते याचे वर्णन येते. मानवी जीवनातील प्रेम भावनेचा अविष्कार गीतात्मकरित्या व्यक्त करतात. तो व्यक्त करताना आपल्या भाषेचा गेय पद्धतीने उपयोग करतात. कवी भुजंग मेश्राम आदिवासी कवितेतून निसर्गातील विविध प्रतिमांच्या माध्यमातून दुःख, वेदना, विद्रोह आणि नकारात्मकतेची अभिव्यक्ती करतात. समुद्रपत्र या त्यांच्या कवितेत म्हणतात,

'शपथ प्राचीना, अंधाराच्या कापसासारखी मी अंतर्बाह्य जळतो आहे...

ज्यांना कळत नाही प्रकाशाचा वास किंवा

फुलवता येत नाही समुद्राचे पडीक शेत....

उधानलेल्या लाटांचे नाग आता तुझ्याच प्रतिक्षेत.'⁴

याप्रमाणे वेदना आणि विद्रोह उलगुलान या मेश्रामांच्या कवितेतून व्यक्त होतो. आदिवासींच्या स्त्रियांकडे वासनेने बरबटलेल्या नजरेने पाहणाऱ्यांचे चित्रणही तेवढ्याच भेदकपणे येते. जंगलावर आक्रमण करून निसर्ग खुरटा करून टाकणाऱ्या आणि विकासाच्या नावाने आदिवासींच्या हक्कांवर गदा आणणाऱ्या व्यवस्थेवरही भुजंग मेश्राम कवितेतून टीका करतात. काव्यातून लढा देताना ढोंगी निसर्ग प्रेम व्यक्त करणाऱ्या मतलबी प्रवृत्तीचे पितळ उघडे करतात. कवि वाहरू सोनवणे आपल्या स्टेज या कवितेतून प्रस्थापित व्यवस्थेत आदिवासी समाजासंबंधीच्या मनोवृत्तीचे दर्शन घडते. स्वतःचे दुःख दुसरेच आपल्याला सांगत राहिले. दुःख सहन करणारा ऐकत राहिला या आशयाने प्रस्थापित माणसाच्या मनातील आदिवासीसंबंधी असलेल्या दिखाऊ वृत्तीचे चित्रण येते. आदिवासी कवितेतून पिढ्या पिढ्या होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आणि सुधारणेच्या नावाने होणारे अन्याय, अत्याचार यांचे वर्णन पदोपदी येते. 'रंगल्या मैफिली बदनामी वस्त्यांत झालो बदनाम आम्ही आमच्या रानात' या सर्व गोष्टींना जबाबदार सरकार आणि राजकारणी आहेत. आदिवासींच्या भुकेचा अंत पाहिला जातो. प्राथमिक गर्जापासून समाज वंचित असल्याने जे जगणे वाटायला आले ते कवितेतून येते. वाहरू सोनवणे, भुजंग मेश्राम, विनायक तुमराम, पुरुषोत्तम शेळमाके (वनसूर्य), वामन शेळमाके (जागवा मणे पेटवा मशाली), कुसुम (रान आसवांचे तळे), चांदेकर (पतुसा), प्रकाश सलामे (कोयाकूल), माधव सरकुंडे (मनोगत) या सर्व कवींच्या कवितेतून जीवन जाणिवा व्यक्त होतात. एकूणच आदिवासींचे वनवासीपण, आक्रोश, छळ, भांडवलदार, जमीनदार, सावकार व धनिक वर्गाकडून होणारे शोषण कवितेत येते. याबरोबरच भूक, असाहाय्यता, वेठबिगारी, विषमता, व्यथा यांचेही चित्रण झालेले आहे. आदिवासी कवींनी सौंदर्य, प्रेम, शृंगार, प्रेमातील भ्रमनिरासता, वास्तव जीवनाचे भान ठेवून कवी कवितेतून व्यक्त होतात. आजच्या आधुनिकीकरणाच्या युगात सशक्त आणि दमदारपणे आदिवासी कवितेचा प्रवास होताना दिसतो आहे.

आदिवासी माणूस निसर्ग सानिध्यात दिलखुलासपणे जीवन जगतो. त्यामुळे त्यांचे निसर्गावरील प्रेम विलक्षण आहे. निसर्गा विषयीचे निष्ठा त्यांच्या मनात दृढ आहे. निसर्ग हाच त्यांच्या सर्वस्व असल्याने त्याची पहिली लेखनाची प्रेरणा निसर्गच आहे. निसर्गाची पूजा करणारा आदिवासी निसर्गालाच देव मानतो. आदिवासींचे निसर्गावरच अवलंबित्व पाहायला मिळते.

'निसर्ग म्हणजे मोठा देव, रात्री स्वप्नात येते ती चंद्रदेवता
ढोल म्हणजे जंगलाची प्रार्थना
दारू म्हणजे कुलाचार
कर्ज म्हणजे निसर्ग
निसर्गाला बदलायचे म्हणजे

किती मोठे पाप'

या पद्धतीने निसर्गा विषयीचे प्रेम कवी भुजंग मेश्राम आपल्या कवितेतून सांगतात. किंवा माणसाला माणूसपणही बहाल करणारा निसर्ग आहे. याविषयी कवयित्री कुसुम आलम आपल्या कवितेतून म्हणतात, 'माणसाला माणूसपण बहाल करण्याची शक्ती आदिम संस्कृतीचा मूलस्रोत आहे.' संस्कृती ही समाजाची मानसिक अवस्था असते. निसर्गसृष्टीतील परंपरा आदिवासी समूहाने जपलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतून आदिम जीवनाचे भावतरंग येताना दिसतात. उदाहरणार्थ डोहाळी खळी, वेलींचा नाग, मधाचा घडा, आदिम वंशवेल, दुःखाची कणगी सारख्या प्रतिमा कवितेतून येतात. आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली आदिवासींना सहन कराव्या लागलेल्या शोषणाचे चित्र तुकाराम धांडे यांनी कवितेतून केले आहे. झाडे, प्राणी, माणसांविषयी, रानातल्या विविध गोष्टीं, कळसुबाईच्या भूप्रदेशातील वर्णन, समूहांची ओळख कवितेतून येते.

'आम्ही वाघाच्या लवनाचे, आम्ही वांदार नळीचे

गाव वहाळापल्याड, आम्ही उंबर माळीचे.'

या पद्धतीने आदिवासी संस्कृती भूमीमध्ये घट्टपणे रोवली आहे. डोंगराला राजा संबोधनारी संस्कृती आदिवासींची आहे. खडकावर बसून हातावर भाकर-भोकर खाऊन ही माणसे खुशीत जीवन जगतात.

कवयित्री उषा आत्राम यांनी आपल्या कवितेतून मानव मुक्तीचे गीत गायले आहे. त्यांनी डोंगर, दरी, नदी, कपारीचे वर्णन कवितेतून घडवून वाचकांना वेगळ्या आशयाचे रूप दर्शविले आहे. आपल्या कवितेत त्या म्हणतात,

"आम्ही नाहीत हिंदू, आम्ही आहोत कोयतुर

आमचा प्रकाश आम्हीच होऊ" आणि

"अगो बाय मुळापासूनच अल्पाचाराचं हे झाड उपटून फेका या

इथे सूर्य शक्तीची स्त्रि शक्ती वेली रोऊ या"

या पद्धतीने कवयित्री उषा आत्राम यांनी कवितेतून आदिवासी समाजाचे चित्रण केले. आपल्या मनातील भावना संयमाने व्यक्त केल्या आहेत. कवयित्री कुसुम आलम आदिवासी संस्कृतीला विरोध करणाऱ्या लोकांना कवितेतून फटकारतात.

"तुम्ही भडवेगिरी केली, बलात्कार छेडछाड केली.

कुंटणखाने चालविले, तरी तुमचे चालते."

जागतिकीकरणामध्ये आदिवासी जीवनक्षेत्रांत बदल झाले. या बदलांतून त्यांचे वास्तव्य लयाला जाताना दिसते. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतून विद्रोहाचा सूर येतो.

"तुझ्या शोषणासाठी बनलेल्या सर्व चिलटांना

भस्म कर जळजळीत नेत्र कटाक्षाने, खऱ्या अर्थाने आनंद पर्व होईल."

या पद्धतीने आदिवासींच्या जीवनावर झालेल्या आक्रमणासंबंधी कवितेतून चित्र संयमितपणे विद्रोही रूप घेऊन येते. जंगल आदिवासींची मालकी आहे. स्वच्छंदीपणे जंगलात वावरणाऱ्या आदिवासींचे अस्तित्वच उध्वस्त होताना दिसते. म्हणून आधुनिकतेच्या नावाखाली आदिवासी संस्कृतीवर होणाऱ्या आक्रमणाविरोधी कवयित्री आवाज उठवितात.

माधव सरकुंडे यांनी आपल्या 'तहबंदी' या कवितासंग्रहातील कवितांमधून स्वतंत्र भूमिका घेऊन कविता लेखन केले आहे. "तहबंदी या कवितासंग्रहाच्या सुरुवातीला मनोबद्धांत ते म्हणतात, 'केवळ पांढऱ्या कागदावर काळ्या अक्षरांना जन्म द्यायचा नाही. तर माझ्या आदिवासी समाजाला न्याय देण्यासाठी माझी लेखणी झिजली पाहिजे. माझ्या साहित्यातून माझा समाज आपल्या हक्कांच्या प्रती जागरूक झाला पाहिजे. त्याला आपल्या संवैधानिक अधिकार समजले पाहिजेत. या देशाचा नागरिक म्हणून माझ्या माणसाला सन्मान मिळाला पाहिजे. या सगळ्या गोष्टींच्या अनुषंगाने माझ्या साहित्यातून समाज प्रबोधन झाले पाहिजे. माझ्या कवितेने दर्याखोऱ्यातील माणसं आपल्या हक्कांसाठी संघर्षात उभी केली पाहिजेत. कवी म्हणून वंचित आदिवासी माणसांच्या मनात लढ्यातील प्रेरणा प्रेरणे ही माझी जबाबदारी आहे." 5 या भूमिकेतून काव्य लेखन करतात. कविता संघर्षाचे साधन आहे, न्यायिक लढाई या माध्यमातून लढणे ही भूमिका माधव सरकुंडे घेतात. सामाजिक विषमता संपवण्यासाठी कविता लढते. आपल्या कवितेतून म्हणतात,

"भावांनो! तुमच्या डोळ्यातल्या मशाली, विजू देऊ नका
तुमच्या मस्तकातले ज्वालामुखी निजू देऊ नका,
त्यांनी सूर्याच्या हत्येचे नवे कट असल्याचे, मी ऐकले आहे."

आदिवासी बांधवांना एकसंध करण्यासाठी पाखरांनो या कवितेत म्हणतात,

"पाखरांनो! तुम्हाला देण्यासाठी, फक्त माझा आवाज आहे.

आता माझ्याकडे, त्यांचा शस्त्रासारखा वापर करून
तुम्ही लडू शकता, तुमच्या अस्मितेची लढाई."

या पद्धतीने आपल्या समाजाला होणाऱ्या अन्य अत्याचारा विरोधी आवाज उठविण्यासाठी प्रेरणा देतात. समाजाला क्रांती करताना घाई करू नका यासाठी ते आवाहन करतात. आपला लढा हा चळवळीच्या माध्यमातून पुढे गेला पाहिजे. यासाठी चळवळीच्या प्रवाहात सामील होण्याचे आवाहनही त्यांनी समाजाला केले. निसर्गाविषयी त्यांच्या मनामध्ये अतोनात प्रेम आहे. नारळ, धान, आंबा, पेरू, केळी, फणस ही सगळीच झाड जीवांचे पालन पोषण करतात. झाडे नसती तरी सृष्टीवर कुणीच जगले नसते. ही पृथ्वी मंगळ किंवा शुक्रासारखी ओसाड, खडकाळ झाली असती. यासंबंधीचे चित्रण कवितेत येते. माधव सरकुंडे यांची कविता चिंतनगर्भ आशयातून व्यक्त होते. विषमता, मानवी मुक्त जीवन, गुलामी, स्वातंत्र्यावर आलेली गदा, माणसाच्या मनातील उध्वस्तता आणि पारतंत्र्याची प्राचीन परंपरा याविषयी कवितेतून आपल्या मनातील घालमेल व्यक्त करतात. आजही बहुतेक आदिवासी उपाशी पोटी आहेत. या माणसांचे चित्रण ते गोदरी मुक्त गाव या कवितेतून करतात,

"साहेब, मला समजत नाही, जिथं भाकरीच्या तुकड्यासाठी गाव वणवते
तिथं गोदरीमुक्तीच्या गप्पा मारून काय फायदा? साहेब
आमचा प्रश्न आहे भाकरीचा, गोदरीमुक्तीचा नाही
पोटात घास कुटका गेलाच नाही, तर येईल कशी?"

इतका साधा निसर्गधर्म, कसा बसला नाही तुमच्या टकुऱ्यात." या पद्धतीने आदिवासी माणसाच्या भुकेसंबंधी कवितेतून वास्तव जीवन रेखाटतात. कवयित्री सुरसृजन कवितेत प्रस्थापित व्यवस्थेतील माणसाचा चेहरा आणि मनोप्रवृत्ती कवितेतून मांडताना म्हणतात,

"हे कोणतं बी रुजलयं या मातीत? ज्यातून फक्त विषारी वृक्षाच फोफावला जातोय.

कोणत्या खतपाण्याने याला पोसलयं ज्यातून केवळ मासांचाच वास येतोय,

कोणत्या माणसांची मढी यात पुरलीत

की ज्यातून माणसाला संसर्गच होतोय भयावह जातीयतेचा!"⁶

महिला दिनाच्या निमित्ताने 'तुला स्वतःला सिद्ध करायचं' या कवितेतून कवयित्री स्मिता मा माळोदे यांनी स्त्रियांच्या जीवनाविषयी, कुटुंब व समाजात असलेल्या दुय्यमत्त्व आपल्या कवितेतून सांगतात. आधुनिक कालखंडामध्ये स्त्रियांच्या असण्याविषयीची मानसिकता शब्दबद्ध करताना मनोवृत्ती सहजपणे कवितेतून अचूकपणे टिपतात.

"बाई तुला स्वतःला सिद्ध करायचं,

घरी, दारी, कामावर, जिथे जाशील तिथे.

नाहीतर तुला राहत नाही किंमत, विचारात घेतलं जात नाही तुझं मत

म्हणून बाई तुला स्वतःला.....प्रश्न ऐरणीवर येत नाहीत

तुझ्या सुरक्षेचे, तुझ्या कष्टाचे, तुझ्या स्वच्छतेचे, तुझ्या कामाचे, जगण्याचे, मरण्याचे....." या पद्धतीने आदिवासी कवियेतून स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान आणि तिला करावे लागणारे कष्टाची कामे याचे प्रखरपणे चित्रण कवितेत होते. महिलांचे जीवन खडतर असून समाजाने कुटुंबाकडून तिला सन्मानचे स्थान मिळत नाही. कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेत तिला सहभागी करून घेतले जात नाही. जन्मापासून जन्मास आलेले भोग सहन करत जीवन जगणे. लहान, थोरांची मर्जी सांभाळून वागणे. कुटुंबातील सर्वांचे भरण पोषण करणे हेच तिचे कार्य आहे. आदिवासी कवींनी बोली भाषेमध्ये कविता लिहिलेल्या आहेत. या कवींनी कवितेतून प्रेम, निसर्ग, नाते आणि समाज जीवनात प्रस्थापितांकडून मिळणारी वागणूक यासंबंधी प्रखर अनुभवांची मांडणी केली. आपल्या मनातील भावना कवी जमेल तशा शब्दांत व्यक्त करतात. निसर्गाशी एकरूप झाल्यामुळे निसर्गा विषयी उत्कट भाव कवींच्या मनामध्ये सामावलेला आहे. आधुनिकीकरणाच्या रूपाने टीव्ही, मोबाईल, डिश, संगणक हा आदिवासी पर्यंत पोहोचला आहे. आदिवासी तरुण शिकून नोकरी करू लागला. त्याच्या राहणीमानामध्ये बदल झाले. डोंगरदऱ्यात, पाड्यात राहणाऱ्या आदिवासीपर्यंत शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी आल्या आहेत. मात्र या ठिकाणी कार्य करण्यासाठी नोकरदारांची इच्छा दिसत नाही. या परिस्थितीचे चित्रणही कवी कवितेतून करतात. आदिवासी समुदाय आपल्या रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरीती आणि संस्कृती यासंबंधी लेखन कवितेच्या माध्यमातून करताना दिसतात. त्यामुळे साहित्य विश्वाला नव्या विषयाचा आणि आशयाचा परिचय होतो.

संदर्भग्रंथ सूची

1. मोहोळ - भुजंग मेश्राम
2. मोहोळ - भुजंग मेश्राम
3. गोधड - वाहरू सोनवणे
4. समुद्रपत्र - भुजंग मेश्राम
5. फडकी - संपादक डॉ. संजय लोहकरे, 15 फेब्रुवारी ते मार्च 2022.
6. फडकी - संपादक डॉ. संजय लोहकरे, 15 मे ते जून 2023.

भारत-म्यानमार संबंध: सहकार्याची क्षेत्रे आणि भारताची भूमिका

प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री

राज्यशास्त्र विभाग, गोगटे वाळके कॉलेज बांदा, ता. सावंतवाडी, जिल्हा- सिंधुदुर्ग- ४१६५११

प्रस्तावना :

या शोधनिबंधात स्वातंत्र्यानंतर म्यानमारमधील स्थिती आणि भारत-म्यानमार संबंधातील सहकार्याची क्षेत्रे याविषयी माहिती, स्वातंत्र्यानंतर म्यानमारमधील स्थिती आणि भारत-म्यानमार संबंधातील सहकार्याची क्षेत्रे आणि भारताची म्यानमार विषयी भूमिका मांडणी केली आहे. म्यानमार हा दक्षिण आशिया आणि दक्षिण पूर्व आशिया यांना जोडणारा दुवा आहे. भारत आणि चीन या दोन देशांमधला 'सॅंडविच स्टेट' म्हणून देखील ओळखला जातो. सध्या चीन हा म्यानमारच्या माध्यमातून हिंदी महासागरामध्ये नाविक हस्तक्षेप वाढवण्याचा प्रयत्न करत आहे. म्यानमार मध्ये अँग सँग स्यू की यांच्या नेतृत्वाखाली जी लोकशाही चळवळ मूळ धरू लागली होती ती तेथील लष्करी राजवटीने हाणून पाडली होती. परंतु आता या लष्करी राजवटीचे पाश हळूहळू सैल होऊ लागले आहेत आणि म्यानमार हा संसदीय लोकशाहीच्या संक्रमणाच्या अवस्थेतून जात आहे. तेथील लष्करशाहीने अँग सँग स्यू की यांची नजर कैदेतून मुक्तता केली आहे. तसेच लवकर तेथे लोकशाही पद्धतीने निवडणुका होतील आणि त्यामध्ये अँग सँग स्यू की यांच्या पक्षाला सहभागी होता येईल अशी घोषणा केली आहे. एकूणच म्यानमारमध्ये लोकशाही प्रक्रियेचे वारे वाहायला लागले आहेत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा म्यानमारकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन बदलला आहे.

ऐतहासिक पार्श्वभूमी:

तिसऱ्या अँग्लो-बर्मा युद्धानंतर लगेच ब्रिटिशांनी १८८६ मध्ये बर्माला भारताचा प्रांत म्हणून जोडून घेतले आणि रंगून ही या प्रांताची राजधानी बनवले. बर्मांमध्ये ब्रिटिशांनी प्रशासकीय संरचना बदलली. ही टिशांची सकारात्मक बाजू जरी असली तरी ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी बर्मी लोकांचे शोषण केले. त्यांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. तेव्हा ब्रिटिशांविरुद्ध धोरणात्मक लढाईसाठी 'आंग सॅन' या नेत्याने बर्मांमध्ये 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ बर्मा'ची स्थापना करून चिनी कम्युनिस्टांशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यापूर्वीच जपानी राज्यकर्त्यांनी त्यांच्याशी संपर्क साधला आणि त्यांनी लष्करी प्रशिक्षण, आर्थिक मदत व ब्रिटिशांपासून पूर्णतः सुटका करण्याचे आश्वासन दिले. १९३७ मध्ये बर्मा ब्रिटिशांपासून वेगळा झाला आणि तेथे जपानी राज्यकर्त्यांचा प्रभाव होता. पण, यादरम्यान जागतिक स्तरावर दुसरे महायुद्ध सुरू झाले होते आणि त्यात जपान हा पराभवाच्या स्थितीत होता. बर्मी नेतृत्वाला जी मदत हवी होती, ती जपानकडून न मिळाल्याने तेथील नेत्यांनी पुन्हा ब्रिटिशांची मदत घेण्याचा निर्णय घेतला. १९४२ मध्ये जपानपासून सुटका झाली आणि काही काळातच ४ जानेवारी १९४८ रोजी ब्रिटिशांपासूनही त्यांना स्वातंत्र्य मिळाले.

भारत आणि म्यानमार संबंध (१९५० ते २०२३):

सन १९४८-१९५१ :

भारत व म्यानमारदरम्यान राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले. भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी द्विपक्षीय संबंध मजबूत करण्यासाठी बर्माला भेट दिली होती.

सन १९५१-६० :

म्यानमारने सुरुवातीला लोकशाही जरी स्वीकारली असली तरी तेथील राज्यकर्त्यांना लोकशाहीचे मूळ तळापर्यंत पोहचवण्यात यश मिळाले नाही. म्यानमारच्या राज्यघटनेत लष्कराला राजकीय नेतृत्वापेक्षा जास्त महत्त्व दिले गेल्याने अनेक वेळा म्यानमारला लष्करी उठावाचा सामना करावा लागला. त्याचेच एक उदाहरण म्हणजे १९५८ चे लष्करी शासन. म्यानमार स्वातंत्र्य झाल्यानंतर १० वर्षांनी तेथे लोकशाही बरखास्त करून

लष्करी शासन लागू कर,ण्यात आले. परंतु दोन वर्षांतच 'उ नु' (U Nu) यांनी १९६० मध्ये पुन्हा लोकशाही आणली.

सन १९६० ते ६२ :

ही लोकशाहीसुद्धा फार काळ टिकू शकली नाही. त्यानंतर १९६२ मध्ये लष्करप्रमुख ने विन यांनी लष्करी शासन लागू केले. या दरम्यान भारतासोबत म्यानमारचे संबंध हे तणावपूर्ण राहिले. भारताने प्रदेशातील धोरणात्मक हितसंबंध जोपासण्यासाठी आणि लोकशाही मूल्यांना चालना देण्यासाठी म्यानमारच्या लष्करी शासकाशी समन्वयाचे धोरण स्वीकारले. या काळात भारत-म्यानमारमधील आर्थिक आणि लष्करी सहकार्य मर्यादित राहिले होते.

सन १९६२ ते ८९ :

या काळात अनेक लष्करी शासकांनी राज्यकारभार पाहिला. त्यांच्या धोरणामुळे म्यानमारमधील सामान्य नागरिकांमध्ये लष्कराविरुद्ध द्वेषभावना निर्माण झाली होती. लष्करी दडपशाहीविरुद्ध लढा देताना कितीतरी लोकांना जीव गमवावे लागले होते. १९८९ मध्ये तत्कालीन लष्करी शासक जंटा याने देशाचे बर्मा हे नाव बदलून, ते 'म्यानमार' असे ठेवले.

सन १९८९ ते २००८ :

आंग सॅन यांची मुलगी 'आंग सॅन सू की' यांच्या म्यानमारमधील जनहितार्थ कार्यामुळे त्यांना १९९१ मध्ये शांततेचा नोबेल पुरस्कार देण्यात आला. येथूनच म्यानमारमधील नागरिकांच्या मानवाधिकाराची जगभरात मोठ्या प्रमाणात चर्चा होऊ लागली. जागतिक स्तरावरील दबावामुळे शेवटी २००८ मध्ये म्यानमारने संविधान स्वीकारून लोकशाही प्रस्थापित केली.

सन २००८ ते २० :

संविधान स्वीकारल्यानंतर २०१० मध्ये सार्वत्रिक निवडणूक होऊन लोकांनी निवडून दिलेले सरकार प्रस्थापित झाले. २०१५ मध्ये दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक झाली आणि त्यात नोबेल विजेत्या 'आंग सॅन सू की' या म्यानमारच्या पंतप्रधान बनल्या. तेव्हापासून भारतासोबतचे संबंध काही प्रमाणात सुधारले. ईशान्येकडील सीमा विवादाचे मुद्दे डिप्लोमॅटिक पद्धतीने सोडवण्याचे प्रयत्न झाले. पुन्हा २०२० मध्ये सार्वत्रिक निवडणूक होऊन, आंग सॅन सू की पुन्हा पंतप्रधानपदी आल्या.

सन २०२० ते २३ :

निवडणुकीच्या तब्बल १० वर्षांनंतर म्हणजेच १ फेब्रुवारी २०२१ रोजी म्यानमारमध्ये पुन्हा लष्करी शासन लागू झाले. नॅशनल लीग फॉर डेमोक्रेसी (NLD)च्या लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या सदस्यांना म्यानमारच्या लष्कराने पदच्युत केले. संरक्षण दलाचे कमांडर-इन-चीफ 'मिन आंग हलाईंग' यांच्याकडे सत्ता हस्तांतरित झाली. आतासुद्धा म्यानमारमध्ये लष्करी शासनच आहे. यादरम्यान भारताने जास्त टोकाची भूमिका न घेता, तटस्थतेची भूमिका घेतली आहे.

भारत आणि म्यानमार संबंधातील सहकार्याची क्षेत्रे :

सीमा व्यापार :

भारत व म्यानमारने १९९४ मध्ये सीमा व्यापार करारावर स्वाक्षरी केली. दोन्ही देश त्यांच्या सामायिक सीमेवरील सुरक्षा समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी बंडखोरी आणि बेकायदा हालचालींना तोंड देण्यासाठी एकत्र काम करतात.

आर्थिक संबंध :

दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय व्यापार दीर्घ काळापासून सुमारे दोन अब्ज डॉलर राहिला आहे. म्यानमारकडून भारत मोठ्या प्रमाणात डाळ आयात करतो आणि म्यानमारला ऊर्जा, पोलाद, ऑटोमोबाईल इत्यादी वस्तू व सेवांची निर्यात करतो.

संरक्षण सहकार्य :

म्यानमारच्या २०० हून अधिक लष्करी अधिकाऱ्यांना वैद्यकीय, हवाई दल व नौदल क्षेत्रात भारतात प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. म्यानमारच्या ७३ व्या स्वातंत्र्यदिनी २०२० मध्ये भारताने आयएनएस सिंधूवीर ही युद्धनौका भेट स्वरूपात म्यानमारला दिली होती. त्याचे आता 'यूएमएस मिनये थेंकथू' (UMS Minye Theinkhathu) असे नामकरण करण्यात आले आहे. ही म्यानमारच्या लष्करातील पहिली पाणबुडी ठरली.

भारत-म्यानमार संबंधातील आव्हाने:

रोहिंग्या जमातीचे भारतात बेकायदा स्थलांतर, कलादान मल्टीमॉडल प्रकल्पाचा विवाद, चीनचा सित्वे-कुनमिंग मार्ग सुधारण्यासाठी केलेला हस्तक्षेप. म्यानमारमधील अस्थिर सरकार असलेले लष्करी शासन आणि भारत सरकार यांच्यातील समन्वय ही भारत-म्यानमार संबंधातील महत्त्वाची आव्हाने आहेत.

म्यानमार आणि भारताची भूमिका:

आधुनिक काळात स्पर्धेचे युग अत्यंत वेगाने वाढत आहे. वेगाने चालणार्या गतिमान जगात राष्ट्रालादेखील विकासाच्या दिशेने वाटचाल करणे, आवश्यक ठरत आहे. यासाठी सर्वात जास्त आवश्यकता असते, ती शांततेची. राष्ट्र आपल्या अंतर्गत भागात शांतता ठेवण्यासाठी कायमच प्रयत्नशील असते. मात्र, खरी समस्या असते, ती जगातील इतर राष्ट्रात होणाऱ्या घडामोडींची. त्यातही शेजारी राष्ट्रातील अशांतता सर्वात मोठी डोकेदुखी ठरत असते. भारताच्या शेजारील म्यानमारमधील सद्यःस्थिती भारतासाठी नक्कीच आव्हानात्मक ठरणारी आहे. म्यानमारमध्ये लोकशाहीच्या पुनर्स्थापनेबाबत भारताने आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. भारताने म्यानमारच्या लष्करी राजवटीला स्पष्टपणे सांगितले की, लोकशाही पुनर्संचयित करणे हे आपले प्राधान्य असले पाहिजे. म्यानमारच्या मुद्द्यावर भारत मौन बाळगून आहे आणि लष्करी सत्ताधऱ्यांशी संबंध बिघडवू इच्छित नाही, असे आतापर्यंत मानले जात होते. पण भारताच्या परराष्ट्र सचिवांनी म्यानमारच्या दौऱ्यात लष्करी राजवटीला स्पष्टपणे सांगितले की, म्यानमारचे सरकार जनतेच्या इच्छेनुसार असले पाहिजे.

म्यानमार अतिरेक्यांसाठी सुरक्षित आश्रयस्थान:

उल्लेखनीय म्हणजे, म्यानमारमधील लष्कराने या वर्षी फेब्रुवारीमध्ये निवडून आलेले सरकार उलथून टाकले आणि सत्ता स्वतःच्याहातात घेतली. सध्या म्यानमारमध्ये लष्करी सरकारच्या विरोधात देशभरात निदर्शने सुरू आहेत. त्यामुळे म्यानमारमधील सध्याची परिस्थिती चिंताजनक बनत चालली आहे. म्यानमारमधील लष्करी दडपशाही आणि मानवाधिकार उल्लंघनाच्या घटनांकडे संपूर्ण जगाचे लक्ष लागले आहे. भारताची म्यानमारशी १ हजार, ७०० किलोमीटरची सीमा आहे. त्यातच ईशान्येतील बंडखोरी ही भारतासाठी मोठी समस्या आहे. म्यानमार सीमेवरील शस्त्रास्त्र आणि अमली पदार्थांच्या तस्करीने ईशान्येकडील राज्यांना अडचणीत आणल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. काही अतिरेकी गट भारतात हल्ले करून म्यानमारच्या सीमेवर जातात. म्यानमार या अतिरेक्यांसाठी सुरक्षित आश्रयस्थान असल्याचा भारतीय लष्कराचा दावा आहे.

भारतात अशांतता पसरवण्यासाठी चीन-म्यानमारच्या भूमीचा वापर:

भारतात बनावट चलनाचे जाळे विस्तारण्यासाठी पाकिस्तानदेखील म्यानमारच्याच मार्गाचा अवलंब करत आहे. त्यामुळेच भारताच्या परराष्ट्र सचिवांनी त्यांच्या दौऱ्यात अतिरेक्यांचा मुद्दा जोरदारपणे मांडला. गेल्या महिन्यात मणिपूरच्या चंद्रचूड जिल्ह्यात भारतीय लष्कराच्या तुकडीवर अतिरेक्यांनी हल्ला केला होता. म्यानमारच्या लष्करी राजवटीला चीन आणि सीमावर्ती भागांचा पाठिंबा आहे, यात शंका नाही. भारतात अशांतता पसरवण्यासाठी चीन-म्यानमारच्या भूमीचा वापर करत आल्याचे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. या सर्व पार्श्वभूमीवर भारताची म्यानमारबाबतची ताजी भूमिकाही महत्त्वाची आहे. कारण, लष्करी उठावानंतर परराष्ट्र सचिव पहिल्यांदाच म्यानमारला गेले आहेत. या ११ महिन्यांत म्यानमारमधील परिस्थिती पूर्वीपेक्षा अधिक अशांत आहे. देशात फुटीरतावादाची समस्या वाढली आहे. स्वतंत्र प्रांत आणि स्वायत्ततेची मागणी करणाऱ्या वांशिक

गटांमध्ये गनिमी काव्याने युद्ध सुरू आहे. लष्करी राजवटीने लवकर निवडणुका घेण्याचा निर्णय न घेतल्यास देशात हिंसक निदर्शने अधिक तीव्र होण्याची शक्यता आहे. हेच लोकशाहीच्या पुनर्स्थापनेसाठी सुरू असलेले आंदोलन सांगत आहे.

भारताचे म्यानमार सरकारला मानवतावादी मदतीचे आश्वासन :

अमेरिका आणि इतर पाश्चात्य देशांनी म्यानमारच्या लष्करावर हल्लेदेखील केल्याची उदाहरणे आहेत. सरकारवर निर्बंध आहेत. यामुळे संकट अधिक गडद झाले आहे. तथापि, म्यानमारचा जुना शेजारी आणि शुभचिंतक म्हणून भारताने दहा हजार टन गहू आणि तांदळासह सर्व मानवतावादी मदतीचे आश्वासन म्यानमार सरकारला दिले आहे. भारताच्या या भूमिकेचे महत्त्व म्यानमारने समजून घेतले पाहिजे. पण, म्यानमारच्या लष्करी राज्यकर्त्यांच्या मनात भारताबाबतच्या दृष्टिकोनात बदल सहजासहजी होणार नाही, असेच दिसून येत आहे. भारताच्या परराष्ट्र सचिवांना आंग सांग स्यू की यांना भेटू न दिल्याने लष्करी राज्यकर्त्यांमार्फत याचेच संकेत मिळत असल्याचे दिसून येत आहे. म्यानमारमध्ये लोकशाहीची पुनर्स्थापना या क्षणी दूरची गोष्ट असल्याची दिसून येत आहे. मात्र, भारताला आपला विकासाचा अजेंडा भारतातच आणि जगात उत्तमरीत्या राबविण्यासाठी शेजारी शांतता असणे आवश्यक आहे. पाकिस्तान आणि चीन यांची चाल वेळीच म्यानमारने ओळखणे हे त्यांच्या विकासासाठी नक्कीच आवश्यक ठरणारे आहे.

म्यानमारमध्ये चीनकडून गुंतवणुकीचा ओघ:

म्यानमारमध्ये सध्या चीनने मोठ्या प्रमाणावर लक्ष घातले आहे. चीनकडून गुंतवणुकीचा ओघ या देशाकडे वळविला जात असून तेथील अनेक विकास प्रकल्पांची कामे चीनकरवीच मार्गी लावण्यात येत आहेत. याचा मागोवा घेऊन भारताने म्यानमारकडे लक्ष द्यायला हवे. १९३७ सालापर्यंत म्यानमार हा 'ब्रिटिश इंडिया' राजवटीचा भाग होता. म्यानमार व भारतामध्ये प्रथमपासून एक आगळे सांस्कृतिक नाते आहे. म्यानमारमधील राजकीय व सांस्कृतिक स्थिती ही विलक्षण गुंतागुंतीची आहे. म्यानमारमधील लष्कराकडे तेथील सरकार, प्रशासनाची सारी सूत्रे आहेत. सेवेतील तसेच सेवानिवृत्त अशा अकरा वरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांचा समावेश असलेल्या स्टेट पीस अँड डेव्हलपमेंट कौन्सिल (एसडीपीसी) या मंडळाकडून म्यानमारचा सारा कारभार हाकला जातो. म्यानमार लष्करामध्ये सुमारे साडेचार ते पाच लाख जवान असून त्यांच्याकडे वनक्षेत्रामध्ये युद्ध करण्याचा तसेच घुसखोरांविरोधात परिणामकारक कारवाई करण्याचा प्रदीर्घ अनुभव आहे. म्यानमारमध्ये मानवी हक्कांची गळचेपी होते अशी ओरड पाश्चिमात्य राष्ट्रे, विशेषतः अमेरिका करीत असते. म्यानमारमधील लष्करी राजवटीशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवू नये यासाठी अमेरिका भारतावर सातत्याने दबाव टाकत असते.

भारताने म्यानमारच्या लष्करी राजवटीशी सहकार्य करणे गरजेचे:

म्यानमारमध्ये परिस्थिती ही कायम अशांतच राहिलेली आहे. त्या देशामध्ये लहान व मोठे असे १९ वांशिक गट आहेत. थायलंड, लाओस, चीन, भारत व बांगलादेशला लागून असलेला म्यानमारचा सीमाप्रदेश हा डोंगराळ असून तेथे राहणारे वांशिक गट ख्रिश्चनधर्मीय आहेत. म्यानमारच्या लोकसंख्येपैकी ६९ टक्के लोक हे बुद्धधर्मीय आहेत. भारत व म्यानमारदरम्यान १६४३ कि.मी.ची सीमारेषा असून तेथे म्यानमारच्या बाजूने असणारी सुरक्षा व्यवस्था काहीशी ढिली आहे. म्यानमार व भारत यांच्याविरोधात असलेल्या बंडखोर गटांचे लोक या सीमाभागातून राजरोस ये-जा करतात. अमली पदार्थ, शस्त्रास्त्रे व अन्य गोष्टींची तस्करी येथे मोठ्या प्रमाणावर चालते. तस्करीसाठी कुप्रसिद्ध असलेल्या सोनेरी त्रिकोणाची म्यानमार ही महत्त्वाची बाजू आहे. भारत पाश्चिमात्य देशांकडे जितके लक्ष पुरवितो तितके आपला शेजारी असलेल्या म्यानमारकडे देत नाही. भारत व म्यानमारमधील संबंध विकोपाला गेलेले नसले तरी ते फार सुरळीत आहेत असेही नाही. म्यानमार व भारतामध्ये लष्करी दृष्टिकोनातून कोणताही वाद नाही. म्यानमारशी आणखी घनिष्ठ राजकीय-आर्थिक संबंध भारताने निर्माण करणे गरजेचे झाले आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्र प्रदेशमध्ये तूर, मूग यासारख्या डाळींचे सेवन केले जाते. पूर्वांचल भागामध्ये तसेच पंजाबचा काही भाग वगळता उत्तर भारत व दक्षिण भारतातील बहुतांश भागातही डाळींचे सेवन केले जात नाही. महाराष्ट्रात जळगाव व परिसरामध्ये डाळींचे उत्पादन होत असले तरी ते अपुरे पडते. त्यामुळे म्यानमारमधून

आपल्याला डाळी आयात करण्याची पाळी येते. कारण म्यानमारमध्येही या डाळी खाण्याची प्रथा नाही. अशा रीतीनेही भारत म्यानमारशी जोडला गेला आहे. म्यानमारमध्ये सध्या चीनने मोठ्या प्रमाणावर लक्ष घातले आहे. चीनकडून गुंतवणुकीचा ओघ या देशाकडे वळविला जात असून तेथील अनेक विकास प्रकल्पांची कामे चीनकरवीच मार्गी लावण्यात येत आहेत. या हालचालींचा मागोवा भारताने घेऊन म्यानमारकडे अधिक लक्ष द्यायला हवे. त्यासाठी म्यानमारच्या लष्करी राजवटीशी सहकार्य करणे क्रमप्राप्तच आहे.

म्यानमारमध्ये लोकशाही राजवट यावी यासाठी ऑग सान स्यू की यांनी छेडलेले आंदोलन दडपण्याचा या लष्करशाहीने केलेला प्रयत्न यशस्वी ठरू शकलेला नाही. १९९० मध्ये म्यानमारमध्ये झालेल्या निवडणुकांमध्ये ऑग सान स्यू की यांच्या नॅशनल लीग फॉर डेमोक्रेसी या पक्षाला बहुमत मिळाले होते. मात्र लष्करी राजवटीने ही निवडणूकच बेकायदेशीर ठरविली व त्यांना १९९२ साली त्यांच्याच घरात नजरकैदेत टाकले होते. ऑग यांचे अनेक अनुयायी पुढे भारतात पळून आले. या पार्श्वभूमीवर भारताला म्यानमारमधील लष्करी राजवट व लोकशाहीवादी पक्ष अशा दोघांशीही उत्तम संबंध राखावे लागणार आहेत.

भारताने म्यानमारच्या संदर्भात आपल्या धोरणांत बदल करणे आवश्यक झाले आहे:

म्यानमारचे थायलंड, चीन, सिंगापूर, भारत यांच्याशी उत्तम व्यापारी संबंध आहेत. मात्र या देशांत भारताचा चौथा क्रमांक लागतो. म्यानमारमधील तामू-कालेवा-कालेमायो हा मार्ग २००१ मध्ये बांधून पूर्ण झाला. त्याचा सर्व खर्च भारताने केला आहे. सितवे-कालादान नदी-लॉंगतलई हा मार्ग २०१३ मध्ये बांधून पूर्ण होईल. मिझोराममधील लॉंगतलई येथील राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ५४ शी तो जोडला जाईल. म्यानमारचा अणुकार्यक्रमही भारतासाठी डोकेदुखीचाच विषय आहे. संशोधन व अणुऊर्जेच्या निर्मितीसाठी अणुभट्टी उभारण्यासाठी म्यानमारने रशियाबरोबर अण्वस्त्रप्रसारबंदीचा करार २००७ मध्ये केला आहे. हा चिंतेचा विषय नसला तरी अण्वस्त्रांच्या निर्मितीसाठी म्यानमारने उत्तर कोरियाची मदत घेतली असल्याचे वृत्त नक्कीच चिंताजनक आहे. यामध्ये पाकिस्तानचा वादग्रस्त अणुशास्त्रज्ञ ए. क्यू. खान याचे नेटवर्कही म्यानमारला मदत करते आहे असेही म्हटले जाते. आखाती देशांमध्ये सत्ताधीशांविरुद्धात जी बंडे झाली ते वादळ आपल्या घरातही येऊ शकते याची जाणीव म्यानमारच्या लष्करी राजवटीला आहे. त्या दृष्टीने या राजवटीने जनतेसाठी काही पावले सावधतेने उचलली आहेत. या सर्व घडामोडींकडे भारताने पाहून आपल्या धोरणांत बदल करणे आवश्यक झाले आहे.

आर्थिक मदत सहकार्य करार:

गेल्या पाच वर्षांमध्ये भारताने म्यानमारमध्ये साधनसंपत्तीच्या विकासामध्ये प्रचंड गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली आहे आणि म्यानमारला मोठी आर्थिक मदतही भारताने केलेली आहे. म्यानमार मधील पाटबंधारे, रेल्वे, परिवहन आणि वीज या क्षेत्रांमध्ये असलेली गुंतवणूक वाढवण्यास सुरुवात केली आहे २०१२ मध्ये भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी म्यानमारला भेट दिली. पंचवीस वर्षांनंतर म्यानमारला जाणारे ते दुसरे भारताचे पंतप्रधान होते. या भेटी.दरम्यान १२ महत्त्वपूर्ण करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या. त्यामध्ये ऊर्जा. शिक्षण आणि परिवहन या तीन क्षेत्रांमध्ये सहकार करण्याचा करार झाला. तसेच भारतामध्ये ज्याप्रमाणे आयआयटी आहेत त्याचप्रमाणे भारताच्या मदतीने तेथे म्यानमार इन्स्टिट्यूट ऑफ इन्फॉर्मेशन अँड टेक्नॉलॉजी स्थापन करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. तसेच भारत आणि म्यानमार मध्ये महत्त्वपूर्ण असलेला सडक विकास प्रकल्प २०१६पर्यंत पूर्ण करण्यात येईल असे ठरवले गेले. आता म्यानमार देखील भारताला सहकार करण्याच्या मनस्थितीत आहे. हा देश चीनवरील अवलंबित्वाला कंटाळला आहे. कारण चीनकडून त्याचा गैरफायदा घेतला जात आहे. चीनवरील हे अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सहकार्याची आणि आर्थिक स्रोत याबाबत पर्याय शोधण्यासाठी म्यानमारला आता भारताची गरज आहे. दुसरीकडे भारताची जी लूक ईस्ट पॉलिसी आहे ती म्यानमारशी संबंध घनिष्ठ झाल्याखेरीज पुढे जाणार नाही, याची जाणीव झाल्यामुळे भारत देखील म्यानमार बरोबर संबंध सुधारण्याच्या प्रयत्नात आहे.

सारांश:

म्यानमार आणि भारतामध्ये असलेल्या सीमा रेषेमुळे आपल्याकडील मिझोराम आणि अरुणाचल प्रदेशातील फुटीरवादी चळवळीच्या नेत्यांनी म्यानमार मध्ये आश्रय घेतला होता. तेथे त्यांनी प्रशिक्षण केंद्र चालवायला सुरुवात केली होती. त्या प्रशिक्षण केंद्रामधून प्रशिक्षित केलेले दहशतवादी भारतात पाठवायला सुरुवात केली होती. ते भारतात मोठा हिंसाचार घडवून आणत होते. आता आपले म्यानमार सोबतचे संबंध सुधारल्यास या फुटीरवाद्याबरोबर नियंत्रण प्रस्थापित करणे शक्य होईल. विशेषता नागालँड आणि मनिपूरमधील फुटीरवाद्यांना

शस्त्रास्त्र पुरवठ्या म्यानमार मधून होत होता. आपले म्यानमारशी संबंध सुधारल्यानंतर या फुटीरवाद्यांच्या कारवायावर आळा घालणे शक्य होईल. चीनचा म्यानमारवरील आणि हिंदी महासागरावरील प्रभाव कमी करण्यासाठी, भारताची उर्जेची गरज भागवण्यासाठी, ईशान्य भारताच्या विकासासाठी, ईशान भारतातील फुटीरवादी चळवळीवर नियंत्रण आणण्यासाठी भारताला म्यानमारची गरज आहे. म्हणजेच आर्थिक आणि सामरिक अशा दोन्ही दृष्टीने म्यानमार भारतासाठी महत्वाचा आहे. त्याचप्रमाणे म्यानमारलादेखील भारताच्या सहकार्याची व मदतीची गरज आहे. चीनचा आपल्यावरील अतिरेकी प्रभाव कमी करण्यासाठी, आपल्या देशातील साधन संपत्तीचा विकास करण्यासाठी, प्रगत ज्ञानासाठी, कुशल मनुष्यबळासाठी, प्रशिक्षणासाठी, आर्थिक विकासासाठी व व्यापार वृद्धीसाठी म्यानमारलादेखील आता भारताची गरज आहे असे यावरून दिसते.

संदर्भ:

1. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
2. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी- आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
3. डॉ. डी. ए. मांडरे, डॉ. पी. आर. पाटील व प्रा. बी. डी. तोडकर- भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर.
4. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- भारताचे परराष्ट्रीय धोरण –सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन पुणे, नोव्हेंबर २०१६.
5. हर्षद भोसले व शुभाराज बुवा - आंतरराष्ट्रीय संबंध , शेठ प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २०१९.
6. वसंत र. रायपुरकर- आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
7. डॉ. पंडित नलावडे - आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद.
8. <https://hi.wikipedia.org>
9. <https://www.bbc.com › marathi › articles>
10. <https://www.loksatta.com>
11. <https://www.loksatta.com/> <https://>
12. <https://hi.wikipedia.org> ›

महिला सक्षमीकरण: एक अभ्यास

संशोधिका

श्रद्धा चंद्रसेन वैद्य

शांतीनिकेतन महिला महाविद्यालय, उपलवाडी. ता. कामठी, जि. नागपूर

प्रस्तावना:-

जगात महिलांची लोकसंख्या 50% आहे. परंतु देशात लिंग गुणोत्तरामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांची लोकसंख्या खूपच कमी आहे. भारत देशात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान दिले जात नाही. पुरुषांना प्रत्येक क्षेत्रात अधिकार आहेत. पण, स्त्रियांना त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात येते. ही भारतातील महिलांची वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे देशाची त्या प्रमाणात प्रगती होत नाही. यासाठी या महिला प्रत्येक क्षेत्रात सशक्त झाल्या पाहिजेत. महिलांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात सशक्तीकरण करणे आवश्यक आहे. जगाच्या तुलनेत भारतातील महिलांचा विचार केल्यास भारतातील महिला ह्या पुरुषांच्या तुलनेत प्रत्येक क्षेत्रात पिछाडीवर आहेत. त्याला भारताची पुरुषी मानसिकता, जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था कारणीभूत आहे. या घटकांनी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार नाकारल्यामुळे व त्यांना शूद्राचा दर्जा देण्यात आला त्यामुळे महिलांची अधोगती झाली.

स्त्रियांचे सशक्तीकरण व त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात याकरिता महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याला चालना देणे, त्यांच्यासाठी रोजगारांच्या संधी आणि समान प्रमाणात त्यांना इतरही क्षेत्रात समाविष्ट करणे गरजेचे आहे.

जागतिक बँक यांच्या अहवालानुसार असे दिसून आले की, महिला आर्थिक सक्षमीकरणात खूपच पिछाडीवर आहेत. त्यांना समान प्रमाणात किंवा त्यांच्यात आर्थिक विकास घडवून आणावयाचा असेल तर त्यांना सर्व प्रकारच्या आर्थिक व विकासात्मक सोयी-सुविधा पुरविण्यात याव्या. तरंच त्यांचा विकास होण्यास सुरुवात होईल. नाही तर विज्ञानवादी युगात सुद्धा त्यांची अधोगती होईल याला पुरुषी मानसिकता जबाबदार राहिल. असे स्पष्ट मत जागतिक बँकेने आपल्या सर्वेक्षण अहवालात मांडले आहे. भारत देशात सद्यस्थितीत होणारी महिलांची लैंगिक व इतरही पिळवणूक हा एक गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला आहे. तसेच महिलांना देण्यात येणारी हीन वागणूक ही यासर्वच प्रकारच्या प्रश्नाला जबाबदार आहेत म्हणून महिलांचे सर्वच प्रकारचे संरक्षण करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) महिला सबलीकरणाचा अर्थ व संकल्पना अभ्यासणे.
- 2) महिला सक्षमीकरणाची गरज/आवश्यकता समजून घेणे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना:-

'स्त्रियांचे सबलीकरण' ही यातूनच पुढे आलेली एक संकल्पना आहे. ज्यात स्त्रीचा सर्वांगीण विकास आणि तिचे माणूस म्हणून जगणे यावर भर दिला गेला. स्त्रीला जर दास्यातून मुक्त करायचे असेल तर तिला अक्षरज्ञान आवश्यक आहे. याची जाणीव महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांना खूप पूर्वीच झाली होती. त्यातूनच त्यांनी पुण्यात मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. या चळवळीने या कामाला अधिक गती मिळाली. पुढे केवळ अक्षरज्ञान

असून चालणार नाही, तर विचार साक्षर बनावे लागेल हा या चळवळीचा नवा आयाम समोर येऊ लागला. मग, यावर चिंतन व चिकित्सा होऊ लागली आणि त्या माध्यमातून स्त्रीच्या जगण्याचा हिशोब मांडू लागली. यातूनच मग स्त्रीच्या सबलीकरणासाठी तिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे आवश्यक वाटू लागले. यासाठी तिला शिक्षणात, नोकरीत आणि व्यापारात सहाय्य करण्याच्या हेतूने शासनस्तरावर प्रयत्न सुरू झाले. यातून नोकरीत महिलांना आरक्षण, स्थानिक स्वराज्य संस्थेतही महिलांना आरक्षण मिळाले. आणि यामुळेच या चळवळीला बळ आणि गती मिळाली. सिमान-दि-बोव्हाच्या वाक्याचा अन्वयार्थ अधिक स्पष्ट होऊ लागला. ती आपल्या 'दि सेकंड सेक्स' या पुस्तकात म्हणते, "स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही, ती तशी घडविली जाते. तिच्या मागासलेपणाचे, शोषणाचे हेच एक कारण आहे."

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

महिला सक्षमीकरण ही एक व्यापक संकल्पना असून, जी जाणीवपूर्वक घडवून आणण्याची प्रक्रिया आहे. वैचारिक क्षमतेच्या अभावी तिला दुर्बल घटक ठरविले गेले. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करताना सांगता येईल की, "स्त्री व्यक्तिमत्त्व विकासास समान व सुदृढ बनवून तिला सर्वांगीण विकासाची संधी मिळवून देणे, म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय."

महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता:-

महिला आत्मनिर्भर होण्यासाठी महिला सक्षमीकरण अतिशय आवश्यक आहे. महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या की त्या स्वतःबरोबर कौटुंबिक आणि सामाजिक बदल घडवून आणू शकतात. महिला सक्षमीकरणाकरिता शिक्षण अतिशय महत्त्वाचे आहे. शिक्षणाने महिला दुस-यांबद्दल विचार करायला शिकतात. महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यास त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. सर्व मानवजातीच्या विकासासाठी मुलींच्या शिक्षणाइतके परिणामकारक दुसरे साधन नाही. एका मुलीला शिकविले म्हणजे अखे कुटुंब शिकविल्यासारखे आहे. याची जाण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. तेव्हा कायद्याने अधिकार तिला मिळविता आले पाहिजेत. तिची मानसिक गुलामगिरी संपली पाहिजे. म्हणून मुलींना शिक्षित करण्याची त्यांना शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था त्यांनी केली.

मानसिक व शारीरिक शोषण, कौटुंबिक हिंसाचार, पारंपरिक जाच, भ्रामक धारणा आणि निर्णय प्रक्रियेतील नगण्य स्थान या सर्वांपासून महिलांना मुक्त करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकशीलता यातून त्यांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक स्थान सन्मानपूर्वक प्राप्त करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधप्रबंध हा द्वितीय साधन-सामग्रीवर आधारित आहे. यामध्ये विविध शासनाचे अहवाल, मासिके, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, विविध संशोधन लेख व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष:-

देशात महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महिलांचा सहभाग असणे गरजेचे आहे, असे प्रस्तुत शोधनिबंधात नमूद करण्यात आले आहे. इथल्या व्यवस्थेने स्त्रियांना गुलामीचे जीवन जगण्यास भाग पाडले आहे. त्यासाठी त्यांना संविधानाने दिलेले सर्वच हक्क, अधिकार त्यांना देण्यात यावे.

यामध्ये शैक्षणिक, लिंगभेद, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक इत्यादी घटकांचा समावेश करण्यात यावा, असे मत संशोधनात मांडले आहे.

शिफारसी:-

1. महिलांचे सबलीकरण करावयाचे असेल तर महिलांना समाजात मुक्तपणे संवाद साधता यावा याकरिता स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.
2. ज्या ठिकाणी महिला काम करतात तिथे त्यांच्या हिताबद्दल संरक्षण उपलब्ध करून देण्यात यावे.
3. स्वयंरोजगारासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात यावे.
4. महिलांच्या आवश्यक असणा-या संसाधनावर बंदी न आणता त्यांचे निर्णय त्यांनी स्वतः घेण्यास त्यांना प्रवृत्त करावे.
5. शिक्षणापासून त्यांना वंचित ठेवता कामा नये व उच्च शिक्षण व कौशल्य आधारित शिक्षण त्यांना देण्यात यावे.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

1. वैरागडे उज्वला आणि मुळे विद्युलता (2013), सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद
2. पवार दिपक (2013), महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3. डॉ. उज्वला वैरागडे/प्रा. विद्युलता मुळे (2013), सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
4. डॉ. राजशेखर सोलापूर, संपा. (2012), महिला विकास प्रश्न-पैलू : प्रयास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ क्र. 16.
5. डॉ. संभाजी एन. देसाई (2014), महिला सबलीकरण, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
6. रमा शर्मा/एस.के. मिश्रा (2012), महिलाओं के मौलिक अधिकार, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, नई दिल्ली.
7. सीमा शशीकांत कदम, महिला सबलीकरणातील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान.

(New Man International Journal)

साहित्यातील आदिवासी स्त्री

प्रा. डॉ. भास्कर श्रावण गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा. जिल्हा- लातूर

साहित्यात स्त्री चित्रण विविध वाडःमय प्रकारातून आलेले आहे. 'स्त्री' ची आई, पत्नी, मुलगी, बहीण अशी विविध रूपे साहित्यातून आलेले दिसतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असल्यामुळे पुरुषांनी रेखाटलेली स्त्रियांची उपरोक्त रूपे दया व सहानुभूती व्यक्त करणारी रेखाटली गेलीत. पुराण काळापासून मराठी साहित्यात स्त्री चित्रण होताना दिसते. अति प्राचीन काळातील मैत्रेयी, गार्गी असो की रामायणातील सीता, कैकयी की मग महाभारतातील द्रौपदी, यशोदा असो या सर्वांच्या बाबतीत लिखाण दिसते. माता जिजाऊ, क्रांती ज्योती सावित्रीबाई, अहिल्याबाई होळकर, माता रमाई, यासारख्या प्रेरणादायी स्त्रियांचे चित्रण साहित्यात आले तर ताराबाई शिंदे, मदर तेरेसा यांच्या सारख्या स्त्रियांनी वैचारिक परंपरा लिखाणात जोपासली. साहित्यातून स्त्रियांचे आलेले चित्रण हे बंधनात अडकलेल्या, कुणावर तरी अवलंबून असलेल्या अशाच पद्धतीने झालेले आहे. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता व इतर वाडःमय प्रकारातून रेखाटलेली स्त्री ही याच पद्धतीने रेखाटलेली दिसते. असे असले तरी स्वातंत्र्याच्या आधी व स्वातंत्र्याच्या नंतर बऱ्याच लेखकांनी साहित्यातून रेखाटलेली स्त्री ही बदलत्या काळानुसार बदललेली आहे हे नक्की.

'कादंबरी' या वाडःमय प्रकारातून आदिवासी स्त्रीचे चित्रण कसे आलेले आहे, हे शोधण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधालेखात केलेला आहे. आदिवासी जीवनाशी संबंधित कादंबऱ्यांतून आदिवासी स्त्री कशाप्रकारे मांडली आहे हा मूळ उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून लेखन केलेले आहे.

आदिवासी साहित्य म्हटले की आदिवासींची संस्कृती, निसर्गाशी त्यांचे असलेले नाते, आदिवासी समाज या सर्व बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात. कादंबरी हा वाडःमय प्रकार म्हणजे जे. बी.प्रिस्टले यांच्या मते, "मानवी जीवनाचा आरसा आहे". त्यातील कथानक, वातावरण निर्मिती, संवाद, पात्र रचना, संघर्ष हे सर्व घटक परिणामकारकरीत्या वाचकांच्या मनाची पकड घेतील अशा पद्धतीने बसविलेले असतात. आदिवासी स्त्रियांचे चित्रण करणाऱ्या काही मोजक्या कादंबऱ्या साहित्यात पाहावयास मिळतात. बहुतांशकादंबऱ्यातून आदिवासी स्त्री बंधमुक्तपाहावयास मिळते.

आदिवासी समाजात भगताला फार महत्त्वाचे स्थान आहे ही सर्व बाजू धार्मिकतेशी संबंधित आहे. वेगवेगळ्या आदिवासी जमातीतील स्त्रियांसाठी वेगवेगळे नियम त्या त्या समाजाने घालून दिलेले असतात. नजुबाईगावित यांच्या 'तृष्णा' या कादंबरीत गावात मरीआईची साथ आल्यानंतर डीप्या भगताला महत्त्व प्राप्त होते. तो म्हणतो की, "बायका पाळणी नीट करत नाय, इसड वर्जत नाय म्हणून गावची माणसं मारायला लागली." १ गावात काही वाईट घटना घडली की त्याचं खापर बहुतांश महिलांवर फुटते. त्यातलाच हा प्रकार. हेच भगत आदिवासींच्या भोळ्या स्वभावाचा गैरफायदा घेऊन समाजात किंवा गावावर आपला वचक ठेवण्याचा प्रयत्न करित असतात. आज अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने यावर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो, परंतु आदिवासी जमातीतील पंच पद्धत अजूनही आपले अस्तित्व टिकवून आहे, असेच दिसते. अशा अंधश्रद्धेपोटी स्त्रियांनाचेटकिन, भुताळी, ठरविले जाताना दिसते. कविता महाजन यांच्या 'ब्र' या स्त्रीवादी कादंबरीत अशी भरपूर उदाहरणे आहेत. आदिवासी भागातल्या अनुभवाचा इतिवृत्तान्तच या कादंबरीत मांडलेला आहे. या कादंबरीतील उपसरपंच एका भगताला हाताशी धरून जयाबाईंच्या विरोधात कटकारस्थान रचतो. या प्रकरणात तिला आपला एक हात गमवावा लागतो. याच कादंबरीतील दुसरे एक पात्र म्हणजे दुमाडाबाई ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळालेलं असल्यामुळे आपल्या मुलांना मुलींना व सुनांना पण ती शिकवते. यामुळे असे म्हणता येईल की कादंबऱ्यातून रेखाटलेली आदिवासी स्त्री ही मेणाहून मऊ आणि वज्राहून कठोर अशी ही आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी

राज्यघटनेतीलकलम १५ नुसार स्त्री-पुरुष समानता आणली. जे क्षेत्र आतापर्यंत पुरुषांचे समजले जात होते त्या क्षेत्रात सुद्धा स्त्रियांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली. आज असे कोणतेच क्षेत्र नाही, की तेथे महिला पोहोचू शकल्या नाहीत. कला, क्रीडा, संशोधन यापासून तर राजकारणाच्या सर्वोच्च राष्ट्रपती या पदापर्यंत स्त्रियांनी मजल मारलेली दिसते. असे असले तरी खरंच स्त्री सबलीकरण झाले का? हा प्रश्न अनुत्तरीत आहे, असे मला वाटते. स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार, शोषण अजूनही होताना दिसते. हे नाकारता येणार नाही.

पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री वरील अन्याय, अत्याचार अर्थात तिचे होणारे शोषण याच पद्धतीने साहित्यातून मांडलेले दिसते. पण स्त्रियांनी स्वतःबद्दल मांडलेली भूमिका वेगळ्या पद्धतीने मांडली. "स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार" याला पूर्णपणे विरोध करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांचा अंगीकार करून अन्याय, अत्याचारा विरोधात शोषणाविरोधात मांडणी झालेली दिसते. कादंबरी वाडःमय प्रकारातून रेखाटलेली आदिवासी स्त्री सुद्धा याला अपवाद नाही, हे लक्षात घ्यावे लागेल. छळ, संशय, शारीरिक मानसिक शोषण, यातून स्त्रियांचे शोषण होताना दिसते. आदिवासी समाजात स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार शोषण कमी प्रमाणात आहे. तरीसुद्धा बऱ्याच आदिवासीकादंबऱ्यांमध्ये यासारखे विषय लेखकांनी रेखाटलेले आहेत. नजुबाईगावित यांचे साहित्य हे महिलांना प्रेरणा देणारे साहित्य आहे. 'नवसा भिलिनीचाएल्यार' (कथासंग्रह), तृष्णा (कादंबरी) 'भिवा फरारी' (कादंबरी), यातील नवसा, इसरी, सुनता, तुळसा, सीता, जानकी, सखू ही सर्व स्त्री पात्रे अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात आवाज उठवणारी आहेत.

'तृष्णा'या कादंबरीतील फुल्या हा आपली पत्नी आशा हिच्यावर संशय घेतो. तिला मारहाण करतो. खरे पाहता पती-पत्नीच्या एकमेकांवरील संशयामुळे कित्येक संसार उध्वस्त झालेली आहेत. यात आगीत तेल ओतणाऱ्यांचा वाटा अधिक असतो. फुल्याचे कान भरण्याचे काम मंदा, होडा या महिलाच करतात. याउलट या कादंबरीत ज्यावेळी फुल्या आपल्या पत्नीला मारतो त्यावेळी त्याचे मित्र गणू, भिका, व सिंग्या यांनी फुल्यालाच मारले आणि खांबाला बांधून ठेवले. यातील गणू जाताना म्हणतो की, "बायकोशी नीट वागजे, नं त आणखी झोडजे."२ यावरून असे लक्षात येते की स्त्रीच्या शोषणाला स्त्रीच जबाबदार आहे.

१९८९ मध्ये प्रकाशित झालेली सुरेश द्वादशिवार यांची 'हाकूमी' ही कादंबरी भामरागड परिसरातील माडियागोंड या आदिम जमातीच्या पुढे परंपरा अंधश्रद्धा यांच्यावर प्रकाश टाकणारी आहे. या कादंबरीत माडिया जमातीमध्ये लग्न झालेल्या मुलीने ब्लाउज घालायचा नाही, असा रिवाज आहे. हा रिवाज मोडला तर घर, वावर बुडणार, देवी कोपणार म्हणून देवीच्या विरोधात जाऊन काही करायचे नाही अशी अंधश्रद्धा पहावयास मिळते. अशा अंधश्रद्धेतूनच स्त्रियांचे शोषण झालेले पहावयास मिळते.

डॉ. शैला लोहिया यांनी आपल्या "भूमी आणि स्त्री" या ग्रंथात स्त्रीच भूमिशी असलेल साधर्म्य मांडलेले आहे. हा विचार आदिवासी स्त्री संदर्भात समर्पक पद्धतीने जुळतो. आदिवासी समाजावर मातृसत्ताक पद्धतीचा प्रभाव पूर्वीपासूनच पडलेला आहे. आदिवासींचा आचार, विचार, पोशाख, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक या सर्वांमध्येच मातृसत्ताक संस्कृतीची अवशेष दिसून येतात. हे लक्षात घ्यावे लागेल. "आदिवासीस्त्रिया सक्षम, कणखर, चिवट व स्वच्छंदी आहेत. त्यांना स्वतःच्या मनाप्रमाणे जगणे आवडते. या स्त्रिया कुटुंबाचे भरण पोषण करणाऱ्या, संरक्षण व वंशवृद्धीकरणाऱ्या असल्याने कुटुंबात त्यांचे स्थान वरचढ असल्याचे दिसते. आदिवासी स्त्रियांमध्ये एकमेकी विषयी वैरभाव किंवा द्वेषभाव कमी प्रमाणात आहेत. कौटुंबिक जबाबदारी व समूहनिष्ठेची भावना यामुळे एकमेकी बद्दल वैरभाव असण्यापेक्षा एकमेकींच्या मदतीला धावून जाण्याचे प्रमाण अधिक आहे. सध्यकाळात आदिवासींच्या 'खासी' व 'गारो' या दोनच जमातीत पूर्णतःमातृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात आहेत. इतर बहुतांश जमातीत पुरुषप्रधान

संस्कृतीचे वर्चस्व दिसते. परंतु असे असले तरी काही प्रमाणात मातृसंस्कृतीची अवशेषही शिल्लक आहेत. त्यामुळेच आजही स्त्रियांच्या संदर्भात वाईट चालीरीती, प्रथा, परंपरा या समाजात दिसत नाहीत." ३.

रामचंद्र नलावडे यांच्या'लाडी'या कादंबरीतील लाडी ही आदिम संस्कृतीचा स्वाभिमान बाळगणारी आहे. तिच्या आयुष्यात आलेल्या संकटांना ती सक्षमपणे सामोरे जाते, हतबल होत नाही, परिस्थितीशी दोन हात करण्याची ताकद तिच्यामध्ये आहे. "असे म्हटले जाते, "पळसाला पाने फुटली की भिलांची लग्न उठली" होलीकोत्सव साजरा होण्यापूर्वी भिल्लामध्ये विवाह ठरविले जात नाहीत, मुलगी सुद्धा पाहायला जात नाही. अपवादाने असे घडलेच तर होळीच्या या पाच दिवसात त्या नियोजित वधूला साडी, चोळी, एखादा दागिना आणि हारकंगण, खोबरे, गुळ,डाळ्या व नारळ या सर्व वस्तूंनी ओटी भरावी लागते. त्यामुळे हा खर्च वाचवण्यासाठी होळीच्या आधी विवाह ठरविला जात नाही हा अलिखित नियम आहे." ४. आदिवासींच्या रूढी परंपरा या भौगोलिक व निसर्गाशी जुळवून असतात. जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेचा फार प्रभाव पडत चाललेला आहे. आपल्या प्राचीन संस्कृतीचे भान ठेवून त्यांचे जतन करण्याचा प्रयत्न या आदिवासी जमाती करताना आज पहावयास मिळतात. यांचे जतन करतानाच नव्या सामाजिक प्रवाहात सामील होण्याचा प्रयत्नही ते आज करत आहेत. निसर्गात जे जे काही आहे त्याबद्दल भीती आणि भक्ती या दोन्ही गोष्टींना आदिवासी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेष म्हणजे निसर्गाचे जे गुंतागुंतीचे जाळे पसरलेले आहे त्या जाळ्यातील आपण एक भाग आहोत याची जाणीव आदिवासी समाजाला आहे, ही जाणीवच आदिम काळापासून मानवाच्या संस्कृतीचा एक मूळ आधार आहे हे मान्य करावे लागेल. विविध परंपरा व कार्यातून त्यांनी जपलेली त्यांची संस्कृती, त्यांचे जीवनचक्रपाहावयास मिळते. अशा आदिवासी संस्कृतीचे रक्षण आज आवश्यक ठरते आहे. शहरी संस्कृतीशी संबंध आल्यानंतरवऱ्याचआदिवासींच्या कला, गीते, नृत्य, संस्कृती विकसित होण्याऐवजी लोप पावत चालली आहेत याची खंत वाटते.

यावरून असे लक्षात येते की, आदिवासींच्या विविध भागात वेगवेगळ्या रूढी,परंपरा, सण, उत्सव आहेत आणि त्यानुसार आदिवासी स्त्रियांच्या संदर्भात वेगवेगळ्या भूमिका कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात लेखकांनी मांडलेल्या दिसतात हे लक्षात घ्यावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- १) तृष्णा - नजुबाईगावित,मावळाई प्रकाशन, शिरूर. २०१४
- २) तृष्णा -नजुबाईगावित,मावळाई प्रकाशन,शिरूर.पृष्ठ.३२७
- ३) आदिवासी साहित्य: कादंबरी आणि स्त्री -मुक्ता आभेरे, परिस पब्लिकेशन, २०२१, पृष्ठ ९९.
- ४)आदिवासी संस्कृती भाषा आणि साहित्य- पुष्पा गावित, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे. पृष्ठ ५७.

महिला आणि आरोग्य

अश्विनी सुनील अंभोरे

शोधार्थी एमजीएम क्लोअर डेल स्कूल, ता. औरंगाबाद जि. औरंगाबाद

भारतीय महिला आणि समाज -

प्राचीनकाळी मानवाने निसर्गशक्तीलाच दैवत मानले. शेतीचा शोध हा मानवीजीवनातील सर्वात क्रांतिकारक शोध. शेतीमुळे माणसाचे भटके जीवन स्थिर झाले आणि धरणीच्या ठिकाणी असलेल्या सुजलाम सुफलाम या गुणांची ओळख झाली. तेव्हापासून मातृदेवतेच्या पूजेचे महत्त्व वाढले. स्त्रीकडेही बीजधारणेचा गुण असल्यामुळे तिलाही आदिशक्ती मानून तिच्या मूर्ती बनवून तिला मखरात बसवून तिची पूजा केली जाऊ लागली. कालांतराने पुरुषसत्ताक व्यवस्था वाढत गेली आणि एकीकडे स्त्रीची पूजा, तर दुसरीकडे तिचा छळ असा दुटप्पीपणाही वाढत गेला. स्त्रीचे कितीही शोषण झाले असले, तरी तिच्यामुळे आपल्याकडील कुटुंबव्यवस्था टिकून आहे.

कुटुंबव्यवस्था हा आपल्याकडील महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे आणि त्याबद्दल अनेक जण अभिमानाने बोलतही असतात. या व्यवस्थेचे फायदे-तोटे आहेत; परंतु या व्यवस्थेमुळे समाजाचा डोलारा उभा आहे, हे नाकारता येणार नाही. चंगळवादी संस्कृतीमुळे या व्यवस्थेला धक्के जरूर बसत आहेत; परंतु त्याची पाळेमुळे घट्ट असल्याने तडे गेलेले नाहीत. स्त्री आणि पुरुष ही संसाररथाची दोन चाके असल्याचे म्हटले जाते खरे; परंतु संसारथाचा तोल सावरला जातो, तो स्त्रीमुळेच. पुरुषसत्तेने स्त्रीला कायम कमकुवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. हजारो वर्षे शिक्षणापासून वंचित ठेवले.

आता कुठे तिला कायद्याने हक्क मिळू लागले आहेत. त्या आधारे ती आपली प्रगती करीत आहे. बुद्धिमतेच्या बाबतीत आपण पुरुषांपेक्षा कमी नाही हे ती आज सिद्ध करीत आहे. स्त्री म्हणजे त्यागाची मूर्ती, परमेश्वराचे रूपच जणू. स्त्री म्हणजे सहनशीलतेचा कळस. संसारात तिचे अस्तित्व प्रकर्षाने जाणवते. ती नसेल तर कुटुंब कोमेजते. रात्रंदिवस कष्ट करून कुटुंबाचा डोलारा सांभाळते; पण आपल्या मुलांबाळांना त्याची झळ पोहोचू देत नाही. बहिणाबाई चौधरी म्हणतात.

भारतीय महिलांचे आरोग्य -

भारताच्या संदर्भाने आपण जेव्हा स्त्रियांच्या आरोग्याचा विचार करतो त्यावेळेस स्त्रीची जात, वर्ग, तिचे राजकीय, सामाजिक स्थान, संस्कृती याबरोबर भारतीय समाजातील पितृसत्ताक समाजरचनेचा देखील विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. स्त्रियांच्या आरोग्याच्या प्रश्नांकडे बघताना तिच्या आयुष्यात बदल घडविणाऱ्या सामाजिकीकरण / संस्कृतीकरणाचे मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात. म्हणून आरोग्य या घटकाची चर्चा लिंगभाव संवेदनशील अर्थाने करणे क्रमप्राप्त आहे. पितृसत्ताक समाजात कायमच पुरुष हे प्रधान आणि स्त्रिया या दुय्यम राहिल्या आहेत. मग ते स्थान कुटुंबातील असो किंवा समाजातील. स्त्रियांच्या जगण्याचा संबंध हा या समाजातील लिंगभाव जडणघडणीशी राहिला आहे आणि हा संबंध मुलीच्या जन्मापासून ते तिच्या 'बाई'पणाच्या अनेक टप्प्यावर प्रभाव टाकणारा आहे. 'युनिसेफ'च्या अभ्यासानुसार, आज जगभरामध्ये ६५० दशलक्ष मुलींचे बालविवाह झाले. यामध्ये बांगलादेश, ब्राझील, इथिओपिया, भारत आणि नायजेरिया हे देश अग्रक्रमावर आहेत. यामध्ये राज्यातील महिला आणि बालविकासाच्या एका आकडेवारीनुसार २०१९ च्या सप्टेंबरपर्यंत राज्यात बालविवाहाचे प्रमाण हे ७८.३% एवढे वाढले होते. गरोदरपणाचा जरी विचार केला तर, एका आकडेवारीतून भारतामध्ये कमी वयातील बाळंतपणामुळे स्त्रियांच्या मृत्यूची संख्या ही ५५% पेक्षा जास्त आहे. मुलींना विवाहानंतर आपली जननक्षमता सिद्ध करण्यासाठी तसेच सासरी सुरक्षितता व समाजात प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी विवाहानंतर लगेचच मातृत्वाला सामोरे जावे लागते. आय.सी.एम.आर. ने केलेल्या एका पाहणीनुसार भारतात १ ते १४ वयोगटातील ६५ % मुली या

अनेमियाने ग्रस्त आहेत आणि हे प्रमाण गर्भवती मुलींमध्ये जास्त आहे. घरात आणि घराबाहेर स्त्रीच्या आत्मसन्मानावर वारंवार होणारे आघात यामुळे अनेक स्त्रियांना मानसिक आजारांचे प्रमाण हे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांमध्ये जास्त असते असे आढळून आले आहे. स्त्री साधारणपणे आपल्या आयुष्यातील ७५,००० तास स्वयंपाक करण्यात घालवते, हे लक्षात घेता ग्रामीण भागातील चुलीवर स्वयंपाक करणाऱ्या स्त्रीच्या आरोग्यावर, श्वसनसंस्थेवर धुराचा भयावह परिणाम होण्याची मोठी शक्यता असते. एका अभ्यासामधून हे समोर आले आहे की, दररोज तीन तास या चुलीच्या धुरासमोर राहणे म्हणजे दिवसाला २० सिगारेट ओढण्याइतके अपायकारक परिणाम तिच्या शरीरावर होतात. वयवर्षे १९ ते ४९ या वयोगटातील ८८% स्त्रियांना रक्तपांढरी असल्याचे एका अभ्यासातून दिसून आले आहे.

भारतीय महिला आणि समाज -

कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीला हातभार लावण्यासाठी देखील ग्रामीण आणि नागरी भागातील स्त्रिया या घरात आणि घराबाहेर अशा दोन्ही ठिकाणी श्रम करत असतात. नागरी भागात स्त्रिया सुपरवूमन या संकल्पनेच्या उदात्तीकरणामुळे घरातील व घराबाहेरील दुहेरी श्रम त्या कर्तव्याच्या नावाखाली करत आहे. अशा दुहेरी श्रमाच्या बोजामुळे देखील स्त्रियांची शारीरिक व मानसिक झीज मोठ्या प्रमाणात होत असते. तर कष्टकरी जात वर्गीय स्त्रियांना त्यांचे सामाजिक स्थान आणि उदरनिर्वाहासाठीचा करावा लागणारा संघर्ष बघता या वर्गातील स्त्रियांना तिहेरी शोषणाला सामोरे जावे लागते. स्त्रीचे अतिरिक्त श्रम किंवा त्याचे विशिष्ट कामाचे स्वरूप यापैकी निव्वळ जास्त श्रम हेच स्त्रियांच्या अनारोग्याचे मुख्य कारण आहे. भारतामध्ये स्त्रियांना वस्तू मानून त्यांचे मनुष्य म्हणून अस्तित्व नाकारले जाते. त्यामुळे प्रस्थापित जात पितृसात्ताक समाजातील प्रथेच्या, संस्कृतीच्या किंवा स्त्री म्हणून केल्या जाणाऱ्या संस्कारामुळे, स्त्रीविरोधी हिंसेचे सामन्यीकरण करून स्त्रीविरोधी हिंसेचे नैसर्गिकरण केले जाते. स्त्रियांचे आरोग्य समजून घेताना ही गुंतागुंत समजून घेणे गरजेचे आहे. ज्याचे मूळ व्यवस्थात्मक आहे. जी व्यवस्था जात पितृसत्तेचे समर्थन करते. सामान्य आजारांमधील म्हणजे उदा. सर्दी, खोकला, क्षयरोग, ताप इ.या आजरातील गरजा या स्त्री आणि पुरुषांच्या सारख्याच प्रमाणात असतात. त्यामुळे या गरजा स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही गटांसाठी आरोग्याच्या धोरणांची तरतूद ही सारखीच असू शकते. मात्र स्त्रियांच्या आरोग्याचा विचार हा व्यापक अर्थाने बघणे गरजेचे यासाठी ठरते की, स्त्रिया या सृजनशील आहेत. त्या नवनिर्मिती करत असतात. स्त्रिया या श्रम आणि जैविक अशा दोन्ही पातळीवर उत्पादन-पुनर्त्पादन करत असतात. त्यामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक गरजा या निश्चितच पुरुषांपेक्षा वेगळ्या असतात. स्त्रियांना मासिक पाळी व त्यातील समस्या, गरोदरपण, गर्भपात, बाळंतपण, यासंबंधी होणाऱ्या तक्रारी, अडचणी, रजोनिवृत्तीनंतर स्त्रियांच्या शरीरामध्ये होणारे बदल आणि मानसिक स्वास्थ्य, त्याचबरोबर प्रजनन अवयवाशी संबंधित आजार याला सामोरे जावे लागते. आज वास्तव हे आहे की, एकीकडे राष्ट्रातील विकासाची चर्चा ही ट्रीलेनिएम इकोनोमीवर होत असताना आरोग्यावरील खर्च व त्यातही स्त्रियांच्या आरोग्यावरील होणारा खर्च याकडे लक्षपूर्वक बघणे महत्त्वाचे आहे. दुसरे म्हणजे ज्या स्त्री आरोग्यविषयी योजना आहेत त्यांच्या अंमलबजावणीवर देखील अभ्यास करणे गरजेचे आहे. एकूणच राष्ट्राच्या विकासात स्त्रियांमध्ये क्षमता असूनही स्त्रिया आपले सकारात्मक योगदान देण्यास बहुदा असमर्थ ठरतात. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा जसा राष्ट्रातील संपत्तीवर, तसाच स्त्रियांच्या आरोग्यावर देखील अवलंबून असतो. २१ व्या शतकातील तिसऱ्या दशकात आज आपण आहोत तरी वारंवार स्त्री आरोग्य प्रश्नांची गुंतागुंत बघतांना पितृसत्तेची उकल करत स्त्री आरोग्याचे प्रश्न सोडविणे गरजेचे आहे. असेच स्त्रियांबद्दल समाजाचे वर्गीकरण करताना कवी अशोक थोरात संगतात की,

आव्हान

छळून घ्या संकटांनो,
संधी पुन्हा मिळणार नाही,
कर्पूराचा देह माझा
जळून पुन्हा जळणार नाही.

साहेन मी आनंदाने तुमचे वर्मी घाव
असाच नेईन किनाऱ्याशी चुकलेली नाव
मार्ग बिकट आला तरी मागे मी वळणार नाही ॥ १ ॥

निराश मी होणार नाही, झुंजता तुमच्या सवे
मनी माझ्या जगातील आकांक्षाचे लाख दिवे
वेदना झाल्या तरीही अश्रू मी गाळणार नाही ॥ २ ॥

आव्हान माझे तुम्हाला चालुन या माझ्यावरी
धैर्याचे कट्यार माझी पाजलेन तुमच्यावरी
संकटांनो सावधान गाफील मी असणार नाही ॥ ३ ॥

संदर्भ -

राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, म. ज्योतीराव फुले यासारख्या अनेक सुधारकांनी महिलांच्या भल्यासाठी लढा दिला. पेरी चरण सरकार, कलकत्ता येथील हिंदू कॉलेजचे माजी विद्यार्थी आणि "यंग बंगाल" चे सदस्य, त्यांनी 1847 मध्ये कलकत्त्याच्या उपनगरातील बारासात येथे मुलींसाठी पहिली मोफत शाळा सुरू केली (नंतर शाळेचे नाव कालीकृष्ण गर्ल्स हायस्कूल ठेवण्यात आले). यावरून असे सुचवले जाऊ शकते की राजकाळात ब्रिटीशांचे कोणतेही सकारात्मक योगदान नव्हते, परंतु संपूर्णपणे तसे नाही. मार्था मॉल्ट नी मीड आणि तिची मुलगी एलिझा कॅलडवेल नी मॉल्ट या मिशनरींच्या बायका दक्षिण भारतात मुलींच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणासाठी पुढाकार घेतल्याबद्दल योग्यरित्या लक्षात ठेवल्या जातात. या प्रथेला सुरुवातीला स्थानिक विरोधाचा सामना करावा लागला, कारण ती परंपरेला तोंड देत उडून गेली. राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नांमुळे गव्हर्नर-जनरल विल्यम कॅव्हेंडिश-बेंटिक यांच्या नेतृत्वाखाली सती प्रथा रद्द करण्यात आली. 1829 मध्ये. विधवांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या धर्मयुद्धामुळे 1856 चा विधवा पुनर्विवाह कायदा झाला. पंडिता रमाबाईसारख्या अनेक महिला सुधारकांनीही स्त्रियांच्या हितासाठी मदत केली.

1. मैत्रेय कृष्णराज, १९८८, स्त्रीया आणि विकास, भारतातील अनुभव, सुबदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे पृष्ठ क्रमांक. ८ (विकासाच्या प्रक्रियेतील स्त्री प्रश्न - स्त्री अभ्यास केंद्र, समाज शास्त्र विभाग, पुणे)
2. चव्हाण दिलीप, स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष, दुसरी आवृत्ती, २००७ पृष्ठ क्र. २६
3. लोकराज्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती विशेषांक, महाराष्ट्र शासन, १६ एप्रिल १९९० पृ. ५०
4. चव्हाण दिलीप, स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष, दुसरी आवृत्ती, २००७ पृ. क्र. ४२.
5. महाराष्ट्र टाइम्स, दिव्य मराठी वर्तमानपत्र.

'प्रतिमा इंगोले यांच्या कथेतील स्त्री जाणिव : एक विश्लेषण'

डॉ. लहूकुमार हरिदास खंडाळे

(सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग) कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापूर, जि. जालना

साधारणतः १९९० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याचा विचार करता आपल्या असे लक्षात येते की, नव्वद नंतरच्या स्त्री लेखिकांनी किंवा साहित्यिकांनी लिहिलेल्या कथेमध्ये स्त्री लेखिकांच्या काही नवीन संवेदना आणि जीवन जाणीवा आविष्कृत झालेल्या दिसून येतात. एवढेच नाही तर त्यांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोनही बदललेला दिसून येतो असे म्हणता येईल. यासाठी पुढील मत विचारात घ्यावे लागते. 'साहित्य मग ते कोणत्याही काळातील असो ते माणसासंबंधी बोलते असे आपण म्हणत असलो आणि ते खरेही असले तरीही या सगळ्या लेखिकांच्या लेखनामध्ये खूपच बदल झालेले दिसतील. भाषा, निवेदन, तंत्र इत्यादी गोष्टींबरोबरच अनुभवांचे स्वरूपही बदललेले दिसेल. एवढेच नाही तर लेखकाचा जीवनविषयक दृष्टिकोनही बदललेला दिसेल.'¹ साधारणतः स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'महिलांनी उंबऱ्याच्या आतच राहिलं पाहिजे' ही जी पूर्वीची संकल्पना होती. तिला छेद देत आज या स्त्री लेखिकेने एक प्रकारची पिढ्यानपिढ्यांची गुलामगिरीच नाकारली आहे असे म्हणावे लागेल. म्हणजेच काळाबरोबर साहित्यिकांची जीवनाकडे बघण्याची दृष्टीही बदलणे स्वाभाविक आहे. जगातील मानवाच्या जगण्यातील विविध प्रेरणा, प्रवृत्ती आणि जीवनविषयक आकलणे यातूनच लेखकाची जीवनाविषयीची दृष्टी गोचर होत असते. म्हणूनच याठिकाणी आपण अशाच एका स्त्री लेखिकेच्या जीवन जाणिवेतून त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यकृतीमध्ये लेखिकेचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन व स्त्रीजाणिवेचा कशा प्रकारे आविष्कृत झालेला आहे हे पाहणार आहोत.

आपल्याला माहित आहे की, ग्रामीण साहित्याच्या योगदानामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या स्त्रीलेखिका म्हणून विदर्भातील डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या नावाचा उल्लेख करावाच लागतो. या लेखिकेने शिक्षणामुळे आलेले नवे आत्मभान व यातून घडलेली आपली जीवनदृष्टी अधिक व्यापक झाल्याचे सांगितले आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून चित्रित झालेले ग्रामीण समाजाचे चित्रण हे नव्या वळणावर नेऊन ठेवणारे आहे. त्यांनी आपल्या कथेतील स्त्री ही काहीशी आधुनिकतेची जाणीव झालेली व स्वतःला आत्मभान येऊन स्वतःचे प्रश्न स्वतःच सोडविणारी अशी चित्रित केलेली आहे. स्त्रीजाणिवेचे प्रखरपणे चित्रण करणाऱ्या लेखिका म्हणूनही प्रतिमा इंगोले यांची ओळख आहे. त्यांचे 'लेक भुईची' व 'हिरवे स्वप्न' इत्यादी कथासंग्रह नव्वदनंतर प्रकाशित झाले आहेत. म्हणूनच त्यांची सामाजिक जाणीवेची नवी दृष्टीही समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. एके काळी असं म्हटल्या जायचे की, स्त्री शिकली तर वाया जाईल, परंतु १९ व्या शतकात मात्र स्त्री शिकली तर तिचे संपूर्ण आयुष्यच कसे बदलून जाऊ शकते. याचा प्रत्यय एक लेखिका म्हणून प्रतिमा इंगोले यांच्या कथेचा विचार करता लक्षात येईल. त्यांची 'मायमका' ही कथा (लेक भुईची) वाचल्यानंतर यामध्ये लेखिकेचा दृष्टिकोन किती आधुनिक आणि निर्धार किती पक्का आहे हे लक्षात येते. स्त्री किती धाडसी आणि व्यवहार समजून घेणारी असू शकते, हे या कथेतील आजीच्या रूपाने लेखिकेने दर्शविले आहे. तरुणपणात आपल्याला मूल होत नाही म्हणून रडत बसण्यापेक्षा किंवा नशिवाला दोष देत बसण्यापेक्षा, ती स्वतःहून आपल्या नवऱ्यासाठी दुसरी बायको घेऊन येते. ते केवळ मुलासाठी व संसारात सुख

नांदावे म्हणून. आणि स्वतःहून तिला सवत म्हणूनही स्विकारते. वरवर पाहता ही घटना अतिशय साधी वाटत असली तरी यामधून लेखिकेचा जीवनाकडे बघण्याचा आशावादी दृष्टिकोनच स्पष्ट होतो हे कुणीही नाकारणार नाही. एक माणूस म्हणून आपण स्त्रियांनी किती प्रगल्भ आणि व्यवहार्य असलं पाहिजे. असा आधुनिक दृष्टिकोन या लेखिकेचा आहे असेच या कथेवरून दिसते. तर 'सपन' या कथेतील विमला ही आपल्या वडिलांनी शेत विकून आपले लग्न जमविले परंतु ऐन लग्न मंडपात केवळ अंगठी साठी रुसलेल्या नवऱ्याला बघून ती त्याच्याशी लग्न करण्याचे नाकारते व ज्याच्याशी लहानपणी बाहुला बाहुलीचा खेळ खेळला होता त्याच मुलाशी योगायोगाने लग्न करते. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती ही की, ऐन लग्न मंडपात केवळ हुंड्यासाठी लग्नाला अडून बसलेल्या नवऱ्या मुलाला स्पष्टपणे नकार देणारी स्त्री किंवा मुलगी कथेतून चित्रित करणे हे लेखिकेवर कुठेतरी स्त्रीवादाचा प्रभाव असल्याशिवाय होणे शक्य नाही. त्याच बरोबर शिक्षणामुळे स्त्रियांना आलेले आत्मभान व वैचारिक प्रगल्भताही किती महत्त्वाची आहे असेही लेखिकेला या ठिकाणी सुचवायचे आहे. त्यांच्या 'पयस्याची मेख', 'डोयाचा खेय' व 'लेक भुईची' या कथांमधून देखील त्यांचे जीवनाचे झालेले आकलन व एक संवेदनशील साहित्यिक म्हणून त्यांचा बनलेला जीवनाविषयीचा दृष्टिकोन लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे राजमाता जिजाऊने शिवबावर केलेले संस्कार असतील (लेक भुईची) किंवा एका श्रीमंत जरठ (प्रौढ) व्यक्तीने एका गरीब मुलीशी लग्न करून लग्नात उडवलेला पैसा असेल. या सर्व घटनांचा व आशयाचा विचार करता आपल्याला लेखिकेच्या जीवन जाणिवेसंबंधीचा दृष्टिकोन स्पष्टपणे दिसून येतो. स्त्रिया फक्त परंपरेच्या अधीन नाहीत तर, त्यांनी स्वतःचे एक अस्तित्व जपले आहे. त्यांच्याही भावना आहेत. केवळ लग्न केले तरच त्या प्रेमात पडू शकतात. या पारंपरिक विचारालाही त्यांच्या कथेतून फाटा मिळतो. याचा प्रत्यय त्यांची 'करपलेलं कुंकू' ही कथा वाचल्यानंतर येतो. या कथेतील शांताबाई ही शिक्षिका आपल्या सहकारी शिक्षिकांच्या प्रेमात पडते. परंतु त्याच्याशी प्रत्यक्षात लग्न न करता फक्त त्याच्या आवडीचे लाल कुंकू कपाळावर लावून मनापासून आपले प्रेम व्यक्त करते. एकमेकांजवळ राहिलं, एकमेकांजवळ आलं, म्हणजेच खरं प्रेम असतं असं थोडंच आहे ? नाही तरी आपले शारीरिक प्रेम आहेच कुठे ? मानसिक प्रेमच आहे ना ? यावरून या स्त्रीलेखिकेच्या स्त्री-पुरुष संबंधाविषयीचा व्यापक दृष्टिकोनही येथे दिसून येतो.

शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे असे म्हणतात. त्यामुळे शिक्षणाने माणसाला निसर्गात घडणाऱ्या सर्व आकस्मित कार्यकारण संबंधाचा फरकही समजतो. म्हणूनच पातुरखेडला कोजागिरी पौर्णिमेसाठी स्कूटरवर गेलेल्या नवऱ्याचा जेव्हा अपघात झाल्यानंतर त्याची शुध्द हरपुन त्याला काहीच आठवत नाही. तेव्हा त्याच्या बायकोने त्याला काही दिवसानंतर तुम्ही घरामध्येच पाय घसरून पडला होता. असे सांगणे म्हणजे नायिकेला शिक्षणामुळे आलेली प्रसंगावधानता आहे असे लेखिकेला वाटते. नायिका जर कदाचित अडाणी असती तर नको त्या शंका मनात घेऊन नवऱ्याला तुम्ही पौर्णिमेच्या दिवशी अमुक ठिकाणी पडल्यामुळे तुमची शुध्द हरपली होती असे सांगून त्याच्याही मनात नको तो भ्रम निर्माण केला असता. परंतु शिक्षणामुळे नायिकेने तो प्रसंगच टाळला आहे. याठिकाणी लेखिकेने नकळतपणे एक सूचक सल्लाही दिल्याचे आपणास दिसून येते. तो असा की, त्यासाठी जागृत व साधक-बाधक विचार करणारं मन मात्र हवं, की जे शिक्षणातून विकसित होऊ शकतं.^३ यावरून लेखिकेची जीवनाकडे बघण्याची जाणिव व शिक्षणासंबंधीचा सकारात्मक दृष्टिकोनही लक्षात येतो. त्यांची 'अखरी' (हिरवे स्वप्न) ही कथाही पुरुषी मानसिकतेला अधोरेखित करणारी कथा आहे. बाळासाहेब हा सावकारबुवांचा एकुलता एक

मुलगा म्हणून सावकार त्याला शिक्षणासाठी शहरात पाठवतात. परंतु बाळासाहेबाचे मन तेथे शिक्षणात रमत नाही. तो सिनेमा व मित्रांच्या गराड्यात सापडतो. त्यामुळे त्याचा स्वतःच्या लग्नाविषयी व आयुष्याच्या जोडीदाराविषयीही दृष्टिकोन बदलतो. आपल्यालाही हेमा, जयासारखी सुंदर बायको मिळावी असे तो स्वप्न पाहतो. परंतु वडिलांनी अगोदरच त्याच्यासाठी एक मुलगी (चांगुणा) पसंत केल्यामुळे तो फार हताश होतो. त्यामुळे लग्न होऊनही तो बायकोशी काही दिवस बोलतच नाही. परंतु तारुण्यसुलभ भावनेलाही तो आवरू शकत नाही. त्यामुळे रोज चोरून बायकोला भेटणे व दिवसा तिच्याकडे डोळेझाक करणे. असे त्याचे नियमित चालू असते. परंतु एक दिवस जेव्हा त्याच्या आत्याबहिणीने चांगुणाला चांगली सजवून नवी फॅशनची साडी घातली, तेव्हा मात्र बाळासाहेब तिच्याकडे आकर्षित होतो. आपली बायको चित्रपटातल्या हेमा, जयासारखी दिसत नसली तरी ती सुंदरच आहे असे त्याला वाटायला लागते. या कथेचा सारांश बघितला तर असे लक्षात येते की, यामधून लेखिकेची जीवनाकडे बघण्याची स्त्रीजाणिव व संपूर्ण पुरुषी मानसिकतेलाच चित्रित करण्याचा दृष्टिकोनही दिसून येतो. डाॅ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात तसे, जीवनदृष्टीशिवाय लेखक, कवी ही संकल्पनाच अस्तित्वात येऊच शकत नाही. प्रत्येक लेखक, कवीला एक जीवनदृष्टी असतेच. ती पुरोगामी असेल, उदारमतवादी असेल अगर प्रतिगामी, गतानुगतिक असेल. परंतु जीवनदृष्टी ही असतेच. 4 याचा अर्थच असा आहे की, आज मराठी साहित्यामध्ये समकालीन स्त्रीयांच्या लेखनातून व्यक्त होणाऱ्या स्त्रीजाणिवा या अतिशय प्रखर आणि वास्तवाभिमुख अशा आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ :

- 1) प्रतिष्ठान 27 वे मराठवाडा साहित्य संमेलन, विशेषांक, औरंगाबाद, जुलै ते ऑक्टोबर 2006, पृ. 13
- 2) इंगोले प्रतिमा, हिरवे स्वप्न, मुक्ता प्रकाशन, पेण, जि. रायगड 1994, पृ. 33
- 3) तत्रैव, पृ. 72
- 4) कोत्तापल्ले नागनाथ, साहित्याचा अवकाश, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2003, पृ. 32

दिव्यांगत्व (अपंगत्व) येण्याची कारणे आणि पुनर्वसन समाजशास्त्रीय

अभ्यास

विजय किसन शेळके

संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना:

पृथ्वीची नैसर्गिक निर्मिती झाल्यापासून ते मनुष्याच्या उत्पत्ती पर्यंत पृथ्वीवर इतर प्राण्यांप्रमाणे मनुष्यप्राणी सुद्धा आपले जीवन व्यतीत करत असतो. त्याच्या अडचणी त्याच्या गरजा त्यावर मानवाने केलेल्या उपाययोजना या सर्व बाबी लक्षात घेता असे दिसून येते की, इतर प्राण्यांच्या तुलनेत मनुष्य हा बुद्धिमान प्राणी आहे. बुद्धीच्या जोरावर तो नवनवीन संकल्पना जीवन जगण्याची निगडित असलेल्या बाबी, दैनंदिन उपयोगात आणण्यासाठी मनुष्य हा सतत प्रयत्नशील असतो.

त्याच्या गरजा प्राणी मात्रा प्रमाणे पूर्ण करत असताना त्याला करावी लागणारी धावपळ, त्याला करावे लागणारे कार्य, हे अत्यंत जोखीमीचे आहे. माणसाच्या गरजा इतर प्राण्यांच्या गरजेपेक्षा जास्त असल्याने मनुष्याला ती जोखीम घेऊनच आपल्या गरजा, आपल्या कुटुंबाच्या गरजा, आपल्या समाजाच्या गरजा व प्रचंड अशा अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी सतत धडपड करावी लागत आहे. ती धडपड करत असताना त्याला होणाऱ्या इजा जखमा वेदना त्रास या सर्व गोष्टी येणारच आहे. दिव्यांगत्व हे कोणत्या प्रकारचे येईल हे सांगता येणे शक्य होत नाही. प्रत्येकाच्या गरजा वेगळे असल्याने प्रत्येकाची परिस्थिती व घटना, वेगवेगळ्या असल्याने दिव्यांगत्व सुद्धा वेगवेगळ्या प्रकारचे असू शकते.

त्यामध्ये सर्वात मोठी आणि महत्त्वाची अडचण म्हणजे त्याच्या गरजा पूर्ण करत असताना त्याला आलेले दिव्यांगत्व अपंगत्व होय ते विविध कारणांनी येऊ शकते त्या कारणांचा उल्लेख मी या ठिकाणी करणार आहे. दिव्यांगत्व आणि अपंगत्व येण्याचे प्रामुख्याने मुख्य तीन टप्पे विचारात घेणे आवश्यक असते.

1. जन्मापूर्वीची कारणे
2. जन्मवेळीची कारणे
3. जन्मानंतरची कारणे

वरील मुख्य घटकापैकी प्रत्येक घटकावर आपण सविस्तर चर्चा करूया

अ. जन्मापूर्वी दिव्यांगत्व येण्याची कारणे:

1. व्यक्तीची कौटुंबिक पार्श्वभूमी:

मनुष्य हा कुटुंब वत्सल प्राणी आहे त्यामुळे व्यक्तीच्या जन्मापूर्वी येणाऱ्या अनुवंशिक अडचणी आपणास विचारात घ्याव्या लागतील कारण कुटुंबामध्ये पूर्वी जर एखादी दिव्यांग व्यक्ती जन्माला आलेली असली तर पुढील पिढीमध्ये त्या अपंगत्वाचे संक्रमण आपोआप होते. कारण अनुवंशिकता ही शास्त्रीय दृष्ट्या खूप महत्त्वाची असून अनुवंशिक कारणामुळे मग ते आईकडील असो किंवा वडिलांकडून त्यांच्या कुटुंबामध्ये पूर्वी जर कोणी दिव्यांग जन्माला आले असेल तर पुढील पिढीमध्ये सुद्धा दिव्यांग किंवा अपंगत्व असलेले मूल जन्माला येऊ शकते येथेच असे नाही परंतु शक्यता नाकारता येत नाही. मग या ठिकाणी असा प्रश्न उपस्थित होईल की अनेकांच्या कुटुंबात पूर्वी

दिव्यांग व्यक्ती असू शकतात परंतु विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने त्या जन्मापूर्वी त्यावर केलेले उपचार उपाययोजना त्यामुळे दिव्यांगत्व टाळता येऊ शकते.

2. रंगसूत्रे

स्त्री-पुरुषांमध्ये 23 रंगसूत्रांच्या जोड्या असतात, हे सर्व विज्ञान मान्य आहे. त्यातील महत्त्वाच्या जोड्या पैकी पुरुषांमध्ये 23 पैकी 22 जोड्या x x स्वरूपाच्या असतात या 22 जोड्यांना ऑटोझोमल क्रोमोझोम असे म्हटले जाते. तर 23 वी जोडी ही लिंग निश्चिती म्हणजे सेक्स डीटर माईन असते ती x x किंवा x y स्वरूपामध्ये असते. हे कारण सुद्धा जन्मापूर्वी दिव्यांगत्व येण्यासाठी सबळ ठरते. यामध्ये स्त्री किंवा पुरुषाचा काहीही दोष नसून हे सर्व निसर्गावर अवलंबून असते. एखाद्याला त्यात दोषी ठरवणे हे योग्य ठरत नाही.

3. जवळच्या नातलगातील लग्न /रक्तगट:

विवाह म्हणजे आयुष्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. जर एखाद्या पुरुषाचा विवाह एखाद्या रक्तातीलच जवळच्या नात्यांमध्ये झालेला असेल त्यामुळे त्याच्या कुटुंबात जन्माला येणारी आपत्य हे दिव्यांग म्हणून जन्माला येऊ शकते. ते तसे होईलच अशी शक्यता नाही परंतु नाकारता सुद्धा येणार नाही म्हणून शक्यतो लांबच्या नात्यातील व्यक्तीसोबत विवाह करणे अत्यंत फायद्याचे ठरते समान रक्तगट समान रक्त संबंध ही अत्यंत महत्त्वाची बाब लक्षात घेऊन विवाह करावे.

4. विवाहाचे वय:

आई-वडिलांचे जर अल्पवयीन असेल आणि कमी वयामध्ये विवाह झाला असेल तर त्याचा परिणाम सुद्धा होणाऱ्या किंवा जन्मणाऱ्या आपत्यावर होतो कारण जर स्त्री अथवा पुरुषाचे वय कमी असेल तर शास्त्रीय दृष्टिकोनातून जन्माला येणाऱ्या अपत्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या अपंगत्वास सामोरे जावे लागू शकते, म्हणून शासनाने ठराविक वयाची अट विवाहासाठी लागू केलेली आहे.

शासनमान्य विवाहयोग्य वय म्हणजे मुलीचे अठरा वर्ष व मुलाचे 21 वर्ष हे सर्व मान्य आहे त्यांची शारीरिक कुवत लक्षात घेऊन सदर वयोगट शासनाने ठरवून दिलेला आहे. तरीसुद्धा काही पालक मुलगी हा डोक्यावरचा भार समजून तिचे कमी वयातच लग्न लावून दिले जाते विवाह केला जातो त्यामुळे त्या विवाहातून शास्त्रीय दृष्टिकोनातून जन्माला येणाऱ्या आपत्याला वेगवेगळ्या प्रकारचे अपंगत्वाला सामोरे जावे लागू शकते अपत्याला जन्म देणे इतकी श्री किंवा पुरुषाची वाढ झालेली नसल्याने पुढे या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

5. जन्मपूर्व अवस्थेतील वैद्यकीय उपचार किंवा अपुऱ्या सोयी सुविधा:

जन्म पूर्व अवस्थेत काही दुर्गम भागात कुपोषित भागात स्त्रियांचे गर्भावस्थेत खाण्याची समतोल व्यवस्था नसल्याने गर्भावर अनिष्ट परिणाम होऊ शकतात त्याचे उपचाराची सुविधा जवळ उपलब्ध नसल्याने मातेला होणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारचे आजार विषबाधा अमली पदार्थांचे सेवन अनियमित रक्तदाब शारीरिक किंवा मानसिक आघात अपघात या गोष्टी तसेच गर्भपात करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न मधुमेहासारखा आजार कोविड सारखे भयानक हजार चुकीचा औषधोपचार डॉक्टरांच्या सल्ल्याविना औषधाची सेवन असमतोल आहार या गोष्टी सुद्धा जन्मपूर्व अवस्थेतील चुकीमुळे दिव्यांगत्व येण्यास कारणीभूत ठरतात.

ब. जन्मवेळी दिव्यांगत्व येण्याची कारणे:

जन्माच्या वेळी आईला होणाऱ्या प्रसुतीच्या वेदना वेळीच लक्षात न आल्याने अथवा त्याकडे दुर्लक्ष केल्याने

ही अडचण उद्भवू शकते प्रसूतीच्या काळात डॉक्टरांचा चुकीचा सल्ला डॉक्टरांची चुकीचे उपचार व प्रसूती न होणे प्रसूतीला जास्त वेळ लागणे तज्ञ डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय प्रसिद्धी करणे ऑक्सिजनचा पुरवठा बाळाला व्यवस्थित न झाल्यास होणारे बाळ हे दिव्यांग जन्माला येऊ शकते प्रसूतीच्या वेळी बाळाच्या मेंदूला इजा झाल्यास डोक्याला मार लागल्यास बाळ पडल्यास म्हणजेच बाळाचा जीव धोक्यात येतो व बाळ दिव्यांग जन्माला येऊ शकते मातेला गर्भावस्थेत असताना सकस व पूरक असा समतोल आहार घेणे आवश्यक असते ठराविक काळानंतर वेळोवेळी वैद्यकीय तपासणी किंवा चाचणी करून घेणे ही महत्वाची असते धूम्रपान मद्यपान कमी दिवसाचे बाळ जन्माला येणे बाळाचे वजन कमी असणे बाळाला जन्मल्याबरोबर मेंदूला ऑक्सिजनचा पुरवठा न होणे जन्माला बरोबर बाळ न रडणे ह्या गोष्टी सुद्धा दिव्यांगत्व घेण्यासाठी कारणीभूत ठरू शकतात.

3. जन्मानंतर दिव्यांगत्व येण्याची कारणे:

बाळ जन्मानंतर हे आपल्या आईपासून अलिप्त होते त्यामुळे बाळाला जन्मानंतर दिव्यांगत्व येण्याची भरमसाठ कारणे आपणास दिसून येतील बाळाला जन्मानंतर एखाद्या आजाराचा संसर्ग होणे झटके येणे मेंदूला सूज येणे लहान वयात मेंदूला इजा होणे विषबाधा होणे आईचा योग्य आहार नसेल तर कुपोषित बाल जन्माला येणे ही महत्वाची कारणे जन्म नंतर दिव्यांगत्व येण्यासाठी कारणीभूत ठरू शकतात तसेच लसीकरणासाठी शासनाने शारीरिक गरज लक्षात घेता काही टप्पे ठरवून दिलेले आहेत सदर टप्प्यावर लसीकरण करून घेणे गरजेचे आहे त्याकडे केलेले दुर्लक्ष हे दिव्यांगत्वास कारणीभूत ठरू शकते.

जीवन जगत असताना माणसाच्या गरजा पूर्ण करताना त्याचा अपघात होणे हे साहजिकच आहे त्यातून हात पाय डोके अथवा शरीराचा कोणत्याही अवयवाला मोठ्या प्रमाणात इजा होऊन अपंगत्व येऊ शकते जन्मनंतरच्या कारणांमध्ये विविध कारणे त्यामध्ये समाविष्ट केली जातात.

मुख्य कारणे अपघात, अर्धांग वायू, औषध उपचार लहान मोठी शस्त्रक्रिया चुकीच्या दैनंदिन सवयी

● दिव्यांगत्व असलेले मूल जन्माला आले तर काय करावे ?

दिव्यांगत्वाचा स्वीकार करावा जन्माला आलेल्या मुलाचा अपंग अपंगत्व येण्याशी काही संबंध नाही त्यामुळे त्याचे दिव्यांगत्व तज्ञ डॉक्टरांशिवाय ठरवू नये जर तज्ञांनी सांगितले की तुमचे बाळ दिव्यांग आहे तर त्याचा हसत हसत स्वीकार करावा आपले मनोद्वैर्य खचून जाऊ देऊ नये त्याचा स्वीकार केला तरच ते मूल तुमच्या पुढील आयुष्याचं नक्कीच आधार होईल हे लक्षात ठेवा कारण जगात अनेक दिव्यांग व्यक्तींचे कार्य लाख मोलाचे आहे हे आपण अभ्यासतो आहे मूल दिव्यांग झाले म्हणजे ते कोणत्याही कामाचे नाही असे न समजता त्यातील कलागुणांना वाव देण्यासाठी आपण प्रयत्नशील व्हावे मन दिव्यांग होऊ देऊ नये दिव्यांग मुलांच्या विकासासाठी आई-वडील मित्र समाज इत्यादी घटक यांनी सन्मान देणे आणि त्याच्या जीवनात येणाऱ्या अडचणी सोडवण्यासाठी प्रयत्नशील असणे गरजेचे आहे.

● दिव्यांग व्यक्तीचे पुनर्वसन कसे करावे?

“अपंग व्यक्तीला शारीरिक,बौद्धिक, सामाजिक आणि मानसिक दृष्ट्या सक्षम बनवण्याच्या प्रक्रियेला पुनर्वसन म्हणावे.” पुनर्वसन म्हणजे व्यक्तीला तिच्या सामाजिक (पूर्वीचा दर्जा जो आता सध्या कायम राहिलेला नाही) तो पुन्हा मिळवून देणे. शक्य तितका पूर्वत दर्जा व्यक्तीला मिळणे पूर्वपदावर व्यक्तीची स्थापना होणे, समाजाकडून अपेक्षित असणारी वागणूक अपेक्षित स्थान व्यक्तीला मिळवून देणे, व्यक्तीकडून समाजात अपेक्षित

वागणूक पुन्हा घडू लागणे, म्हणजे “पुनर्वसन” होय. पुनर्वसन कार्याचे हे महत्त्वाचे तत्व आहे. या दृष्टीने विचार करताना पुनर्वसन प्रक्रिया खालील तत्त्व प्रकारावर आधारित असते.

- शारीरिक पुनर्वसन
- मानसिक पुनर्वसन
- आर्थिक पुनर्वसन
- सामाजिक पुनर्वसन
- व्यावसायिक पुनर्वसन
- समूह आधारित पुनर्वसन

या उद्देशाने दिव्यांगांना अनेक सेवा सुविधा शासनातर्फे पुरवल्या जातात. याकरिता समाज कुटुंब व शासन या सर्वांनी सहभाग घेऊन दिव्यांगत्व आलेल्या दिव्यांगांचे पुनर्वसन कसे होऊ शकेल यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

संदर्भसूची:

1. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा-2009
2. अपंग अधिनियम-2016
3. <https://disabilityaffairs.gov.in/content/page/acts.php>
4. <https://disabilityaffairs.gov.in/upload/uploadfiles/files/RPWD%20ACT%202016.pdf>
5. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे, बालकांचा मोफत व सक्तीचे शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009

विलुप्त होत चाललेली बंजारा लोकसंस्कृती : - एक अध्ययन

डॉ. लक्ष्मण एस. पवार

मराठी विभाग प्रमुख, हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर.

भारत देश अनेक जाती, धर्म, जमाती, भाषा व संस्कृतीने संपन्न असलेल्या विशाल देश आहे. अशा महान भारत भूमीत बंजारा समाजाचे वास्तव्य आहे. आज देशात 14 करोड समाज आहे. त्यामुळे इतर समाजाच्या तुलनेत त्यांची संख्या अधिक आणि व्यापक स्वरूपात आहे. प्राचीन काळी त्यांच्या प्रमुख व्यवसाय मिठाचा व्यापार होता. परंतु इंग्रजांच्या आगमनाने हा व्यापार संपुष्टात आला. दळवण्याची साधने उपलब्ध नसल्यामुळे, व्यापार करण्यासाठी गायबैलांचा वापर करण्यात आला. त्यांची साक्ष बंजारा इतिहासात मिळते व आजही त्यांच्या लोक जीवनात घोरोघरी अंगणात गायी बैल आहेतच. त्यामुळे हे व्यापार करण्यासाठी गायबैलाचा वापर करतात किंवा करीत होते यावर शंका उपलब्ध होत नाही. व्यापार करण्याच्या निमित्ताने ही जमात भारताच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचलीच. परंतु युरोपातही पोहोचले. आजही भारतातील ही संस्कृती आणि विदेशातील संस्कृती यात बरेच साम्य आढळून येते. एवढी व्यापकता आणि विशालत्या या संस्कृतीत आहे. परंतु आज मात्र या संस्कृतीचे परकीय संस्कृतीच्या आक्रमणाने काही अवशेष शिल्लक आहेत असेच म्हणावे लागेल. प्रत्येक समाजाची एक संरचना निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या रूढी परंपरा, प्रथा असतात. सण -उत्सव साजरी करण्याची पद्धती असते आणि या प्रथा परंपरेतून उत्सवातून त्यांच्या येणाऱ्या पिढीवर नवीन संस्कार होत असतात. इतरांच्या संपर्काने आधुनिकता स्वीकारताना आपल्या पिढीतील संस्कार सांभाळल्या जाते. परंतु त्यांना असे परकीय संस्कार नको म्हणून या समाजाच्या संस्कृतीने एक मजबूत मूलभूत चौकट निर्माण केलेली. परंतु आधुनिकीकरणाच्या या वावटळीत मात्र ही पवित्र संस्कृती विलुप्त होते की काय ??या अनेक बाबी शंका उपस्थित करणाऱ्या आहेतच. धांडोळा थोडक्यामध्ये घेता येईल .

सण-उत्सव :-

बंजारा समाज आपल्याच तंद्रित मदहोश जीवन जगणारा समाज. सर्व समाजापेक्षा वेगळा. त्यांच्यासाठी प्रथा - परंपरा, सण _उत्सव साजरी करण्याच्या पद्धती या बाबी सर्वापेक्षा भिन्न स्वरूपाच्या आहेत. त्यांच्यासारखे तेच म्हणावे लागेल. त्यांच्यासारखी जीवनशैली दुसऱ्यांना येणार नाही. परंतु तो आज शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आल्यामुळे निसर्ग नियमानुसार बदल होणे अपेक्षित आहे. त्या प्रमाणात बदलही झालेला दिसतो पण पूर्णपणे बदल होणे अशक्यच. मग उत्सव असो की जीवन जगण्याची पद्धत असो. त्यांच्यावर संस्कृतीचा पगडा दिसतोचं. वेगड लावण्याचा प्रयत्न केला तरी तो उघडाच पडतो म्हणून आगळीवेगळी असलेली ही संस्कृती आज लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहे असे दिसतेच.

या समाजाच्या संस्कृती संवर्धनासाठी सण उत्सवांच्या परंपरेला अत्यंत महत्त्व आहे. उत्सव हे वर्तमान काळात जुळण्यासाठी प्रमुख भूमिका पार पाडतात .या उत्सवातून मनुष्याला पारंपरिक जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळते असते. हजारो वर्षांपासून सण उत्सवाला प्रतिष्ठा मिळालेली आहे. याचे प्रतिबिंब प्रत्येक सण - उत्सवात पाहावयास मिळते. हा समाज आपल्या संस्कृतीला जखडलेला होता. त्यासाठी संस्कृती व धार्मिक भावना एक

महत्त्वपूर्ण अंग आहे. समाजासाठी प्रत्येक व्यक्ती जीवनाला दोनच दिवसाचा खेळ समजतो. या संस्कृतीच्या वारसदार स्त्री पुरुष दोघेही आहेतच परंतु आज मात्र जागतिकीकरणामुळे केवळ तांड्यातच स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन उत्सव साजरे करतात. त्या तुलनेत या समाजातील लोकांनी शहरात मात्र संस्कृती संवर्धनाचे कार्य पुरेशा प्रमाणात करतात असे नाही. या सण उत्सवात वयोवृद्ध स्त्रियांचा सहभाग अधिक असतो. आपल्या समाजातील संस्कार टिकले पाहिजे हा अट्टाहास त्यांचा असतो. म्हणून जाणीवपूर्वक सण उत्सवाच्या निमित्ताने अबोला असणारी स्त्री संस्कृतीचे संवर्धन करताना दिसते. परंतु अलीकडच्या तरुण स्त्री-पुरुषांचा सहभाग अल्प प्रमाणात असल्यासारखे आहे. केवळ स्त्रियांनी लोकसंस्कृती वाचविण्याचा ठेका घेतलेला आहे असे वाटते.

'नागपंचमी' सणासारखे उत्सवामध्ये तांड्याच्या व्यतिरिक्त शहरात गेलेले किंवा इतर समाजाच्या संपर्कात आलेले बंजारा बांधव उत्सवात सहभाग घेत नाहीत. त्यांना लोक काय म्हणतील यांची चिंता पडलेली असते. मनात असूनही त्यांना त्यांची लाज वाटायला लागते. नागपंचमी उत्सवात स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाचीच परंतु पुरुषांचीही भूमिका तेवढीच महत्त्वाची आहे. जोपर्यंत पुरुष सहभागी होत नाहीत तोपर्यंत या सणातील स्त्री एकाकी पडते. या उत्सवाला झोका पण बांधला जातो आणि तो झोका उंच असतो. त्यासाठी लागणारा लाकूड जंगलातून आणावे लागते. जर झोका बांधला नाही तर स्त्रियांच्या मनातील दडलेल्या भावना उफाळून येत नाही. मनातील भावना ती प्रत्यक्ष आई वडील, भाऊ यांच्यासमोर व्यक्त करू शकत नाही. तीच भावना ती झोका खेळताना गीताच्या माध्यमातून व्यक्त करते आणि त्यातूनच अप्रत्यक्ष संदेश घरातील मंडळींना मिळतो. त्यांच्या जीवनात काय व्यथा आणि वेदना असतील त्या समजतात म्हणून तांड्यात झोका बांधल्याच जातो आणि या संदर्भात असेही म्हटले जाते की पुढच्या वर्षी आपण झोका खेळू यावर्षी आपण दोन तरी झोके खेळून घ्यावे ही वर्तमान काळातील जीवन जगत असताना येणारी साक्ष आहे. यातूनच तांड्यातही एकमेकांविषयी प्रेम भावना जागृत होते म्हणून झोका उत्सव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या सणाला तांड्यात तीच उत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. हे तीच उत्सव दहा दिवस चालते.

'तीज' उत्सव म्हणजे माता जगदंबेलाच प्रसन्न करण्यासाठी केलेला हा खटाटोप. दहा दिवस या उत्सवात पावित्र्य जोपासले जाते. तांड्यात दारू पिणे बकरी कोंबडी कापणे हे प्रकार थांबतात. एका प्रकारचे मातेला प्रसन्न करण्यासाठी केलेले हे पवित्र वृत्तच आहे असे म्हणावे लागेल. त्यामुळे तांडा जिवंत ठेवल्या जातो. आजही कुठे कुठे ही प्रथा अबाधित आहेत परंतु आज जागतिकीकरणामुळे समाजातील तांडा आणि शहरात आणि गावात गेलेल्या लोकांनाही आपली लोकसंस्कृती टिकावी वाटत नाही. त्याविषयी समाजाची फार मोठी खंत आहे. समाजातील काही संघटना ही संस्कृती टिकली पाहिजे यासाठी प्रयत्नशील असतात. म्हणून क्वचितच एखाद्या मोठ्या शहरात 'तीज' उत्सव साजरा करण्यात येतो. त्यांच्या आयोजन करण्यात आलेले असते.

पूर्वी हा उत्सव साजरा करण्यामध्ये सर्व ग्रामदेवतांना प्रसन्न करणे असा होता. त्यामुळे त्याकाळी तांडात सर्व गोष्टींचा चंगळ वाद होता. आज हे उत्सव, परंपरा बंद तर पडत चालले परंतु यावर सुशिक्षित शिकलेली लोक लिखाणही करत नाहीत किंवा इतर समाजातील लेखकांनी यावर विचारही केलेले दिसत नाही. त्यावर लिहिताना दिसत नाहीत. हे फार मोठे दुःख आणि दुर्दैवी आहे. या सण उत्सवांच्या परंपरा आबादीत ठेवायचे असतील तर शिकलेल्या सर्व समाजातील लेखकांनी या लोकसंस्कृतीचे दर्शन इतरांना घडून दिले पाहिजे. तरच ही अनमोल उत्सवांची संस्कृती टिकेल.

दिवाळी उत्सवांच्या बाबतीतही केवळ वेगळे सांगायची गरज नाही. पूर्वी दिवाळी आली म्हणायचे ते दोन महिने अगोदरच. या सणातील गोधन पूजा उल्लेखनीय स्वरूपाचे आहे. दिवाळीचा पहिला दिवस 'लक्ष्मीपूजन' यालाच बंगारा 'काळीमावस' असे म्हणतात. या दिवशी घरातल्या अंगणात दिवे लागत. परंतु गाईच्या गोठ्यातही दिवे लागायचे. पूर्वी यांच्याकडे भरपूर गुरेढोरे असायचे. घरादारात दूध तुपांचा चंगळवाद असायचा. गरीब श्रीमंती हा भेद नव्हता. ज्यांच्याकडे गायची संख्या अधिक तो श्रीमंत असे ब्रीद असायचे. या दिवशी गायींची मनोभावे पूजा करायचे परंतु आज त्या सर्व गोष्टी होताना दिसत नाहीत. अंगणातील गाई बैलांची संस्कृती नष्ट होऊन जागतिकीकरणामुळे आज ट्रॅक्टर संस्कृती आलेली दिसते. त्यामुळे काळी मावस्येला गाईला दिवा लावायलाही काही शिल्लक नाहीत. केवळ ती संस्कृतीच होती म्हणायची वेळ आली आहे. आज या समाजातील शिकलेल्या लोकांनी ही संस्कृती खूप छान होती असे म्हणायची वेळ आलेली आहे. अलीकडच्या काळातील मुला मुलींना तर ही संस्कृती काय आहे हे माहित नाही आणि या संस्कृतीवर संशोधनही झालेले नसल्यामुळे पुस्तक रूपाने ती लोकांसमोर आलेली नाही. केवळ बोटाच्या हातावर मोजण्याएवढ्या समाजातील लेखकांनी संशोधन केले आहे परंतु तेही संशोधन समीक्षकांच्या नजरेत पडताना दिसत नाही. त्यावर कोणी समीक्षा करायला तयार नाहीत. केवळ पुस्तक बंद अशी ही संस्कृती दिसते. म्हणून ही संस्कृती आज नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे असे सांगता येईल.

या दिवशी ग्रामदेवतेला प्रसन्न करण्यासाठी ते बळीप्रथा विधी पार पाडत असे. त्यामुळे तांडात एक एकोपा राहायचा. प्रत्येकाला मटणाचा वाटा मिळायचा. ही पद्धत आज बंद झालेले दिसते. त्या पद्धतीमुळे गरीब असो की श्रीमंत प्रत्येकाच्या घरात एकाच प्रकारची जेवण असायचे. त्यानिमित्ताने आपण सर्व एक आहोत याची सतत जाणीव होत असायची आणि ही तांडा संस्कृती अबाधित राहायची.

पूर्वीच्याकाळी ही लोकसंस्कृती अबाधित होती. आज काही ठिकाणी या प्रसंगाने लोकसंस्कृती दर्शन होते. परंतु त्यात जीव नसल्यासारखेच. ती पवित्र आणि एकोपा निर्माण करणारी संस्कृती आज नष्ट झाल्यासारखीच आहे.

विवाह संस्कृती :

बंगारा समाजात प्राचीन काळी निश्चित केलेल्या तारखेपूर्वीच नवरदेव नवरीच्या घरी सहा महिने आधीच राहण्यासाठी येत असतात. या काळात नवरी आपल्या आई-वडिलाकडे न राहता आजोळी राहत असे. नवरदेव त्या काळात सासरवाडीत व्यायाम, सकस आहार घेत असे. आग्रहाने ते खाऊ घालायचे अर्थात, ही या समाजाची संस्कृती होती. त्यात प्रेमाचा स्पर्श अधिक होता. आता नाही असे नाही आताही आहे. परंतु सहा महिने आधी तिथे राहायची ही संस्कृती बंद झालेली आहे. त्याठिकाणी आता मोबाईल संस्कृती आलेली आहे. त्यानंतर लग्न सोहळा

'तीन' दिवस चालायचा पूर्वी या समाजात हुंडा पद्धती नव्हती. हुंडा हा मुलींच्या वडिलालाच द्यावा लागायचा . अशी सुंदर संस्कृती मात्र आज संपलीआणि आज त्याठिकाणी हुंडा मुलांना द्यावा लागतो. इतर लोकांच्या संपर्कामुळे हुंडा पद्धत फार वाढलेली दिसते या पद्धतीमुळे कधी कधी मुलींच्या वडिलांची दयनीयअवस्था झालेली असते. अतिशय घाणेरडी ही पद्धत या समाजात सुरू झालेली आहे. जोपर्यंत ही पद्धत असेल तोपर्यंत या समाजाची संस्कृती अधोगतीकडे गेल्याशिवाय राहणार नाही. पूर्वीच्याकाळी एका एका घरात पाच पाच मुली असायच्या त्यामुळे आम्ही श्रीमंत आहोत असे मुलींचा बाप म्हणायचा. परिणामी सोयरीकी तुटायच्या नाहीत आणि आत्महत्याही व्हायच्या नाहीत. अशी ही पावित्र्य जोपासणारी संस्कृती नष्ट होऊन, समाजात विकृत सांस्कृति तयार झालेली आहे. या संस्कृतीच्या संदर्भात डॉ. रुक्मिणी पवार यांचे मत उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या मतानुसार

विवाहासारखा विधी करताना कोणकोणत्या घटकांना प्राधान्य देण्यात आलेले आहे यांचा तपशीलवार अभ्यास करण्याची गरज आहे. विवाह संबंध जुळण्यापूर्वी बंजारा समाजातील लोक जाती व कुळ इत्यादींचा सूक्ष्मपणे विचार करीत असे. एकाच कुळातील व्यक्तींसोबत लग्न होत नव्हते. सगोत्र विवाहला विरोध होता. ही संस्कृती आज शिल्लक नाही. गोत्र सोडाच पण आज इतर धर्माच्या मुला-मुलींबरोबर या समाजाची मुले लग्न करताना दिसत आहे. त्यामुळे संस्कृतीचा जहासच होत चाललेला दिसून येतो. या समाजात पूर्वी बालविवाह होत नव्हते. मुलगी हुशार झाली हे आजी, आई सांगायची तरच विवाह होत असे. या गोष्टी कलियुगात राहिलेल्या नाहीत.

भाषिक वेगळेपण :-

इंग्रजांच्या आगमनाने देशात वेगवेगळे बदल घडत होते. या समाजाची भाषा ही राजस्थानी. हिंदी मिश्रित होती. भाषा बोलण्यासाठी सोपी. सहज कळणार. ती आजही तशीच आहे. गुन्हेगारी जमातीचा कायदा लागू झाल्यानंतर हा समाज जीव वाचविण्यासाठी रानोमाळ भटकत राहिला होता. त्याठिकाणी जे मिळेल ते खाऊन उपजीविका करीत होता. आपण काय बोलतो हे लोकांना कळू नये, म्हणून त्यांनी त्यांची स्वतंत्र भाषा निर्माण केली. इतर लोकांपासून संरक्षण होणे हेच या भाषेचे मुख्य कारण होते. हा हेतू समोर ठेवून भाषेबरोबर संस्कृतीही निर्माण केली. या भाषेचा फायदा घेऊन समाजातील लोकांनी केवळ भारतातच नव्हे तर युरोपातही आणि जगभर प्रवास करून त्या त्या देशात विसावले. त्यांना त्या ठिकाणी वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जातात. परंतु भाषा मात्र संपूर्ण जगात एकच बोलली जात आहे आणि ती राहणारी आहे. आज इतर समाजाच्या संपर्काने आणि शिक्षणामुळे या भाषिक लोकांत अमुलाग्र बदल झालेला आहे शिकलेली माणसे घराबाहेर आणि घरात बंजारा भाषा फारच कमी प्रमाणात. त्यांना ती गावंढळ लोकांची भाषा वाटते. परंतु भाषेत एवढे सामर्थ्य आहे की एक भाषा बोलणारे दोन व्यक्ती जेव्हा परंप्रांतात एकत्र येतात तेव्हा त्यामध्ये जो जिव्हाळा निर्माण होतो, त्यांचे वर्णन करता येत नाही. अशी ही सुंदर भाषा बोलण्यासाठी का बरे कमीपणा वाटावा. हा एक चिंतनाचा विषय आहे. त्याकाळी भाषेवरून हा समाज एकत्र यायचा. तांड्यात इतर समाजाची घरे नसायची पण आज तसे राहिलेले नाही. बंजारा व्यक्ती ही आपली भाषा बोलताना अडखळत आहे इतर भाषेवर त्यांचा अधिक जोर असतो ती आपली प्रतिष्ठा समजतात. परिणामी आज या समाजातील व्यक्ती ओळखता येत नाही. ही भाषा बोलू लागले की आपुलकी निर्माण व्हायची. आपुलकीने 'आपलो मणक्या' म्हणून ओळख करून द्यायचे. आज या समाजातील व्यक्तीच भाषेवर प्रेम दाखवीत नसल्यामुळे भाषिक सौंदर्य नष्ट होत आहे असे वाटते. आज त्यांच्यामध्ये जिव्हाळा निर्माण न होता ती माणसे एकमेकांपासून दूर जात आहे. म्हणून भाषा टिकवायची असेल तर ही भाषिक संस्कृती अबाधित राहिली पाहिजे आणि दोन व्यक्ती मधील संवाद वाढले तरच भाषा टिकू शकेल.

बंजारा समाजाचा पोशाख :-

हा समाज पूर्वी आपले संघटन समाज सातत्यसंस्कृती संवर्धन आणि इतर समाजापेक्षा स्वतःच्या समाजाचे वेगळेपण जपण्यासाठी प्रयत्न करीत होता. म्हणूनच भाषेबरोबर आपल्या रूढी प्रथा, परंपरा, सण -उत्सव साजरे करण्याची पद्धत आणि त्याबरोबर आगळावेगळा पोशाख. या सर्व बाबी त्यांनी स्वतंत्रपणे निर्माण केलेल्या आहेत. या सर्वांच्या अस्तित्वातही तांड्यात डोकावते या समाजाची पोशाख संस्कृती ही उल्लेखनीय स्वरूपाची आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्री आणि पुरुष यांचा पोशाख वेगळा केला म्हणून या समाजातील लोक चटकन कापडावरून ओळखू येतात. पुरुषांना पांढरा शर्ट, पांढरी धोती आणिस्त्रियांना काचळी, लेंगा तोही नऊ मीटरचा. पुरुषांचा

पोशाख साधाच. स्त्रियांचा पोशाख मात्र रंगीबेरंगी. चोळी शिवायची असेल तर तिला वेगवेगळे कलर. त्या चोळीला खालून झालर. तीही वेगळ्या रंगाची .त्यावर तितरी तेही पैशाची नाणी. त्यामुळे चोळी ही उठावदार आणि आकर्षक असायची. लेंगाही तसाच. लेंगा नऊ मीटरचा कापडाचा. दोन रंग असलेला. लेंगाच्या वरच्या बाजूला लेपो. खालच्या बाजूला झालर अशा पद्धतीने सजविलेला असायचा. परंतु आज चोळी लेंगाच्या ठिकाणी साडी परकर आलेला आहे. त्यांच अस्तित्व केवळ चित्रपटसृष्टीतच किंवा सण-उत्सवालाच दिसते. आज तांडात केवळ वयोवृद्ध स्त्रीकडेच हा पोशाख आढळतो. म्हणून ती स्त्री आज चटकन नजरेत भरते. ओळखू येते. आज हा पोशाख बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. त्या ठिकाणी साडी सलवारने जागा घेतलेली आहे . आज या समाजाचा व्यक्ती किंवा बाई ओळखू येत नाही. अशी सुंदर पोशाख असलेली संस्कृती केवळ चित्रपट आणि विशिष्ट उत्सवाप्रसंगीच दिसून येते. यात शंकाच नाही.

एकंदरीत बंजारा समाजाची लोकसंस्कृती फार सुंदर आहे. ती प्राचीन आहे. या समाजातील विवाह पद्धती, सण-उत्सव, भाषा, पोशाख या बाबी इतर समाजाच्या संपर्काने आणि जागतिकीकरणामुळे फारच परिवर्तनीय झालेल्या दिसून येतात. ही संस्कृती टिकवायची असेल तर देश पातळीवर या संस्कृतीचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. कारण मोठ्या प्रमाणात देशात हा समाज आहे. या समाजाची आणि भाषेची दखल घेतली जात नाही ही आजची फार मोठी शोकांतिका. इतर संस्कृती आणि संक्रमणाने हा भोळाभावडा समाज आपली संस्कृती विसरत चाललेला आहे. म्हणून देशपातळीवर या संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन झाले तरच ती जिवंत राहिल. अन्यथा तिला मरणकळा आल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ सूची :-

1. बंजारा लोकजीवन पद्धती - डॉ रुक्मिणी पवार.
2. बंजारा समाज, संस्कृती आणि स्त्री . डॉ. लक्ष्मण पवार
3. बंजारा जनजाति का इतिहास - डॉ यशवंत जाधव.
4. बंजारा लोकांचा इतिहास - -बळीराम पाटील.

पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका

डॉ. सी. एम. कहाळेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

पार्श्वभूमी :-

भारत हे एक खेड्याचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात ग्रामीण भाग म्हणजेच खेड्यांची संख्या जास्त आहे. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागाची संख्या कमी असल्याचे दिसून येते. म्हणून महात्मा गांधी म्हणतात की, 'ग्रामराज्याच्या तत्वज्ञानामध्ये खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आचार्य विनोबा भावे यांनी देखील ग्रामराज्यांची संकल्पना सविस्तरपणे मांडलेली आहे देशाला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी जवळजवळ ९०% लोक ग्रामीण भागात राहात असत तर नागरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १० ते ११ टक्केच होते.

भारतासारख्या खंडप्राय देशात त्यावेळी काही मोठी शहरे होती. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या देशातील राज्यकर्त्यांनी ग्रामीण भागाचे महत्त्व लक्षात घेऊन ग्रामीण विकासाच्या अनेक योजना राबविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. याची कल्पना राज्यकर्त्यांना होती. म्हणून पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या व पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण विकासाला महत्त्व देण्याचे धोरण तयार करण्यात आले.

भारतात अगदी प्राचीन काळापासून ग्रामीण प्रशासनाचे अस्तित्व गाव पातळीवर विशेष करून जाणवते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात सुद्धा ग्रामीण प्रशासनाला अतिशय महत्त्व दिलेले दिसून येते. परंतु इंग्रज जेव्हा भारतावर राज्य करू लागले तेव्हा त्यांनी ग्रामीण प्रशासनाकडे दुर्लक्ष केले. ग्रामीण प्रशासनाचे अधिकार किंवा महत्त्व कमी करू लागले. त्यामुळे भारतीय समाज एकसंध राहू शकला नाही पर्यायाने भारतीय समाजाचा विकास सुद्धा होऊ शकला नाही परंतु स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण शासन संस्थेची रचना आमूलाग्र स्वरूपात बदलली सरकारने ग्रामीण प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून ग्रामपंचायतीला मान्यता दिली. भारतीय राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमात संपूर्ण देशात पंचायत संस्थांच्या स्थापना करण्याची शिफारस करण्यात आली.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ समजून घेत असताना नेमका अर्थ सांगणे अवघड आहे सामान्यपणे गावाचा विकास करणे म्हणजे ग्रामीण विकास किंवा ग्रामीण भागातील निरनिराळ्या कार्यांचे व्यवस्थापन करणे यालाच ग्रामीण विकास प्रशासन असे म्हणतात, अशी ढोबळ मानाने व्याख्या करता येते. परंतु ग्रामीण विकासाची व्याख्या एका मर्यादित अर्थाने बरोबर असले तरी त्यातून ग्रामीण विकासाच्या कोणत्याही पैलूवर प्रकाश पडत नाही. ग्रामीण विकासाचा संबंध मुख्यत्वे करून ग्रामीण भागातील जनतेचा जीवनमान उंचावण्याशी आहे त्यामुळे ग्रामीण जनतेला जे प्रश्न भेडसावतात त्याचे निराकरण करणे म्हणजेच ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रश्न सोडविणे होय. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील शेती उत्पादकता सुधारीत बी-बियाणे, आधुनिक अवजारे अशा अनेक बाबींचा समावेश ग्रामीण विकास कार्यक्रमात केला जातो ग्रामीण भागातील शेतीची उत्पादकता वाढल्याशिवाय जनतेचा दर्जा उंचावणार नाही. ही बाब तेवढीच खरी आहे. म्हणून काही विचारवंतानी ग्रामीण विकास प्रशासनाच्या व्याख्या संगीतलेल्या आहेत. ते पुढील प्रमाणे.

१. अशोक मेहता यांच्यामते,

“ग्रामीण भागातील संपूर्ण समाजाला चांगले राहणीमान मिळणे आणि समाजाच्या स्वतःच्या प्रेरणेने आणि प्रयत्नाने जनतेला अशा विकास कार्यात सहभागी करून घेणे म्हणजेच ग्रामीण विकास होय.”

२. पंचवार्षिक योजनेनुसार,

“ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील मानवी व नैसर्गिक बाबींचा जास्तीत जास्त वापर करून घेणे होय.”

३. नियोजन मंडळानुसार,

“ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणली जाते त्याप्रक्रियेस ग्रामीण विकास असे म्हणता येईल.”

४. कार्ल टेलर यांच्यामते

“ग्रामीण विकास ही एक अशी पद्धत आहे की ज्यात ग्रामीण लोक स्वतःचे आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी व इतरांना सहकार्य करण्याकरिता सहभागी होतात.”

उपरोक्त व्याख्यांचे विश्लेषण केल्यास असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान उंचावणे हेच ग्रामीण विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट असते. अर्थात त्यासाठी ग्रामीण भागातील मानवी व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त वापर होणे आवश्यक असते.

ग्रामीण भागात कार्य करणारी प्रशासकीय यंत्रणेची कामे:

ग्रामीण भागात कार्य करणारी प्रशासकीय यंत्रणा म्हणून ग्रामीण विकास प्रशासनाकडे पाहिले जाते ग्रामीण विकासाच्या स्वरूपाला बंधिस्त करता येत नाही. ग्रामीण भागात हे कृषिप्रधान असते. म्हणून ग्रामीण विकास करावयाचा असल्यास कृषी क्षेत्रात नवनवीन सुधारणा करणे गरजेचे ठरते. ग्रामीण भागात अज्ञान, अंधश्रद्धा खूप प्रमाणात आहे. ग्रामीण भागातील लोकांना आधुनिक बनवायचे असल्यास शिक्षणावर भर दिला पाहिजे. म्हणून १९५२ पासून ग्रामीण भागात शाळा काढण्यात आले. ग्रामीण भागातील लोक आरोग्याकडे दुर्लक्ष करित होते. त्यामुळे पूर्वी एखादा आजार झाला की, हजारो लोक त्यामध्ये बळी पडायचे सरकार देखील यावर उपाय करू शकत नव्हते. कारण सरकारकडे पुरेसे डॉक्टर किंवा औषध उपलब्ध नव्हती स्वातंत्र्यापूर्वी इंग्रजांनी आरोग्याच्या सोयी काही प्रमाणात उपलब्ध करून दिले होते. परंतु अशा अद्यावत मिशनरीच्या दवाखान्यांची संख्या खूपच कमी होती. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विकास प्रशासनाचे पूर्वीचे स्वरूप साधे जरी असले तरी ग्रामीण विकासाचे एक फार मोठे आव्हान त्यावेळच्या सरकार समोर होते. सामूहिक विकास योजना, विस्तार सेवा योजना या योजनांद्वारे ग्रामीण विकासाला प्रारंभ केले. या योजना राबविण्यासाठी जो प्रशासकीय वर्ग लागतो तो सरकारकडे उपलब्ध पाहिजे. १९५२ झाली केंद्र सरकारने ठरवले की, कायमचीच एक अशी योजना तयार केली पाहिजे की, जी ग्रामीण विकासप्रशासनात उपयोगी ठरेल. गुजरातचे तत्कालीन मुख्यमंत्री बलवंतराय मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीचे त्रिस्तरीय योजना सुचविली यालाच आपण पंचायतराज पद्धती म्हणतो लोकांचा सहभाग या योजनेत असणे आवश्यक असते. पूर्वी हा सहभाग फार कमी असायचा परंतु आता लोक सरकारच्या योजनेत सहभागी होण्यासाठी उत्सुक झाले आहेत.

ग्रामीण भागातील स्वातंत्र्य पूर्वीचे व आजचे प्रश्न याचे स्वरूप जरी वेगवेगळे असले तरी हे प्रश्न काही सुटलेले नाहीत म्हणूनच ग्रामीण विकासाला आज देखील महत्त्व दिले जाते. व ग्रामीण भागाचा पूर्णपणे विकास झाला. असे आज देखील म्हणता येणार नाही. ग्रामीण भागात बेरोजगारीची समस्या नागरी भागापेक्षा जास्त प्रमाणात आहे. आजच्या परिस्थितीत सुशिक्षित बेरोजगारी हा एक नवीन प्रश्न निर्माण झालेला आहे. ग्रामीण भागाचा विकास जर करावयाचा झाला तर ग्रामीण भागाशी संबंधित अधिकाऱ्यांची नेमणूक प्रशासकीय खात्यात केली पाहिजे असे सरकारला वाटू लागले. अशाप्रकारे भरती सुद्धा केली जाऊ लागली. म्हणजेच आज देखील प्रशासनाचा एक फार मोठा हिस्सा म्हणून ग्रामीण भागाशी संबंध जोडला जातो ग्रामीण जीवन जरी साधे व सोपे असले तरी ग्रामीण भागाशी संबंधित प्रशासन हे फार गुंतागुंतीचे झाले आहे कारण ग्रामीण भागात सुद्धा साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे. ग्रामीण विकासासाठीच्या प्रशासकीय यंत्रणा या ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कार्य करतात ग्रामीण भागात कार्य करणारी यंत्रणा अंधश्रद्धा निर्मूलन, आरोग्य सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे. ग्रामीण प्रश्नांची सोडवणूक करणे, योजनांद्वारे ग्रामीण बळकटीचा प्रश्न सोडविणे, अशा विविध प्रकारची कार्ये ग्रामीण विकास प्रशासकीय यंत्रणा करत असते.

ग्रामीण विकास प्रशासनासंबंधीचे कार्यक्षेत्र :

ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती ठरविताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. त्यात प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील समस्यांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश असतो. ग्रामीण भागांच्या बाबतीत खालील विकास होणे महत्वाचे आहे

1. कृषी विकासासाठी शासनाने अनेक योजना आखल्या त्यात पाटबंधारे योजना ही प्रमुख मानली पाहिजे. देशातील ओलिताखालील कृषीचे प्रमाण वाढावे म्हणून केंद्रसरकारने मोठमोठे धरणे बांधण्याच्या कार्याला महत्त्व दिले आहे. भारतात हरितक्रांती घडवून आणण्यासाठी या मोठ्या धरणांचा तसेच राज्यसरकार मार्फत बांधण्यात आलेल्या मध्यम पाटबंधारे योजनांचा फार मोठा वाटा आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी ग्रामीण भागांचा विकास व्हावा. या हेतूने कृषीविकास महत्त्वाचा वाटतो.
2. शिक्षणाचा प्रसार शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात झालेला आढळतो शिक्षण हा विषय पूर्वी राज्यसूचीतील विषय होता. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याची जबाबदारी राज्यशासनावर येऊन पडली. भारतातील काही राज्यात शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाले. हे जरी खरे असले तरी सर्व राज्यात समान नव्हता. नंतर हा विषय राज्यसूचीतील समवर्तिसूचित समाविष्ट करण्यात आला. समवर्तिसूचित हा विषय आल्यामुळे मागासलेल्या राज्य व केंद्रशासित प्रदेशात केंद्रसरकारने शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या प्रौढशिक्षण हा एक अतिशय महत्त्वाचा कार्यक्रम केंद्रसरकारने ग्रामीण भागापर्यंत नेऊन पोहोचविला. तसेच साक्षरतेचे प्रमाण मोठ्याप्रमाणावर वाढले ग्रामीण विकास प्रशासनात शिक्षण हा एक आता अविभाज्य घटक बनला आहे.
3. ग्रामीण आरोग्य स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण भागातील आरोग्य यांच्या प्रश्नांकडे ब्रिटिश सरकारचे दुर्लक्ष झाले होते. परंतु स्वातंत्र्यानंतर मात्र केंद्र व राज्यशासनाच्या प्रयत्नातून ग्रामीण आरोग्याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले. ग्रामीण विकासात आरोग्याकडे लक्ष पुरवण्यासाठी शक्यतो प्रत्येक गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करण्यात आले. तसेच २०ते २५गावाच्या समूहासाठी ग्रामीण रुग्णालय सुरू करून त्यात आरोग्याशी संबंधित रोगावर उपचार करण्यासाठी वैद्यांची नेमणूक करण्यात येऊन मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न ग्रामीण रुग्णालयामार्फत करण्यात आला.
4. दळणवळणाची साधने,ग्रामीण भागापर्यंत दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्यानंतर करण्यात आला. यासाठी शासनानी काही निधी गोळा करून गाव तेथे रस्ता हा कार्यक्रम राबवला. सरकार केवळ रस्ते बांधून थांबले नाहीतर वाहतूक सोयही पुरविली. शासनाने परिवहन महामंडळासारख्या स्वायत्त संस्था निर्माण करून ग्रामीण भागात प्रवाशी वाहतूक उपलब्ध केले.
5. समाजकल्याण केंद्रसरकारने समाजकल्याण आजचा कार्यक्रम पूर्वीच आमलात आणला. असून अनुसूचित जाती/जमाती व दारिद्र्य लोकांसाठी आर्थिक प्रगतीचे अनेक कार्य ग्रामीण भागात राबविण्यात आले.
6. घरबांधणी ग्रामीण भागातील लोकांसाठी सरकारने इंदिरा आवास योजना,रमाई आवास योजना यासारख्या योजना राबवून बेघरांना घरे बांधून देत आहे. त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना म्हणजेच बेघरांना राहण्यासाठी घरी मिळू लागली. अशा विविध योजना शासनाने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राबविल्याचे दिसून येते.
7. ग्रामीण भागातील उद्योग व्यवसाय ग्रामीण भागातील पारंपरिक उद्योग जे मध्यंतरी बंद पडले. त्याचा पुनर्जीवन करण्याचा प्रयत्न शासन केलेले दिसून येते. त्यासाठी ग्रामीण भागातील बारा बलुतेदार ही संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्रसरकारने आर्थिक सहाय्य देऊन ग्रामीण उद्योगधंद्यांना एक प्रकारे चालना दिली. याशिवाय अनेक लहान लहान उद्योगांचे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात अस्तित्व निर्माण करून दिले.

पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका:-

भारतात ग्रामीण विकासाला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्रोत्तर काळातच महत्त्व देण्याचे धोरण राज्यकर्त्यांनी स्वीकारल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राज्यकर्तेच परकीय असल्यामुळे त्यांना ग्रामीण भागाची फारशी माहिती नव्हती व ते ग्रामीण भागात फारसा रसही घेत नसत. ग्रामीण विकास घडून ग्रामीण भागात परिवर्तन घडवून आणण्याची प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतरच सुरू झाली. ग्रामीण विकास हा विषय सुरुवातीपासूनच समवर्तिसूचीमध्ये असल्यामुळे केंद्र व राज्यसरकारने ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम तयार करून ते ग्रामीण भागात अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला. केंद्र व राज्यसरकारच्या ग्रामीण विकासाच्या योजनेतील एक प्रमुख अडथळा म्हणजे ग्रामीण भागातील जनतेचे अज्ञान होय. ग्रामीण विकासप्रशासनाच्या महत्त्वाची भूमिका पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण:-

ग्रामीण विकास करण्यासाठी सरकारने ज्या योजना आखल्या त्या योजना राबविण्यासाठी लोकांचे सहकार्य न मिळाल्यामुळे सुरुवातीच्या काळात सरकारला अपयश आले. त्यामुळे ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग वाढावा म्हणून पंचायतराज संस्था स्थापन करण्यात आले. या संस्थांच्या माध्यमातून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले. त्यामुळे सत्ताही ग्रामीण भागापर्यंत जाऊन पोहोचली असे म्हटले जाते.

२) ग्रामीण भागातील लोकांचे कल्याण:-

ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी पंचायतराज्याच्या निर्मितीनंतर या कार्यातील लोकांचा सहभाग वाढला व ग्रामीण विकास साधण्यासाठी ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण कशाप्रकारे करता येईल. याचा विचार सुरू झाला अर्थात त्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांच्या प्रमुख समस्या माहीत करून घेण्याचा प्रयत्न सरकारला करावा लागला. पंचायतराज संस्थेतील जिल्हा परिषदा पंचायत समिती व ग्रामपंचायती यांच्यातील राजकीय नेतृत्वाचा त्यासाठी सल्ला घेण्यात आला.

३) ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमावर भर:-

ग्रामीण भागाच्या समस्या या शहरी भागापेक्षा वेगळे असल्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमावर जास्त भर देण्यात आला. ग्रामीण भागातील शेती पशुसंवर्धन ग्रामीण आरोग्य, अंधश्रद्धा निर्मूलन, समाजशिक्षण व प्रौढशिक्षण यासारखे अनेक कार्यक्रम ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात केंद्र व राज्यसरकारने राबविण्याचा प्रयत्न करत असतो.

४) ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलन:-

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य हा एक महत्त्वाचा प्रश्न असून केंद्रसरकारने ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी निरनिराळे कार्यक्रम हाती घेतले. त्यासाठी दारिद्र्याची व्याख्या पहिल्यांदा निश्चित करण्यात आली. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी एक वेगळा कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबविण्यात आला. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण दारिद्र्य दूर करून समाजातील दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनविण्याचा होता. या दारिद्र्य निर्मूलनाचा एक भाग म्हणून इंदिरा आवास योजनेसारख्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी ग्रामीण विकास प्रशासनात करण्यात आली. या ग्रामीण भागातील बेघरांना घरे देण्याची ही योजना होती.

५) भूमीहिनांना जमीनी देणे:-

ग्रामीण भागातील पडीत जमीन शेतमजुरांना देण्याचा कार्यक्रम देखील ग्रामीण विकास प्रशासनात महत्त्वाचा मानला गेला पाहिजे. ग्रामीण भागातील बेघराप्रमाणे भूमीहिन लोकांचे प्रमाण देखील मोठे असल्यामुळे त्यांना कसण्यासाठी जमीन देण्याचा कार्यक्रम सरकार मार्फत राबविण्यात आला. त्यासाठी भारतातील अनेक राज्यसरकारने जमीन धारणा कायदा तयार करून कृषी जमीन धारणेची मर्यादा निश्चित केली ग्रामीण भागातील एका कुटुंबाच्या मालकीची शेतजमीन किती असावी यासंबंधीचा हा कायदा होता.

६) शेतीचा विकास:-

ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमात शेतीला केंद्रबिंदू मानून अनेक प्रकारचे कार्यक्रम राबविण्यात आले. भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून असते. हे लक्षात घेऊन जास्तीत जास्त जमीन सिंचनाखाली आणण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठी धरणे मध्यमप्रतीची धरणे लघुपाटबंधारे बांधण्यात आली. या सर्व धरणामुळे ओलिताखालील जमिनीचे प्रमाण वाढले व त्यामुळे भारतातील शेती सर्वस्वी निसर्गावर अवलंबून असण्याची प्रक्रिया थांबली. त्याचबरोबर सुधारीत बी-बियाणे, शेतीची आधुनिक तंत्रे, शेतमजुरांची रोजंदारी यासारख्या प्रश्नांकडे देखील सरकारने लक्ष टाकल्यामुळे कृषिक्षेत्रात अमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. कृषी क्षेत्रातील या सर्व बाबींचा परिणाम म्हणजे देशात घडून आलेली हरितक्रांती होय. स्वातंत्र्यानंतर अवघ्या पंचवीस वर्षात हरितक्रांती होऊन देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला.

७) भारतीय संस्कृतीचा आधार:-

ग्रामीण संस्कृतीची अनेक खास अशी वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करताना ग्रामीण संस्कृतीच्या अभ्यासाला आपोआपच महत्त्व प्राप्त होते. ग्रामीण विकासामध्ये सांस्कृतिक विकासाचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे ग्रामीण संस्कृतीचा अभ्यास जाणीवपूर्वक करणे गरजेचे आहे.

८) ग्रामीण संस्कृतीची भिन्नता:-

भारत देश हा खंडप्राय असल्यामुळे विविध भागातील संस्कृती भिन्न भिन्न असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते प्रत्येक भागातील जीवनपद्धती व सांस्कृतिक मूल्य भिन्न असल्यामुळे त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे महत्त्वाचे आहे सांस्कृतिक मूल्यांतील भेदामुळे काही प्रसंगी विविध भागांमध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. ग्रामीण विकासामध्ये अशा गोष्टींचा अभ्यास करून संभाव्य संघर्ष टाळण्यासाठी प्रयत्न करता येतील.

अशाप्रकारे ग्रामीण विकास प्रशासन हा देशाच्या प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा भाग मानला जातो. त्यामुळेच भारत सरकारला ग्रामीण विकासासाठी केंद्रीय पातळीवर एक स्वतंत्र मंत्रालय निर्माण करून त्यासाठी कॅबिनेट दर्जाच्या मंत्र्यांची नियुक्ती करावी लागते. केंद्राप्रमाणे अनेक राज्यसरकारकडून आपापल्या राज्यात ग्रामीण विकास खात्याची स्थापना केली. अशाप्रकारे ग्रामीण विकासाचे महत्त्व त्यानंतरच्या काळात वाढत जाऊन नवीन मंत्रालय व राज्यस्तरावरील ग्रामीण विकास खाते ग्रामीण विकास प्रशासनात महत्त्वाची भूमिका पार पाडताना दिसून येते.

समारोप:-

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका ही एक अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. भारतातील हजारो खेड्यांमध्ये राहणाऱ्या कोट्यावधी जनतेला सुशिक्षित बनविणे. तसेच स्वयंपूर्ण व गतिशील बनवून त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना स्वयंपूर्ण बनविणे. हाच ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचा उद्देश असतो. ग्रामीण भागाचा संबंध शेतीशी असल्यामुळे शेतीचा विकास झाल्यास सहाजिकच ग्रामीण जनतेचा विकास देखील त्यामधून होतो. त्यामुळेच कोणत्याही ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमात शेती व शेतकरी हेच त्यांचे प्रमुख लक्ष बनविण्यात आले आहे. केंद्र व राज्यसरकारने कोणतीही ग्रामीण विकासाची योजना ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांशी संबंधित असल्यामुळे अशा योजनांमध्ये ग्रामीण जनतेचा सहभाग असणे आवश्यक असते. त्यामुळे ग्रामीण विकास कार्यक्रमात शेतकऱ्यांना किंवा ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

अशाप्रकारे ग्रामीण भागात सरकार अनेक योजना राबवित असली तरी आज देखील बऱ्याच प्रमाणात पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जाते. ग्रामीण भागातील अनेक शेतकऱ्यांना शेतीतील आधुनिक तंत्रे सुधारित, बी-बियाणे त्यांचे ज्ञान नाही व त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे राहणीमान उंचावण्यासाठी लागणारा खर्च त्यांच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे व त्यामुळेच ग्रामीण भागातील शेतकरी कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो.

संदर्भसूची

१. महाराष्ट्र शासन माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय, मुंबई ग्रामीण विकासाचा अरुणोदय
२. प्रा. व्ही. बी. पाटील, मानवी हक्क, के. सागर प्रकाशन, पुणे-२०१२
३. डॉ. नागोराव कुंभार, ग्रामीण विकास समस्या व उपाय, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर-१९९०
४. प्रा. व्ही. बी. पाटील, विकासाचे प्रशासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर-१९९९
५. प्रा. सतीश ठोंबरे, महाराष्ट्र प्रशासन आणि जिल्हा प्रशासन, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर-२००३
६. डॉ. विजयकुमार ककडे, मानवी साधनसंपत्तीचा विकास, निराली प्रकाशन, पुणे-२०११
७. डॉ. अशोक सोनकांबळे प्रा. सी. एम. कहाळेकर, महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वशासन, अरुणा प्रकाशन, लातूर-२०१३
८. K.K.Ghai, Public Administration, Kalyani Publications, Ludhiana, New Delhi-2007

कांद्याचे अर्थकारण

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

नेताजी सुभाषचंद्र बोस कला, वाणिज्य व सायन्स महाविद्यालय, नांदेड.

टोमॅटोच्या दरवाढीमुळे मागील दोन महिने ग्राहक व सरकार दोघेही परेशान होते त्यातच आता कांद्याच्या दरवाढीचे सावट समोर येत आहे. त्यामुळे सरकारने कांद्याचे दरवाढ रोखण्यासाठी व कांद्यामुळे सर्वसामान्यांच्या डोळ्यांत पाणी येऊ नये यासाठी व कांद्यासारख्या जीवन आवश्यक वस्तूची महागाई रोखण्यासाठी सरकारी गोदमातील गव्हाचा 50 लाख टन तर तांदळाचा 25 लाख टन "बफर स्टोक" खुला केला. कांद्याची दरवाढ नियंत्रित करण्यासाठी व कमी पुरवठा असलेल्या हंगामात भाववाढ होऊनये यासाठी मूल्य स्थिरता निधी (पीएसएफ) अंतर्गत राखीव साठा ठेवला जातो. 2022-23 मध्ये 2.51 लाख टन कांदा राखीव ठेवण्यात आला होता. तर आता 2023 - 24 साठी एकूण 5 लाख टन कांदा राखीव ठेवण्याचे ठरवले आहे. दिल्लीमध्ये एन सी सी एफ तर्फे सरकारी राखीव साठ्यातून 25 रु किलोने कांदा विक्रीला सुरुवात केली असून त्यासाठी मोबाईल व्हॅन व किरकोळ विक्री दुकानातून हा कांदा ग्राहकांना दिला जात आहे. आता पर्यंत ठराविक बाजारात 1400 टन कांदा विक्रीसाठी बाहेर काढण्यात आला आहे. अतिरिक्त 2 लाख टन कांदा खरेदीच्या निर्णयाची पण घोषणा केली. देशांतर्गत कांद्याचा पुरवठा वाढविण्यासाठी निर्यातीवर 40% शुल्क लागू केले आहे. हा दर 31 डिसेंबर 2023 पर्यंत असणार आहे. तसेच चालू आर्थिक वर्षात 3 लाख टन कांद्याचा राखीव साठा केला. देशभरातील सरासरी भाव हे 19% टक्यांनी वाढले आहेत. सध्या दिल्लीत कांद्याचा दर 37 ते 50 रु प्रतिकिलो आहे. मागील काही महिन्यांपूर्वी हा दर 10 रु प्रति किलो होता. तसेच हा कांदा मार्च मध्ये शेतकऱ्यांना 25 पैसे प्रति किलो दराने बाजार समितीत कांदा विकावा लागला होता तेव्हा शेतकऱ्यांचा खर्च ही निघत नव्हता. कांद्याला कवडीमोल दर होता तेव्हा सरकारने लक्ष दिले नाही. कांद्याला तसेच इतर पिकाला किमंडर असावा त्यापेक्षा कमी दरात विक्री होऊनये याचा विचार करणे गरजेचे आहे. आता कांद्याचा भाव वाढत आहे तर त्यावर एक प्रकारे निर्यात बंदी केली जात आहे, निर्यात शुल्क आकारून की काय? देशात कांद्याला मागणी असेल तर भावावर परिणाम होणार नाही असे ही म्हुंटले जात आहे. तसेही या दिवसात आरोग्याच्या दृष्टीने कांदा पूर्वी लोक चार महिने वापरत नव्हते. निर्यातीवर 40% शुल्क आकारल्याने देशा बाहेर कांदा विक्रीला गेला तर त्याचा भाव इतर देशांच्या तुलनेत जास्त असेल अशी ही भीती आहे. पण निर्यात मोठ्या प्रमाणात झाली तर देशात कांदा तुटवडा होईल व देशाला बाहेरून आयात करावी लागेल परिणामी भाव तर वाढेलच पण परकीय चलन हा ही विषय असतोच की,

केंद्र सरकार निर्यात शुल्क आकारण्या पूर्वी जवाहरलाल नेहरू बंदर प्राधिकरणाच्या बंदरात सुमारे 200 कंटेनर आले होते पण 40% निर्यात शुल्क आकारल्या नंतर शुल्क भरण्याची तयारी नसल्याने व परतीचा मार्ग बंद झाल्याने जे एन पी ए बंदर परिसरात निर्यातीसाठी 25 कार्गो कंटेनर मधून आलेला 800 टन कांदा सडला. एकीकडे बाजारात मागणीच्या तुलनेत कांद्याचा पुरवठा कमी होण्याच्या भीतीने केंद्राने निर्यात शुल्क लावला. जेणे करून कांद्याची स्थानिक बाजारात विक्री होईल व भारतात त्याचे भाव स्थिर राहतील. मात्र त्यातून एवढ्या मोठ्या प्रमाणात कांदा सडल्याचा प्रकार घडत होता. तसेच कांदा उत्पादकानी आंदोलने सुरू केली. यातून मार्ग काढण्यासाठी नाफेडणे कांदा खरेदीचा निर्णय घेतला व कांद्याला 2410 रु प्रतिक्विंटल भाव देण्याचे ठरल्याने आणि 2 लाख टन कांदा खरेदी करण्याचे आश्वासन दिले म्हणून आंदोलने मागे घेण्यात आली. सरकार पण यात यशस्वी ठरल्याचे दिसून येते.

कांदा निर्यातीची स्थिती:

यंदा एप्रिल - मे महिन्यात देशातून 536 कोटी रुपये किमतीच्या 3 लाख 40 हजार 239 टन कांद्याची निर्यात झाली. यात महाराष्ट्रातून निर्यात झालेल्या 407 कोटी रुपयांच्या 2 लाख 66 हजार 84 टन कांद्याचा समावेश होतो. देशातील कांदा निर्यातीत महाराष्ट्र राज्याचा वाटा 70% पेक्षा जास्त असतो. कांद्याची निर्यात प्रामुख्याने आग्नेय आशियातील देश- बांगलादेश, नेपाळ, श्रीलंका, अरबी व आखाती देशाला केला जातो.

मागील आर्थिक वर्षात 2022-23 मध्ये कांद्याची निर्यात मागील सहा वर्षांच्या तुलनेत 64% वाढली होती.

सध्या कांदा उत्पादनाची स्थिती:

भारत हा जगातील क्रमांक दोनचा कांदा उत्पादक देश आहे. खरीप हंगामातील कांद्यात पाण्याचे प्रमाण जास्त असल्याने तो महिनाभरच टिकतो. त्यामुळे कांदा बांगलादेश व श्रीलंकात निर्यात होतो. ही निर्यात अत्यल्प असते. उन्हाळ्यात कांद्याची निर्यात जास्त होते. हा कांदा एप्रिलच्या महिन्यात काढणीला आलेला असतो.

2022 च्या तुलनेत उत्पादनात 16.81 % नी वाढ होऊन यंदा देशात 31.12 दशलक्ष टन कांद्याचे उत्पादन होईल. मागील वर्षी 26.64% दशलक्ष टन कांदा उत्पादन झाला होता.

सध्या कांद्याची उपलब्धता:

यंदा फेब्रुवारी, मार्च महिन्यात काढणीला आलेल्या कांद्याची उन्हाच्या झळांनी होरपळ झाली. कांदा लवकर पक्क झाला व लहान आकाराचा राहिला. त्यात परत काढणीच्या वेळी अवकाळी पावसामुळे आणि गारपीठी मुळे कांदा भिजला व सडला. 50% कांदा खराब झाल्याने बाजारात चांगल्या दर्जाचा कांदा उपलब्ध नाही आणि डिसेंबरला नवा कांदा बाजारात येईल.

महाराष्ट्र राज्यात कांदा लागवडीची स्थिती:

2022 च्या खरीपात 90 हजार हेक्टर, उशिराच्या खरीपात 1.65 लाख हेक्टर रब्बीत 5.96 लाख हेक्टर वर कांद्याची लागवड झाली होती. शेतकरी हा शक्यतो उन्हाळ्यात आलेला कांदा साठवत असतो. या उन्हाळ्यात 5.96 लाख हेक्टर वर कांदा लागवड झाली. 106 लाख टन कांदा उत्पादित झाला. त्यातही 50% कांदा गारपीट अवकाळी पावसामुळे खराब झाला. महाराष्ट्रातील सरकारी व शेतकऱ्यांकडील साठवणूक क्षमता 26 लाख टनांची आहे. म्हणजे उत्पादना पेक्षा साठवणूक क्षमता अतिशय कमी असल्याने शेतकरी कांदा मिळेल त्या किंमतीत विक्री करतात.

भाव वाढण्या मागील कारण:

1. खराब हवामानामुळे यंदा कांदा उत्पादनाला फटका बसला.
2. यंदा खरीपातील लाल कांद्याचे पीक एक ते दोन महिने उशिराने बाजारात येणार आहे. या कारणामुळे भाव वाढ झाली आहे.

सारांश:

केंद्राचा हा सर्व प्रयत्न हा देशात कांद्याचे दर नियंत्रणात रहावेत, बाजारात मुबलक प्रमाणात उपलब्धता राहावी म्हणून निर्यात होणाऱ्या कांद्यावर निर्यात कर लागू केला. ग्राहक हितासाठी शेतकऱ्यांचा बळी जाऊ नये व ग्राहकान पण त्रास होऊनये म्हणून सरकारने शेती मालाची दरवर्षी किमान व कमाल किंमत ठरवली पाहिजे.

संदर्भ:

1. एन सी सी एफ वेबसाईट
2. जे एन पी ए बंदर वेबसाईट
3. दैनिक लोकसत्ता 22 / 8 / 2023
4. दैनिक लोकमत 21 / 8 / 2023
5. दैनिक सकाळ 24 / 8 / 2023

आधुनिक काळातील भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती व आव्हाने

प्रा. डॉ. नितीन आहेर

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, विडकीन कला महाविद्यालय, विडकीन, छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), (महाराष्ट्र)

"शासकीय आणि निमशासकीय संस्थेत महिलांना सुरक्षा प्रदान करावी."

- बेटी फ्रायडन (स्त्रीवादी लेखिका) यु.एस.ए.

प्रस्तावना :

21 वे शतक हे लोकशाहीचे शतक आहे. वर्तमान परिस्थितीत जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी लोकतांत्रिक अर्थात जबाबदार शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. भारताने देखील उदारमतवादी लोकशाहीचा स्वीकार केला आणि तदनुसृत संविधानात तरतूद केली. या शासन प्रकारात समाजातील सर्व घटकांना सहभागी केले जाते. जात, धर्म, भाषा प्रदेश, लिंग, पोशाख या घटकावरून स्त्री-पुरुष असा भेद केला जात नाही.

आजच्या स्थितीत विचार केला असता असे दिसून येते. भारताने सर्वच क्षेत्रात अनुलनीय प्रगती केली. शिक्षण, विज्ञान, माहिती व तंत्रज्ञान या क्षेत्रात उंच भरारी घेतली इ. पण सामाजिक क्षेत्राचा विचार केला असता समाजातील महिला घटक पुरुषसत्ताक मानसिकतेमुळे आपल्या मुख्य हक्कापासून वंचित होत आहे. भारतीय समाजावर आरंभापासून वर्ण आणि जातीप्रथेचा प्रभाव आहे. उच्च नीचतेची मानसिकता आहे. म्हणून आर्थिक-सामाजिकदृष्ट्या मागास घटक व महिला वर्ग प्रगती पासून दूर गेला.

यापूर्वी संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी संविधानात भारतातील प्रत्येक नागरिकास (स्त्री-पुरुष भेद न करता) समान अधिकार दिले. उदा. संविधानातील राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये कलम क्रमांक - 39 (ख)या अंतर्गत सर्व स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन ची तरतूद केली. त्याचबरोबर भाग तीनमध्ये कलम क्रमांक - 16 नुसार स्त्री-पुरुषांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय सर्वांगीण विकासासाठीची संधी उपलब्ध करून द्यावी असे नमूद केले.

असे असताना समाजात महिलांचे दुय्यम स्थान आहे. कामाच्या ठिकाणी आर्थिक आणि मानसिक शोषण केले जाते. करिता दिवसेंदिवस महिला वर्ग आपल्या आर्थिक उन्नतीपासून दुरापास्त होत आहे. वास्तविक पाहता एखाद्या देशाच्या विकासाचा निर्देशांक लक्षात घ्यावयाचा असल्यास तेथील पुरुषाबरोबरच महिला वर्गाचे योगदान अभ्यासावे लागते. उदा. जागतिक पटलावर ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, नार्वे, अमेरिका या देशात राज्य आणि प्रशासनात महिलांचा सक्रिय सहभाग आहे. म्हणून ती राष्ट्रे आर्थिकदृष्ट्या संपन्न आहेत.

आधुनिक काळात भारतात महिलांचा आर्थिक विकास पूर्णपणे झालेला नाही. यास अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. पैकी महत्त्वाच्या बाबींचा उल्लेख आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

Key- Words - Modern, Fulfilment, Period affected, Consequentaly, Provision, Equal. etc.

उद्दिष्टे :

1. आधुनिक भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान निश्चित करणे.
2. महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसमोरील आव्हानांचा शोध घेणे.
3. महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी शासनाकडून केल्या जाणाऱ्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
4. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्यघटनेतील प्रमुख तरतूदींचा अभ्यास करणे.

5. भारतीय समाज व खाजगी संस्थाकडून केल्या जाणाऱ्या महिलांच्या विकासासाठीच्या क्रिया प्रक्रियांचा अभ्यास करणे इ.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी मी संशोधक म्हणून वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, प्रयोगात्मक, निरीक्षणात्मक पद्धतीचा अवलंब करणार आहे. शासनाकडून वेळोवेळी केल्या जाणाऱ्या प्रकाशित - अप्रकाशित दस्तावेजांचा शोध घेऊन त्यांचा अर्थ लावला जाणार आहे. तसेच नियतकालिके, साप्ताहिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे प्रकाशित अहवाल आणि खाजगी व शासकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या भाषणांचा संग्रह करून त्यांचा अर्थ लावला जाईल. (महिलांच्या विकासांच्या संदर्भात)

विषय प्रवेश :

प्राचीन काळापासून भारतीय समाज, रूढी, रितीरिवाज आणि परंपराप्रिय आहे. विशेष महिला वर्गावर धार्मिक तत्त्व, व्रतवैकल्य, उपास-तापास यांचा अधिक प्रभाव जाणवतो. दुसऱ्या बाजूस व्यवस्थेने ठरवून दिलेल्या दुय्यम दर्जा जसे की, 'स्त्री ही सबला नसून अबला आहे.' या तत्त्वानुषंगाने पुरुष वर्गाने स्त्रियांवर आपले वर्चस्व कायम निर्माण केले. सद्यस्थितीत ज्या आव्हानांचा सामना महिलांना करावा लागत आहे त्या खालील प्रमाणे -

1. पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती :

भारतीय समाजात पूर्वापार चालत आलेली समाज व्यवस्थेचा प्रभाव आहे. 21 व्या शतकात देखील पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा प्रभाव जाणवतो. त्यामुळे कुटुंबातील महिलांचे स्थान दुय्यम आहे. याचा उल्लेख काही प्राचीन ग्रंथातून दिसून येतो. मनुस्मृती मध्ये असे वर्णन केले आहे की, "पिता रक्षातु कौमारै, भर्ता रक्षतु यौवने, पुत्रो रक्षती वार्धक्ये, न स्त्री स्वातंत्रं मर्हिती."¹

अर्थात बालवयात आई-वडील, तरुण वयात पती आणि वृद्धापकाळात मुलगा स्त्रीचे पालन-पोषण करतो.

थोडक्यात स्त्रीला प्राचीन धर्मग्रंथातून दुय्यम स्थान दिले व घरातील वरिष्ठ व्यक्तीच्या नियंत्रणाखाली जीवन जगावे असे ठरवले. आज देखील महिलांना पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीला बळी पडावे लागत आहे. परिणामी स्त्रीला स्वत्वाचा विकास करण्यासाठी ही समस्या मोठी अडसर ठरत आहे. जेव्हा समाजातून मातृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास झाला. तेव्हाच नारी जातीचा पराभव झाला. आता कुटुंबामध्ये देखील पुरुषांनी आपले प्रभुत्व कायम केले. स्त्री "वासना कि दासी संतान उत्पन्न करणे का एक यंत्र मात्र बनकर रह गयी।"²

मातृसत्ताक कुटुंब पद्धतीमध्ये महिलांना प्रथम दर्जाचे स्थान होते. पण जेव्हा स्त्रीचा दर्जा समाप्त झाला तेव्हापासून महिला पुरुषांची दासी म्हणून अथवा भोगवस्तू म्हणून राहू लागली. समाजात तिचा दर्जा केवळ असा ठरविला गेला कि स्त्री केवळ मुले जन्मास घालणारी मशीन आहे. थोडक्यात स्त्रीला गुलामीकडे घेऊन जाणारा हा विचार आहे. हीच खरी महिलांच्या आर्थिक उन्नती समोरील मोठी आव्हानात्मक बाब आहे. त्याकरिता मला असे वाटते की, एक पुरुष या नात्याने महिलांना दुय्यम स्थान न देता त्यांना निरनिराळ्या क्षेत्रात उन्नती करण्याची संधी द्यावी तरच समाज पुढे जाईल.

2. भांडवलदारी समाजव्यवस्था :

महिलांच्या आर्थिक विकासातील मुख्य अडसर म्हणजे भारतीय समाजात कार्यरत असणारी भांडवलदारी समाजव्यवस्था. या व्यवस्थेमुळे महिला वर्गाचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत होते. छोट्या-मोठ्या कारखान्यातून

काम करणारा महिला वर्ग आर्थिक आणि शारीरिक शोषणास बळी पडत आहे. महिलांकडून अधिकचे काम करून घेतले जाते, पण त्यांना पुरेसे वेतन दिले जात नाही. इतकेच नव्हे तर मोठ्या कार्यक्रमात महिलांना 'अभिनेत्रीच्या' स्वरूपात पुढे आणले जाते. आपले व्यक्तिगत हित साध्य करण्यासाठी असे प्रयोग होतात आणि म्हटले जाते की, बघा महिला वर्ग किती प्रमाणात उन्नती करीत आहे.

दूसरी ओर आज भी मजदूर किसान, मध्य वर्गीय परिवार का व्यापक नारी समाज अपार दुःख, कष्ट, ग्लानी, दारिद्र्य और प्रवंचना में जीवन गुजारता है।³

शासनाकडून सामाजिक दारिद्र्य संपुष्टात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. पण, सनदी नोकर वर्गाकडून जबाबदारपूर्वक कार्याच्या अभावी मध्यम आणि गरीब कुटुंबातील महिलांपर्यंत योजना पोहचत नसल्या कारणाने त्यांना अपार हाल-अपेष्टांना सामोरे जावे लागते.

3. सामाजिक मानसिकता :

स्त्रियांच्या आर्थिक उन्नती समोरील महत्वाचे आव्हान म्हणजे सामाजिक मानसिकता. वर्तमानातील व्यक्ती विज्ञान युगात वावरत असताना देखील त्याचा महिला विषयक दृष्टिकोन दुषित आहे. आजदेखील महिला हा घटक आपल्या समाजाचा एक अविभाज्य भाग आहे. असे मानण्यास तो तयार नाही म्हणून महिलांना समाजात वावरत असताना भेदभाव, विनयभंग, छेडछाड, या समस्यांना सामोरे जावे लागते. कामाच्या ठिकाणी (सार्वजनिक व खाजगी) लैंगिक अत्याचार होतात म्हणून स्त्रिया मुक्तपणे संचार करू शकत नाही. उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश या राज्यात महिलांना रात्रीचा प्रवास धोक्याचा वाटतो.

हिंदी भाषेतील साँप या उपन्यासमधील डॉ. एस. एल. धाल जेव्हा त्यांच्याकडे मिलनदेवी उपचारासाठी येते तेव्हा उपचाराशिवाय पेशंट (मिलनदेवी)च्या खाजगी आयुष्याविषयी अधिक रूची दाखवतो. इतकेच नव्हे तर तो हातात हात घेऊन तिचा विनयभंग करतो.⁴

याप्रमाणे महिलांना समाजातील व्यक्तींकडून मनस्ताप सहन करावा लागत आहे. आपली जबाबदारी सोडून महिलांच्या सुंदरतेवर फिदा होऊन अनेक लोक त्यांना अत्याचारास बळी पाडत आहेत. वरील परिस्थिती वर्तमान समाजामध्ये अधिक प्रमाणात पहावयास मिळत आहे.

यावर उपाय म्हणून राज्य शासनाने 'किशोरवयीन मुलींच्या सुरक्षेचा कायदा - 2022' अंमलात आणलेला आहे. पण माहितीच्या अभावी अनेक महिला व विद्यार्थिनी शोषणास बळी पडत आहेत. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी महिलांना पुरुषांच्या बरोबर खांद्याला खांदा लावून कार्य करता यावे यासाठी 'हिंदू कोड बिल - 1952' या पुस्तकात हुंडा आणि बालविवाह पद्धतीला विरोध केला.⁵

महिलांच्या उन्नतीविषयी निरपेक्षपणे विचार व कार्य करणारे डॉ. आंबेडकर आधुनिक भारतातील महिलांच्या आर्थिक उन्नतीचे जनक होत. त्यांनी महिलांच्या उन्नतीसाठी राज्यघटनेतून तरतूदी केल्या.

4. भोगवादी व चंगळवादी संस्कृती :

आधुनिक काळात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे जग फार जवळ आले आहे. पाश्चात्य जीवनशैली, राहणीमान, खान-पानाची सवय आणि संस्कृती या तरूण पिढीवर अधिक प्रभाव पडला आहे, पडत आहे. उत्तरोत्तर समाज चैनी-विलासी जीवन जगत आहे अर्थातच भोगवादी आणि चंगळवादी संस्कृतीला बळी पडत चालला आहे.⁶ यामध्ये मोठ्या शहरातून जसे - मुंबई, पुणे, नाशिक, दिल्ली, भोपाळ, लखनौ, तरूण महिला वर्ग या संस्कृतीचा बळी ठरला

आहे. वास्तविकता ही आहे की, तरुण महिला वर्गाच्या चंगळवादास श्रीमंत वर्गाकडून प्रोत्साहन दिले जात आहे. यावर वेळीच आवर घातला नाही तर येणाऱ्या पिढ्यांचे भविष्य अंधातरी असेल. दुसरे असे कि या समाजात अधिक प्रमाणात 'पैसा' असल्याने भोगवादी जीवन शैलीस मोठ्या प्रमाणात महिला वर्ग बळी पडत आहे. हीच खरी समस्या महिलांच्या आर्थिक उन्नती समोरील आहे.

5. सामाजिक - नीतिमूल्याचा ऱ्हास :

महिलांच्या सर्वांगिन विकासासमोरील समस्या म्हणून सध्या परिस्थितीत होत जात असलेला सामाजिक मूल्यांचा ऱ्हास अधिकपणे पाश्चात्य चंगळवादी, विलासी संस्कृतीचा व शैलीचा स्वीकार केल्याने समाजोपयोगी मूल्य तरुण पिढीकडून पाळली जात नाहीत. समाज व कुटुंबात नितीमत्ता व मूल्ये नसतील तर तो समाज अधःपतनाकडे मार्गक्रमण करतो. यात महिलांचे प्रमाण अधिक आहे. (शहरी भाग) मान, सन्मान मोठ्यांचा आदर, सदाचार, आचार, विचार, प्रेम, दया, करूणा, शांती, परोपकार, सहानुभूती.⁷ इ. मूल्ये समाजात नितीमान बनवतात. याची कमतरता समाजात दिवसेंदिवस जाणवत आहे. सामाजिक निती मूल्यांची चाड असणारी माणसे आदर्श समाज, कुटुंब निर्माण करतात. तदनंतर ही माणसे प्रखर देशाभिमानी होऊन देशाची मान उंचावण्याचे श्रेष्ठतम कार्य करतात. म्हणून आज गरज आहे. शाळा-कॉलेजमधून मुलांना मूल्ये शिक्षण देणे.

हीच बाब समोर ठेवून डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून सर्व नागरीकांचा समान पातळीवर विकास व्हावा या उद्देशाने कलम-12 ते 35 मध्ये मूलभूत अधिकार दिले. तर प्रत्येक नागरीकांनी आपल्या सर्वांगीने विकास करताना नितीमत्तेला समोर ठेवावे म्हणून भाग चार मध्ये कलम - 51 (क) मध्ये मूलभूत कर्तव्याची नोंद केली.⁸

महिलांच्या प्रगतीसमोरील आव्हान म्हणून नितीमूल्यांचा अभाव याचा उल्लेख करावा लागेल. त्यामुळे नितीमान माणसे समाजात निर्माण होणे काळाची गरज आहे. मूल्यांची चाड असणारी माणसेच आदर्श समाज निर्माण करू शकतात.

6. वैश्वीकरण व पाश्चात्यकरण :

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने जग जवळ आले, पण महिलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला नाही. वैश्वीकरणामुळे मोठ्या शहरातून व्यसनाधिन पिढी दिसून येत आहे. यामध्ये महिलांचे प्रमाण दिसून येते. निमशसकीय 'एन.जी.ओ.' सार्वजनिक ठिकाणी सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या नावाखाली कार्यक्रम आयोजित करतात. त्यात नाचणे, गाणे आणि मद्यप्राशन करणे यांचा अंतर्भाव असतो. रात्री उशिरापर्यंत या पार्टी चालू असतात. यामुळे तरुण महिला वर्गाची पिढी भरकटत चालली आहे. ही एक महिलांच्या समोरील प्रमुख समस्या आहे.

वैश्वीकरण के इस समय में जिस संगठन ने सबसे ज्यादा राजनीतिक, सामाजिक हस्तक्षेप किया वह महिला संगठन के सवाल ही रहे हैं।⁹

महिलांच्या सर्वांगिन उन्नतीसाठी जगातील अनेक राष्ट्रानी पुढाकार घेतला. त्यात भारताने देखील शासन दरबारी व खाजगी स्तरावर कार्य करण्यावर भर दिला. पण वर्तमान परिस्थितीत वैश्वीकरणाच्या हस्तक्षेपामुळे मूळ बाजूला पडला आहे. यामुळे महिलांच्या प्रगतीस आळा बसत आहे.

7. वेश्यावृत्ती :

महिलांच्या आर्थिक उन्नती समोरील समस्या म्हणून वेश्याव्यवसायाचा उल्लेख करावा लागेल. ग्रामीण भागापासून ते शहरी भागापर्यंत हा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात वृद्धिंगत होत आहे. एक तर अज्ञान, दारिद्र्य, आर्थिक विवंचना यामुळे ग्रामीण भागातून महिला वेश्या व्यवसायास बळी पडतात. तर दुसऱ्या बाजूस असे दिसते की, मोठ्या शहरातून श्रीमंत आणि मध्यम वर्गीय समाजामध्ये (महिला) वेश्या व्यवसायाचे प्रमाण अधिक आहे. यातून स्त्रीचे अत्यंत वाईट रूप प्रकट होत आहे. काही वेळा चित्र असे दिसते की,, महिलांना वेगवेगळी आर्थिक आणि विलासी सुख वस्तूची आमिषे दाखवून त्यांना वेश्या व्यवसायास भाग पाडले जाते.

वेश्या जीवन कि सभी स्थितियों और व्यवस्थाओं का चित्रण वेश्यावृत्ती कि समस्या को उसकी निश्चित सामाजिक, आर्थिक पृष्ठभूमि में रख कर किया गया है।¹⁰

वेश्यावृत्ती स्त्री वर्गाला लागलेला एक कलंक असून त्यातून मोठ्या प्रमाणात शोषण होत आहे. वाम मार्गाला बळी पडून अनेक स्त्रियांचे संसार उध्वस्त झाले आहेत. म्हणून महिलांची प्रगती करावयाची असेल तर या समस्या समूळ नष्ट झाल्या पाहिजेत.

8. रूढी, परंपरा व जात पंचायती :

पूर्वापार पासून रूढी, प्रथा, परंपराचा प्रभाव पुरुषांपेक्षा महिला वर्गावर अधिक आहे. अवास्तविक कथा-कल्पनांच्या माध्यमातून स्त्री वर्गाचे जीवन चौकटबद्ध केले आहे. यामुळे महिलांच्या आर्थिक प्रगतीस खीळ बसली आहे. दलित, आदिवासी आणि मध्यम वर्गीय महिलांच्या गटामध्ये देखील रूढींचे नियम पाळले जातात. यामुळे स्त्री जीवनावर मर्यादा आल्या आहेत. उदा. उपास-तापास, व्रतवैकल्य, नवस इ.

याशिवाय जातपंचायतीचे नियम महिलांसाठी अधिक जाचक असतात. दलित, आदिवासी, समुदायामध्ये आजही जात-पंचायतचे नियम कठोरपणे पाळले जातात. जसे कि, हरियाणा में जमीन से लेकर सामाजिक सुधार तथा जातिगत प्रतिष्ठाओं के लिए खाप पंचायतो द्वारा स्थितियों पर किए गए आत्याचारों के लगातार विरोध में जनवादी महिला समिती को एक जुझारू संगठन बनाना है।¹²

खाप पंचायती चे अस्तित्व उत्तर भारतात अधिक आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी, भटके, विमुक्त जाती या समुदायात खापपंचायतीचे वर्चस्व आहे. यामुळे महिलांचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यावर प्रतिबंध घालून संविधानाच्या नियमांप्रमाणे वर्तन करण्याची संधी समाज अथवा राज्यशासनाने उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

9. भ्रष्टाचार :

भ्रष्टाचार हा असा भष्मासूर आहे की ज्याने सर्व मानव जातीला प्रगतीपासून परावृत्त केले आहे. प्रशासकीय, राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार वाढल्याने पुरुष तसेच महिलांच्या उन्नती समोरील मोठे आव्हान ठरले आहे जसे कि - "भ्रष्टाचार का एक विराट वृक्ष है। उसकी कितनी सारी शाखाएँ हैं, उसकी जड़ कितनी गहरी फैली हुई है, क्या यह सब परस्पर जुड़ हुए नहीं हैं। इस वृक्ष कि रक्षा के लिए राजनीति का परकोटा लगाया गया है। भ्रष्टाचार प्रजातंत्र कि जड़ खींच रहा है और यह निरंतर पल्लवीत खर्चीला प्रजातंत्र आम आदमी से दूर जा रहा है।"¹²

लोकशाहीचा सर्वात मोठा दुर्गण म्हणजे भ्रष्टाचार, प्रशासन व राजकारणातील लोक स्वार्थासाठी पैशाचा गैर व्यवहार करतात आणि व्यवस्थेला व समाजाला वेठीस धरतात. भारतीय लोकतंत्रामध्ये ही मोठी समस्या बनली यामुळे पुरुष व स्त्रीवर्ग देखील प्रभावित झाला आहे.

सारांश :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने महिलांच्या आर्थिक प्रगती समोरील आव्हानाचा शोध घेतला असता वरील आव्हाने दिसून आली. याशिवाय महिलांसाठी (प्रगती) शासनाकडून अनेक कायदे केले जातात. पण त्यांची अंमलबजावणी योग्य प्रमाणात होत नसल्या कारणाने महिला वर्ग आपल्या आर्थिक उन्नतीपासून वंचित होत आहे. राजकीय नेतृत्वाच्या इच्छा शक्तीचा अभावामुळे स्त्रियांना 75 वर्षात देखील अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

थोडक्यात या सर्व आव्हानांवर उपाय म्हणून शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. सक्तीचे व मोफत शिक्षण शासनाने देण्याची सर्व जबाबदारी स्वीकारून त्या दिशेने कार्य केल्यास महिला प्रगती करतील व राष्ट्रांच्या विकासाच्या प्रक्रियेत आपले योगदान देतील.

संदर्भ सूची :

1. ले. महावीर प्रसाद मोदी, डॉ. (श्रीमती) सरोज मोदी, 'भारतीय राजनीति कि प्रवृत्तियाँ', (Trends of Indian Politics), विश्वभारती पब्लिकेशन, नई दिल्ली - 110002, 1199, पृ. 143
2. ले. सुरेश सिंह, 'जनवादी कविता, संवेदना और शिल्प', उर्मिला प्रकाशन, बम्बई, प्र. सं. 1974, पृ. 66
3. कित्ता, पृ. 68
4. रत्नकुमार सांभरिया, उपन्यास 'साँप', नटराज प्रकाशन, फरवरी 2022, नोएडा, उत्तर प्रदेश, पृ. 60
5. डॉ. बी. आ. आंबेडकर, 'हिंदू कोड बिल', 1952, रोडगे प्रकाशन, नागपूर, पृ. 7
6. ले. रचना सुचिन्मयी, 'राजनीतिक समसामयिक विवादास्पद मुद्दे', रावत पब्लिशर्स, जयपूर, पटना, पृ 71
7. ले. डॉ. अनंत राऊत, 'संविधानातील मूल्ये', नांदेड, 2016, पृ. 50
8. Dr. Subhash Kashap, 'our Indian Constitution' Natibal Book Trust of Indian, Nehru Bhavan, Vasant Kunj, New Delhi, 1994, P. 152
9. ले. सुधीश पचौरी, 'उत्तर आधुनिक समय और मार्क्सवाद', वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, 2009, पृ. 102
10. उपरोक्त, संदर्भ 2, पृ. 74
11. उपरोक्त, संदर्भ 1, पृ. 102
12. ले. शरद जोशी, 'वोट ले दरिया मे डाल', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पटना, सं. 2005, पृ. 61

‘मानव विकास अहवाल आणि भारत’

शोध निबंधक

योगिता गणेश अनमोड

सारांश:-

अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकास ही एक महत्वपूर्ण संकल्पना असून आर्थिक वृद्धीचे फायदे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत आणि व्यक्तीगटापर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया म्हणजेच आर्थिक विकास असे म्हटले जाते. आर्थिक विकासात आर्थिक वृद्धीसोबतच सामाजिक कल्याण अभिप्रेत असते. हे सामाजिक-आर्थिक कल्याण साध्य झाले तर मानव विकास साध्य होतो. त्यामुळे अर्थशास्त्रात आर्थिक विकासा एवढेच महत्व हे मानव विकास या संकल्पनेला सुदधा प्राप्त होते.

मानव विकास अहवालापूर्वी आर्थिक विकासाची संकल्पना वेगळी होती. साधारणपणे उत्पन्नात वाढ झाली की विकास साध्य होतो अशी धारणा होती परंतु उत्पन्ना व्यतिरिक्त इतर ही घटक विकासासाठी महत्वाचे असल्यामुळे अर्थशास्त्रज्ञांचे लक्ष मानव विकासावर केंद्रीत झाले.

Key Notes :- मानव विकास अहवाल, भारताचा मानव विकास निर्देशांक

प्रस्तावना:-

आज जगातील सर्वच देश आपला आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करत असून आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू हा मानव आहे. त्यामुळे आर्थिक विकास हे मानवी विकासाचे फलन आहे असे म्हटले जाते. मानव विकास ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे. लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली, दीर्घ व निरोगी जीवन मिळाले व उपजीविकेचे साधन प्राप्त घेऊन राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्याची संधी प्राप्त झाली तर मानव विकास साध्य होतो असे म्हटले जाते. संधी प्राप्त होणे म्हणजे काय? अमर्त्य सेन यांच्या मते “विकसीत देशातील नागरिक आणि अल्प विकसित देशांतील नागरिक यांच्या राहणीमानाच्या दर्जात तफावत आढळते. या तफावतीचे मुख्य कारण म्हणजे संधीतील फरक आहे. अल्प विकसित देशातील नागरिकांना आपल्या विकासासाठी शिक्षणाची संधी न मिळणे, प्राथमिक सुविधांचा अभाव, आर्थिक मागसलेपणा इत्यादीमुळे अनेक प्रकारच्या संधीपासून वंचित रहावे लागते. त्यामुळे त्यांना जीवनातील आनंदाचा उपभोग घेता येत नाही. त्यामुळे मानवी विकासात लोकांना आपल्या विकासांची संधी उपलब्ध होणे म्हणजेच लोकांच्या संधीचा विस्तार अपेक्षित असतो.”

मानव विकास म्हणजे काय ?

मानव विकास अहवालामध्ये मानव विकासाच्या संदर्भात विविध तज्ञांनी व्याख्या दिलेल्या आहेत. त्यापैकी काही निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे येथे मांडत आहे.

1. अमर्त्य सेन यांच्या मते ‘लोकांच्या वास्तविक स्वातंत्र्याचा विस्तार करून त्यांच्या क्षमता वाढवण्याची प्रक्रिया म्हणजेच विकास होय.’ म्हणजेच सेन च्यामते मानव विकास हा एक असा दृष्टीकोन आहे ज्यात मानवी जीवनाचा एक भाग असलेल्या अर्थ व्यवस्थेच्या विकासापेक्षा तेथील मानवी जीवन वृद्धीगत विकसीत होणे गरजेचे आहे.
2. सॅम्युएल्सन यांच्या मते ‘मानव विकास म्हणजे मनुष्याची शारिरीक व बौद्धिक कार्यक्षमता वाढविण्यात आलेले यश होय.’

3. संयुक्त राष्ट्रांच्या मते, 'लोकांच्या निवडीच्या विस्ताराची प्रक्रिया म्हणजेच मानव विकास होय.' लोकांच्या निवडीच्या विस्तार म्हणजेच राजकीय स्वातंत्र्य मानवी हक्काची हमी स्वावलंबन आणि आत्मप्रतिष्ठेचे विविध घटक यांमुळे लोकांना आपल्या क्षमतांमध्ये सुधारणा करण्याची आणि वापरण्याची संधी निर्माण करणे अभिप्रेत आहे. यामुळे लोकांच्या सामाजिक आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनाचा सर्वांगीण विकास साध्य होतो. त्यामुळे मानव विकास म्हणजे मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास म्हणणे योग्य ठरले.

उद्दिष्ट्ये:-

1. यु.एन.डी.पी. च्या मानव विकास अहवालाचे अध्ययन करणे.
2. मानव विकास अहवालातील भारताचे स्थान माहिती करून घेणे.

गृहितके:-

1. जागतिक मानव विकास अहवालात भारताचा मानव विकास निर्देशांक कमी आहे.
2. भारताच्या मानव विकास निर्देशांकाच्या मूल्यात चढउताराची प्रवृत्ती दिसून येते.

संशोधन पद्धती :-

सदरील शोधनिबंध हा पूर्णपणे द्वितीयक स्रोतावर आधारित असून द्वितीयक स्रोतातील प्रकाशित प्रलेखांच्या आधारे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे. त्यात यु.एन.डी.पी. प्रकाशित अहवाल विविध पुस्तके तसेच वर्तमानपत्र व इत्यादींचा वापर प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी करण्यात आला आहे.

मानव विकासाची आवश्यकता :-

सन 1990 मध्ये पाकिस्तानी अर्थतज्ञ महबूब-उल-हक व नोबेल परितोषिक विजेते भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ डॉ.अमर्त्य सेन यांच्या मार्गदर्शनाखाली यु.एन.डी.पी ने पहिल्यांदा प्रकाशित केलेल्या मानव विकास अहवालात मानव विकास निर्देशांकाची संकल्पना प्रस्तुत केली. मानव विकासाची संकल्पना व्यापक असून मानव विकास निर्देशांकाने मानव विकासाचे महत्व प्रतिपादित करून मानव विकासाला एक व्यापक दृष्टीकोन प्राप्त करून दिले.

मानव विकासाच्या संकल्पनेत केवळ व्यक्तीचा विचार न करता संपूर्ण समाजाचा विचार केला जातो. त्यामुळे समाजाची वास्तविक स्थिती माहित होते. मानवी जीवन समृद्ध करण्यासाठी उत्पन्न हा घटक महत्वाचा असला तरी उत्पन्नात वाढ झाल्याने मानव विकास साध्य होत नाही तर उत्पन्न हे मानव विकास साध्य करण्याचे एक साधन आहे. मानव विकास साध्य करणे म्हणजे काय? आर्थिक विकास व मानव विकास परस्पर पुरक असणे म्हणजेच काय तर विकास हा लोक केंद्रीत असणे होय त्या अंतर्गत लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्यासाठी श्रमप्रधान तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे, लोकांना मुलभूत सामाजिक सेवा उपलब्ध करून देणे, लोकांचे जीवनस्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे, आर्थिक व सांपत्तिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. म्हणजेच आपल्या क्षमतांमध्ये सुधारणा करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

मानव विकास निर्देशांकाचे घटक:-

मानव विकासाच्या संकल्पनेत स्त्री-पुरुषांचे समान सक्षमीकरण, भौतिक पर्यावरण, रोजगार, मानवधिकार इत्यादी घटकांना महत्व दिले असले तरी मानव विकास अहवालात मानव विकास निर्देशांक 1. दीर्घ व स्वास्थ्य जीवन 2.ज्ञान/शिक्षण 3. राहणीमानाचा दर्जा हे तीन घटक व या तीन घटकांचे चार निर्देशक यांच्या आधारे मोजला जातो.

तक्ता क्र.1

मानव विकास निर्देशांकाचे घटक व निर्देशक

घटक	दीर्घ व स्वास्थ्य जीवन	ज्ञान	राहणीमानाचा दर्जा
निर्देशक:-	जन्माच्या वेळेचे आर्युर्मान	अपेक्षित शालेय वर्ष सरासरी शालेय वर्ष	दरडोई स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न
घटकांचा निर्देशांक	स्वास्थ्य निर्देशांक	शिक्षण निर्देशांक	उत्पन्न निर्देशांक

Source :- UNDP, Human Development Report 2021-22

मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य हे 0 ते 1 दरम्यान व्यक्त जाते. त्यानुसार देशाचे वर्गीकरण हे पुढीलप्रमाणे निम्न मध्यम, उच्च मानव विकास देशांतर्गत केले जाते.

तक्ता क्र.2

मानव विकास अहवाल 2021-22 नुसार देशांचे वर्गीकरण

मूल्य	वर्गीकरण	देशांची संख्या
0.800-1	अतीउच्च मानव विकास	66 देश
0.700-0.799	उच्च मानव विकास	49 देश
0.550-0.699	मध्यम मानव विकास	44 देश
0-0.550	निम्न मानव विकास	32 देश
	एकूण देशांची संख्या	191 देश

Source : UNDP, Human Development Report 2021-22

वरील तक्ता क्र.2 मध्ये यु.एन.डी.पी.ने 2021-22मध्ये 191 देशांसाठी जाहिर केलेल्या मानव विकास अहवालानुसार एकूण 66 देशांचा समावेश अति उच्च मानव विकास देशांचा गटांतर्गत होतो तर 49 देशांचा उच्च 44 देशांचा मध्यम आणि 32 देशांचा समावेश निम्न मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो. तर भारताचा समावेश हा मध्यम मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो.

मानव विकास निर्देशांकाचे मापन:-

मानव विकास निर्देशांकाचे मापन करण्यासाठी HDI च्या तिन्ही घटकांचे कमाल मूल्य व किमान मूल्य माहित केले जाते.

तक्ता क्र. 3

मानव विकास निर्देशांक घटकांचे कमाल मूल्य व किमान मूल्य

घटक	निर्देशक	किमान मूल्य	कमाल मूल्य
स्वास्थ्य	जन्माच्या वेळेचे आयुर्मान	20	85
शिक्षण	अपेक्षित शालेय वर्ष	0	18
	सरासरी शालेय वर्ष	0	15
उत्पन्न	दरडोई स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न	100	75000

Source:- UNDP, Human Development Report-2021-22

तक्ता क्र.2 मध्ये दाखविल्या/दर्शविल्याप्रमाणे या कमाल व किमान मूल्यांच्या आधारे पुढील सुत्राचा वापर करून घटकांचा निर्देशांक माहित केला जातो.

$$\text{निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}{\text{कमाल मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}$$

या तिन्ही घटकांच्या भूमितीय सरावीवरून मानव विकास निर्देशांक ठरवला जातो. त्यासाठी पुढील भूमितीय माध्याचा उपयोग केला जातो.

$$\text{HDI} = (\text{I स्वास्थ.} \cdot \text{I शिक्षण.} \cdot \text{I उत्पन्न})^{1/3}$$

मानव विकास अहवालातील भारताचे स्थान :-

तक्ता क्र.4

मानव विकास अहवालातील विविध देशांचा मानव विकास निर्देशांक

जागतिक क्रमवारीतील स्थान	देश	मूल्य
1	स्वित्झर्लँड	0.962
2	नॉर्वे	0.961
3	आईसलँड	0.959
4	हॉंगकाँग, चीन	0.952
5	ऑस्ट्रेलिया	0.951
6	डेनमार्क	0.948
18	युनायटेड किंगडम	0.929
21	युनायटेड स्टेट	0.921
26	संयुक्त अरब अमिरात	0.911
37	सौदी अरब	0.875
48	तुर्की	0.838
62	मलेशिया	0.803
73	श्रीलंका	0.782
79	चीन	0.768
127	भुतान	0.666
129	बाँग्लादेश	0.661
132	भारत	0.633
161	पाकिस्तान	0.544
191	साऊथ सुदान	0.385

Source :- UNDP, Human Development Report 2021-22

Human Development Report-2018

तक्ता क्र.4 मध्ये मानव विकास अहवाल 2021-22 नुसार विविध देशांच्या मानव विकास निर्देशांकाचा आढावा घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये स्वित्झरलँडचे स्थान प्रथम क्रमांकावर असून स्वित्झरलँडचा समावेश अती उच्च मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो. मागील काही वर्षांपासून मानव विकास अहवालात नॉर्वेचे स्थान प्रथम क्रमांकावर होते परंतु 2021 मध्ये नॉर्वेचा मानव विकास निर्देशांक 0.961 इतका असून नॉर्वेची घसरण दुसऱ्या स्थानावर झालेली आहे. त्यानंतर आर्जेन्टिना, हॉंगकाँग (चीन) व ऑस्ट्रेलियांचे स्थान अनुक्रमे तिसऱ्या, चौथ्या, व पाचव्या क्रमांकावर असून त्यांचा मानव विकास निर्देशांक हा 0.959, 0.952 व 0.951 इतका जास्त असल्यामुळे या देशांचा समावेश अती उच्च मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो.

मानव विकास अहवाल 2021-22 नुसार जगाचा सरासरी मानव विकास निर्देशांक 0.732 इतका आहे तर भारताचा मानव विकास निर्देशांक 0.633 इतका असून भारताचे स्थान 132 व्या क्रमांकावर आहे. यावरून असे लक्षात येते की एकूण जागतिक विकासापेक्षाही भारताचा विकास कमी झाला आहे. त्यामुळे भारताचा समावेश मध्यम मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो. मानव विकास अहवाल 2020 नुसार भारताचे स्थान जागतिक क्रमवारी 131व्या क्रमांकावर होते तर भारताचा मानव विकास निर्देशांक 0.642 इतका होता. मानव विकास अहवाल 2020 च्या तुलनेत मानव विकास अहवाल 2021-22 मध्ये भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात घसरण झाल्याने जागतिक क्रमवारीतील स्थानात ही घसरण झाली आहे.

तक्ता क्र.4 मध्ये सर्वात शेवटच्या स्थान साऊथ सुदानचे आहे. साऊथ सुदानचे स्थान जागतिक क्रमवारीत 191 व्या क्रमांकावर म्हणजेच सर्वात शेवटी असून मानव विकास निर्देशांक 0.385 इतका आहे. त्यामुळे साऊथ सुदानचा समावेश निम्न मानव विकास देशांच्या गटांतर्गत होतो.

भारताच्या मानव विकास निर्देशांकाच्या मूल्याची प्रवृत्ती

तक्ता क्र. 5

सन 1990 ते 2021 या कालावधीतील भारताच्या मानव विकास निर्देशांकाच्या मूल्याची प्रवृत्ती

वर्ष	मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य
1990	0.434
2000	0.491
2010	0.575
2015	0.629
2018	0.647
2019	0.645
2020	0.642
2021	0.633

Source:- UNDP, Human Development Report 2021-22

सन 1990 पासून ते अद्यापपर्यंत यु.एन.डी.पीने प्रसिद्ध केलेल्या मानव विकास अहवालांमध्ये भारताच्या मानव विकास निर्देशांकांच्या मूल्यात चढउताराची प्रवृत्ती दिसून येते. सन 1990 मध्ये भारताच्या मानव विकास निर्देशांक 0.434 इतका कमी होता. सन 1990 पासून ते सन 2018 पर्यंतच्या कालावधीत भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते भारताच्या मानव विकास निर्देशांक सन 2000, सन 2010, सन 2015 व सन 2018 मध्ये अनुक्रमे 0.491, 0.575, 0.629 व 0.647 इतका होता. सन 2018 मध्ये भारताचा मानव विकास निर्देशांक सर्वात जास्त होता. मात्र त्यानंतर भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात सातत्याने घट मात्र होण्यास सुरुवात झाली. सन 2019 मध्ये मानव विकास निर्देशांक 0.645 इतका कमी झाला सन भारताचा 2020 मध्ये 0.642 तर सन 2021 मध्ये भारताचा मानव विकास निर्देशांक 0.633 इतका कमी झाला. सन 2021 मध्ये भारताच्या मानव विकास निर्देशांकांत मोठ्या प्रमाणावर घट झाल्याचे दिसून येते.

मानव विकास अहवाल 2021-22 नुसार भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात घट होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सरासरी आयुर्मानात झालेली घट होय. मानव विकास निर्देशांक 2020 मध्ये भारताचे सरासरी आयुर्मान 69.7 वर्ष इतके होते तर मानव विकास निर्देशांक 2021 मध्ये सरासरी आयुर्मान 67.2 वर्ष इतके आहे. सन 2020 च्या तुलनेत सन 2021 मध्ये सरासरी आयुर्मानात 69.7 वर्षांवरून 67.2 वर्ष इतकी घट झाली असल्यामुळे भारताच्या मानव विकास निर्देशांक 0.642 वरून 0.633 इतका कमी झाला आहे.

निष्कर्ष:-

1. यु.एन.डी.पी.च्या मानव विकास अहवालाचे अध्ययन केल्यावर असे लक्षात येते की, मानव विकास अहवाल 2021-22 मध्ये 191 देशांच्या यादीमध्ये भारताचे स्थान 132 व्या क्रमांकावर आहे. भारताच्या मानव विकास निर्देशांक 0.633 इतका कमी असून भारताने मध्यम मानव विकास साध्य केला आहे.
2. सन 1990 आणि सन 2021 दरम्यान भारताच्या मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य 0.434 वरून 0.633 पर्यंत बदलले असून त्यात 45.9% बदल झाला आहे. सन 1990 आणि सन 2021 दरम्यान भारताचे जन्माच्या वेळेचे आयुर्मान 8.6 वर्षांनी बदलले असून सरासरी शालेय वर्ष 3.9 वर्षांनी आणि अपेक्षित शालेय वर्ष सुद्धा 3.9 वर्षांनी बदलले आहे तर सन 1990 ते 2021 दरम्यान भारताचे दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न सुमारे 268.1% बदलले आहे.
3. सन 1990 पासून ते सन 2018 पर्यंत भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात सातत्याने वाढ झाली मात्र सन 2019 पासून ते अद्यापपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या अहवालात मानव विकास निर्देशांकात घट झाल्याचे दिसून येते.
4. मानव विकास निर्देशांकात घट होण्याचे मुख्य कारण सरासरी आयुर्मानात झालेली घट आहे. दिलेल्या सर्वेक्षण कालावधीतील आयुर्मानातील घट 69.7 वर्षांवरून 67.2 वर्ष इतकी आहे. त्याचप्रमाणे इतरही अनेक घटक मानव विकास निर्देशांकात घट होण्यास कारणीभूत आहेत. त्यांतर्गत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रदान करण्यात अडचण त्यामध्ये प्रभावी शैक्षणिक संरचनेचा अभाव म्हणजेच स्वच्छ जल, प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव इत्यादी तसेच गरिबी, आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव मुलभूत सुविधांचा अभाव, लैंगिक असमानता इत्यादींचा उल्लेख करता येतो. या सर्व कारणांमुळे भारतामध्ये म्हणावा तेवढा मानव विकास साध्य झाला नाही. त्यामुळे भारताचा मानव विकास निर्देशांक कमी आहे.

सारांश :-

सध्याच्या काळात प्रत्येक देश मानव विकासावर आपले लक्ष केंद्रीत करत आहे. भारत सुद्धा सन 1990 पासून ते अद्याप पर्यंत आपला मानव विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करत आहे. यु.एन.डी.पी. च्या 2021-च्या अहवालानुसार केवळ भारताचा मानव विकास निर्देशांकाच नाही तर इतरही अनेक देशांच्या मानव विकास निर्देशांकात घट झाली आहे. जागतिक स्तरावरील कोविड-19 सारखी महामारी, उर्जा संकट, जलवायू परिवर्तन, युद्ध व स्थलांतर इत्यादी संकटाचा परिणाम प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या मानव विकासावर होत आहे. अनिश्चितेच्या या जगात अंतर्गत समस्यांसोबत वैश्विक समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी सर्वांनी परस्पर सहयोगाची भावना विकसीत करणे आवश्यक आहे. यु.एन.डी.पी. च्या मते, भारत समावेशी विकास साध्य करण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. त्यासाठी भारतात बहुआयामी सुधार आणि संसाधनांचे योग्य वितरणाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:-

1. गौरव दत्त व अश्विनी महाजन (2016), दत्त एवं सुन्दरम भारतीय अर्थव्यवस्था, एसचन्द्र पब्लिशिंग ञ्ड कंपनीप्रा.लि.समनगर, नवी दिल्ली.
2. डॉ.दीपेश करमकर, मानवी विकास संकल्पना आणि महाराष्ट्र (2008) 'आपला परत मित्र' मधील लेख.
3. Nandlal Mishra (21st March 2023), The Wide disparities in human development, The Hindu Newspaper.
4. प्रा.डॉ.विश्वास कदम व प्रा.डॉ.गणेश गावंडे (2013), भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.
5. वी.के.पुरी व एस.के.मिश्र (2016) भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.
6. WWW, Undp. Org.in
7. Human Development Report 2021-22 UNDP, New York, Oxford University Press.
8. Human Development Report -2018 UNDP, New York, Oxford University Press.

‘भारतीय महिला : स्थिती आणि आव्हाने’

संशोधक विद्यार्थी
संदीप देवीदास पगारे
संशोधक मार्गदर्शन
डॉ. तुषार चांदवडकर

प्रस्तावना-

भारतात पुरुष प्रधान संस्कृती आहे त्यामुळे पुरातन काळापासून स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले गेले. स्त्री आणि पुरुष यांच्यात नेहमीच फरक केला गेला. आज एक विसावे शतक म्हणजे विज्ञान तंत्रज्ञानाचे युग, थोडक्यात प्रगतीचे युग पण या प्रगतीच्या युगात ती जाळली जाते, तिच्यावर बलात्कार होतो, तिची धिंड काढली जाते. अशी उदाहरणे आज सोशल मीडियावर दिसून येतात. रोजच्या या बातम्यांनी डोकं सुन्न होतं ते म्हणजे स्त्री ही खरचं उपभोगाचीच वस्तू आहे का?

स्त्रीला माणूस म्हणून ओळखा

ईश्वराने सर्वांग सुंदर विश्वाची निर्मिती केली. या विश्वात स्त्री व पुरुष म्हणजे एका जीवन रथाची दोन चाके. आपल्या विश्व बंध भारतीय संस्कृतीत स्त्री व पुरुष यांच्यात भेद नाही, तर भेद व वाद हे मनुष्य निर्मित आहे. स्वाध्याय सूर्य पांडुरंग शास्त्री आठवले म्हणतात, “स्त्री ही भगवंताची सर्वोत्कृष्ट कलाकृती आहे.” निसर्ग कधीही कुरुप गोष्ट जन्मास घालत नाही. उच्च-नीच भेदभाव करत नाही, त्याची सारी निर्मिती सहज सुंदर आणि ती भेदाच्या पलीकडची असते. माणसाचं जग सुरू झालं की भेदाभेद सुरू होतात. स्त्री-पुरुष हा भेद नैसर्गिक नसून मानवनिर्मित आहे. कोणत्याही राष्ट्रास समर्थ आणि दीर्घायुषी व्हायचे असेल तर स्त्रीला ‘माणूस’ म्हणून वागविणे आवश्यक आहे. भविष्यकाळ हा स्त्री-पुरुष समानतेचा आणि त्याच्याशी मैत्री करणाऱ्यांचा आहे. राष्ट्र घरांचे बनते जोपर्यंत घराघरात न्याय आणि समता यांची प्रतिष्ठापना होत नाही, तोपर्यंत सार्वजनिक जीवनात ही त्याचे पालन होणे अवघड आहे. घरगुती जीवन हा सामाजिक जीवनाचा पाया आहे. स्त्रीला आपल्या घरातूनच मानसन्मान मिळाला तर समाजातही तिला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हायला वेळ लागणार नाही.

भारतीय संस्कृती ही एक संपन्न संस्कृती आहे. या संस्कृतीमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या विविध धर्म, पंथ, तत्त्वज्ञान आणि विचारांनी या संस्कृतीला वैविध्यपूर्ण केले आहे. त्यामुळेच या संस्कृतीमध्ये आपल्याला जीवनाकडे तसेच बाह्य जगाकडे बघण्याचे ही विविध दृष्टिकोन दिसतात. अशा या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीमध्ये स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन ही भिन्न आहे. हिंदू, जैन, बौद्ध आदी धर्म जरी वैदिक धर्माच्या मुशीतून तयार झाले असले तरी त्यांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन भिन्न आहे. आज पर्यंत ही भिन्नता कोणी लक्षात घेतलेली आहे, असे दिसून येत नाही. द्रौपदी, सीता आदी पंच कन्या मानदंडातूनच भारतीय स्त्रीचे सामाजिक स्थान जोखडले गेले. भारतीय स्त्रियांचे प्रतिनिधिक स्वरूप म्हणूनच त्यांच्याकडे बघितले गेले. या स्त्रिया कितती ही तेजस्वी, अलौकिक असल्या तरी त्यांच्या भोवती एक तर राजघराण्याचे तेजोवलय होते किंवा ऋषी मुनींच्या साधेपणाचे बौद्धिक वलय होते. या पार्श्वभूमीवर समाजातील सामान्य स्त्रियांचे नेमके स्थान, त्यांचे व्यक्तिमत्व काय होते याचे उत्तर अनुत्तरितच राहते.?

भारतातील घडामोडी

अधर्म नको, स्त्रीया कुमार्गास लागू नयेत म्हणून त्यांना शिक्षण नको, या समजूतीं बरोबरच स्त्रिया शिकल्या तर त्या अल्पवयात विधवा होतील किंवा स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने शिकल्या तर त्या बरोबरीचे हक्क मागू लागतील ही भीती ही त्यावेळच्या समाजात रूढ होती. परंतु एकोणिसाव्या शतकात भारतातील ब्रिटिश अंमल जसाजसा स्थिरावत चालला तसतशी ब्रिटिशांच्या संपर्कामुळे पाश्चात्य उदारमतवादाची ओळख नवशिक्षित भारतीयांना होत गेली. ब्रिटिशांनी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातला. सर्व जाति धर्मातील लोकांना शिक्षण खुले केले. कनिष्ठ जातीतील लोकांच्या दृष्टीने व स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने ही घटना दुरगामी परिणाम साधणारी होती. ख्रिस्ती मिशनार्यांनी सुरू केलेल्या शिक्षण प्रसारामुळे तसेच ख्रिस्ती धर्म प्रसाराच्या निमित्ताने झालेल्या धर्म विषयक चर्चेमुळे धर्माने स्त्रीला दिलेले दुय्यम स्थान, धर्माच्या व धार्मिक रूढींच्या नावाने स्त्रीचे होणारे आर्थिक, सामाजिक, लैंगिक शोषण इत्यादी विषयांना सार्वजनिक चर्चाविश्वात वाचा फुटली. धर्म चिकित्सा व धार्मिक सुधारणेचे युग अवतरले. ब्राह्मोसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्य समाज, रामकृष्णमिशन, सार्वजनिक सत्यधर्म या नवधर्म संप्रदायांनी पारंपारिक समाजातील स्त्रीच्या दुरवस्थे कडे सर्वांचे लक्ष वेधले. धर्म सुधारणा झाल्या शिवाय स्त्री ची सामाजिक दुरवस्था नष्ट होणार नाही, हे जाणून स्त्रीचे मनुष्यत्व नाकारणाऱ्या, तिच्या प्रतिष्ठेला धक्का लावणाऱ्या, तिला निव्वळ मादीरूप देणाऱ्या व तिचे वस्तूकरण करणाऱ्या, तिला पुरुषाचे गुलाम बनविणाऱ्या आणि ज्ञानापासून वंचित ठेवणाऱ्या अनिष्ट अशा सर्व धार्मिक व सामाजिक रूढींच्या विरोधात या नवधर्म संप्रदायांनी आवाज उठविला. सतीची प्रथा, विधवा विवाहावरील बंदी, केशवपन, कन्या विक्रय, बाल-जरठ विवाह या सारख्या स्त्रीच्या व्यक्तित्वाचा उपमर्द करणाऱ्या प्रथां विरुद्ध राजाराम मोहनराय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर इत्यादींनी एकोणिसाव्या शतकातील स्त्री-पुरुष समाज सुधारकांनी मोठी मोहीम हाती घेतली. स्त्री शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता या तत्त्वांचा जोरदार प्रसार केला. समाजसुधारक आणि उदारमतवादी विचारवंतांनी केलेल्या अथक प्रयत्नांमुळे स्त्री जीवनाशी संबंधित अशा अनेक प्रश्नां संबंधी सुधारणावादी कायदे करण्यात आले. २

स्त्री-स्त्रीची शत्रू

खरंतर स्त्री ही सहनशीलतेची साक्षात मूर्ती ! रोजच्या जीवनात येणाऱ्या निरनिराळ्या संकटांना धैर्याने ती तोंड देते. बिकट परिस्थित ही स्त्री मार्गक्रमण करतच असते. आज स्त्रीला समाजात एक मानाचं स्थान प्राप्त झालेलं आहे. सरकारने स्त्रियांसाठी ३५% राखीव जागाही ठेवलेल्या आहेत. स्त्री लहानथोर सर्वांचेच अपराध सहजतेने पचवते. त्यामुळेच तर तिला पृथ्वीची उपमा दिलेली आहे. आजची स्त्री जवळजवळ प्रत्येक क्षेत्रात आघाडीवर आहे. परंतु तीच स्त्री एखाद्या दुसऱ्या स्त्रींशी मात्र अगदी तिर्हाईत प्रमाणे वागते. घरात मुलगी जन्माला आली की, तिच्या कपाळावर आठ्या पडतात. मग अशा वेळी तिच्या मनातील ममता, सहनशीलता न जाणे कुठल्या कुठे लुप्त होते. तिच्या सहृदयतेची जागा अशा वेळी रौद्र रूप धारण करते. ती चंडीका बनते. प्रसंगी मुलीची हत्याही करते आणि याचे सध्याचे ताजे उदाहरण म्हणजे अंजनाबाई गावीत. स्त्रीचा स्वभाव मुळात थोडासा मत्सरी असतो. त्यामुळे एखादी स्त्री जर प्रगती पथावर असेल तर तिला खाली खेचण्याचा प्रयत्न ही एक स्त्रीच करत असते. आज आपल्याला रोज एक नवीन हुंडाबळीचा प्रकार वाचण्यात व पाहण्यात येतो. खरंतर प्रत्येक स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीचे दुःख जाणून

घेतले पाहिजे. कारण, जेवढी एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीला ओळखते तेवढे तिला दुसरे कोणीही ओळखू व समजू शकत नाही. अगदी त्या स्त्रीचा नवरा सुद्धा! आज घरोघरी सासू-सुनांची जुगलबंदी आपल्याला पाहण्यास मिळते. तेथे कधी सासू वरचढ ठरते, तर कधी सून, पण दोघीतील एकजणही माघार घ्यायला तयार होत नाही. मी तुझ्या पेक्षा किती श्रेष्ठ याची प्रौढी मिरवण्यातच त्यांची जणू चढाओढ लागते. काही ठिकाणी आईचे व मुलीचे ही पटत नसल्याचे दिसते. आमच्या लहान पणी आम्ही असं वागत होतो, तुही तसेच वाग. तसेच इतर बाबतीत ही त्या दोघींचा वाद चाललेला असतो. अनेक दामाय-लेकीच्यात अबोला असल्याचे ही उदाहरण आहे. दोघी ही ती मला समजूनच घेत नाही अशी भावनिक तक्रार करताना दिसतात.

समजा एखाद्या सभेत स्त्री व्याख्यान देत असेल तर अशा वेळी खाली बसलेल्या स्त्रिया तिची मापचं काढताना आपल्याला दिसतात. खरंतर त्या व्याख्यान देणाऱ्या स्त्रीचा या नियोजित विषयावरचा अभ्यास किती खोल आहे. त्याचा विचार करायला पाहिजे, पण तसे होत नाही. तसेच एकाच घरात जावा-जावा राहत असतील तर त्यांच्यात एकमेकी विषयी फार इर्षा असते. कित्येकदा त्या ईर्षेचे स्वरूप भांडणात होते व त्याचा त्रास घरादाराला होऊन घरातील स्वास्थ्य बिघडते. तसेच आजी व नातीतही संघर्ष होत असल्याचे कित्येकदा आपल्याला आढळते. एखादी नोकरी करणारी स्त्री असेल तर तिच्या शेजारणीला ती स्त्री किती सुखी आहे असे वाटते व नोकरी करणाऱ्या स्त्री विषयी तिच्या मनात असूया निर्माण होते. पण त्या नोकरदार स्त्रीला नोकरी करताना तारेवरची कसरत किती करावी लागते, हे ती पाहत नाही. एका स्त्रीची दुसऱ्या स्त्री विषयीची जी हीन व नकारात्मक विचारांची भूमिका आहे, ती बदलणे अत्यंत जरूरीचे आहे. त्यासाठी प्रत्येक स्त्रीने सज्जान व्हायला पाहिजे. प्रत्येक क्षेत्रा विषयी तिच्या मनात जिज्ञासा निर्माण झाली पाहिजे व स्वतःची प्रगती करून घेण्याचा तिने प्रयत्न केला पाहिजे.३

आव्हाने

आजच्या एकविसाव्या शतकात, विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात स्त्री ही पुरुषाच्या खांद्याला खांद्या लावून प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना दिसून येते. स्त्रिया अबला नसून सबलाच आहेत, पण आपल्या कडील पुरुष प्रधान संस्कृतीने तिला अबला बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे. आज ही भारतीय समाजात हुंड्याची अतिशय गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. याचे गंभीर व उग्र स्वरूप पाहून प्रत्येक वधू पित्याच्या मनात थरकाप उडालेला दिसून येतो. कोणतेही टीव्ही न्यूज चॅनल लावले किंवा वर्तमान पत्र वाचले तर त्यावर हुंड्याची बातमी नेहमी आढळून येते. हुंड्यासाठी आज माणसाने माणुसकी सोडली आहे. मानवतेला काळीमा फासणारी ही समस्या कमी होण्याचे नाव न घेता वाढतच आहे. भारतीय समाजात हुंड्याच्या समस्येमुळे लग्न झाल्या नंतर वधू पित्याची काळजी नेहमी करिता संपलेली नसते. आपल्या मुलीची कथा व व्यथा नेहमी भेडसावीत आहे. मुलीच्या लग्ना आधी लग्नाची काळजी आणि लग्नानंतर मुलीच्या सुस्थितीची काळजी असते. हुंड्यासाठी हत्या करणे, नवविवाहितेला जाळून टाकणे, हुंड्या मुळे लग्न न झालेल्या प्रौढ मुलींचा प्रश्न, कुटुंबात मुलींचे संगोपन, हुंडा देण्याची पाळी येऊ नये म्हणून भ्रूणहत्येचा प्रश्न, दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या कमी असणे असे अनेक प्रश्न हुंड्याच्या समस्येमुळे भारतीय समाजात निर्माण झालेले आढळून येतात. स्त्रियांच्या अनेक समस्यां पैकी घटस्फोटाची समस्या सुद्धा एक महत्त्वाची समस्या आहे. ही समस्या भारतीय समाजात अलीकडील काळातील संचार क्रांती, स्त्री शिक्षण, औद्योगिकरण, वैश्विकरण, समाज मूल्यातील बदल इत्यादी कारणांमुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढल्याचे आढळून येते. कुटुंबावरील संकटामुळे

घटस्फोटाची समस्या दिसून येते. घटस्फोट झाल्यामुळे तिच्यावर अन्याय होतो. पतीने घटस्फोट दिला तरी अन्याय होतो. समाजातील समाज कंटक तिच्याकडे वाईट नजरेने बघतात आणि स्वतःच्या मुलांना सुद्धा ती परकी घटस्फोटाने तिच्यावर उपासमारीची पाळी सुद्धा येत असल्याचे आढळून येते. घटस्फोट असावाकी असू नये हा वादग्रस्त विषय होऊ शकतो. परंतु घटस्फोटामुळे कुटुंब विघटन घडून येते. त्यामुळे घटस्फोटाची समस्या एक सामाजिक समस्या बनली असून या समस्येने स्त्रियांचे अनेक आव्हानात्मक प्रश्न निर्माण झाले आहे. अलीकडील काळात कौटुंबिक हिंसाचे प्रमाण वेगवेगळ्या घटनांद्वारे वाढल्याचे आढळून येते. कुटुंब अंतर्गत राहणाऱ्या सदस्यांवर त्याच कुटुंबातील सदस्य किंवा इतर नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसिक व शारीरिक हिंसात्मक कृत्य करताना आढळतात. इथे कौटुंबिक हिंसाचे अध्ययन करताना एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते की, घरगुती हिंसाही ढोबळ मनाने महिलांच्या संदर्भात विचार केला जातो. महिलांवर होणारी हिंसा शारीरिक असते, जी धडपड लाथा बुक्याने मारले जाते. मानसिक हिंसा ही टोमणे मारणे, संशय घेणे या प्रकारची असते. लैंगिक हिंसा ही नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय. आर्थिक हिंसा ही स्त्रिला पैसे खर्चाला न देणे, कमविलेले पैसे घेऊन टाकले या प्रकारची असते. धार्मिक हिंसा ही स्त्रिला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे या प्रकारची धार्मिक हिंसा होय. उदाहरणार्थ शनि शिंगणापूर मंदिरात स्त्रियांना बंदी आहे. इत्यादी प्रकारच्या कौटुंबिक हिंसा भारतीय समाजात आढळून येतात. काही अभ्यासकांना वाटते की, हिंसा फक्त आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या अशिक्षित झोपडपट्टीच्या लोकांच्या घरापर्यंत मर्यादित आहे, परंतु असे नाही. उच्च शिक्षित आर्थिक दृष्ट्या संपन्न घरामध्ये ही हिंसेचे प्रकार आढळून येतात. कुटुंबातच आपण मुला-मुलींमध्ये भेद भाव करतो. धार्मिक प्रथा परंपरांच्या नावाने कुटुंबातच महिलांवर अन्याय, अत्याचारात्मक व हिंसात्मक घटना होताना आढळून येतात. घराण्याच्या प्रतिष्ठेच्या नावाखाली अनेक मुली हिंसा सहन करून लाचारीचे जीवन जगतात किंवा काही ठिकाणी आपल्या पसंतीने लग्न केल्यास मृत्यूलाही सामोऱ्या जातात. जन्म होताच हत्या होणाऱ्या अभागी मुली ही आहे. अमर्त्य सेन यांनी इ.स. २००१ मध्ये 'फ्रंट लाईन' या पाक्षिकामध्ये लिहिलेल्या "Merry Fesses in Gender Inequality" या निबंधामध्ये 'Missing Women' ही संकल्पना स्पष्ट मांडली. भारतात विशेषतः समृद्ध राज्यात भ्रूण हत्येचे प्रमाण अधिक आहे. केंद्र सरकारने नेमलेल्या वर्मा कमिटीने स्त्रियांच्या बाबतीत घरेलू हिंसा हा प्रश्न पुढे आणला. कमिटीच्या अहवालानुसार स्त्रियांवर होणाऱ्या सार्वजनिक जीवनातील हिंसे पेक्षा घरेलू हिंसाचे प्रमाण जास्त आहे. कौटुंबिक हिंसेच्या अध्ययनाचे स्वरूप हे स्त्री-पुरुष यांच्यातील नात्याची समीक्षा करतो. त्यातील पुरुष हित संबंध स्पष्ट करून स्त्रियांच्या कौटुंबिक शोषणाचे सूक्ष्म आणि विभिन्न स्वरूप हिंसात्मक पैलूंनी समोर आणतो. त्यातून कौटुंबिक हिंसात्मक स्त्री-शोषणाची विविध अंगे स्पष्ट करणे सोपे जाते. कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप पुरुष प्रधान मानसिकतेत आढळून येते. कुटुंबांतर्गत एक स्त्रीच स्त्रीवर हिंसा करताना आढळून येते. यातूनच गर्भजल परीक्षण करून स्त्री भ्रूण हत्येचा मोठा सामाजिक प्रश्न निर्माण झाल्याचे आढळून येते. या दृष्टीने कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

स्त्री हत्या व बालिका हत्या -

भारतात गर्भाचे परीक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टीने केले जाते. कारण धार्मिक परंपरात्मक दृष्ट्या मुलाला वंशाचा दिवा समजला जातो. गर्भ स्त्री लिंगी असेल तर गर्भातच त्याची हत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळून येते. हा प्रश्न मागासलेल्या राज्या सोबतच महाराष्ट्रा सारख्या प्रगत राज्यात सुद्धा आढळून येतो. हजारो

मुलींची गर्भातच हत्या केली जात आहे. मुलीचा जन्म झाल्यानंतर हत्या करण्याची प्रथम १९ व्या शतकापासून आजतागायत आढळून येते. ही अघोरी प्रथा राज्यस्थान व गुजरात या राज्यात विशिष्ट जाती-जमातींमध्ये अस्तित्वात होती. काही प्रमाणात वर्तमान काळात सुद्धा नव्या स्वरूपात मुलींना मारण्याचे प्रकार दिसून येतात. तामिळनाडू मध्ये ही प्रथा आजही दिसून येते.

भावनात्मक दुरुपयोग –

कुटुंबांतर्गत स्त्रियांचा अपमान, तिरस्कार, शिव्या इत्यादी दृष्टीने शाब्दिक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य आढळून येतात. एखाद्या व्यक्तीला नेहमी मौखिक धमकीचे प्रकार सुद्धा आढळून येतात. विशेष करून कुटुंबामध्ये मुलींच्या मताने लग्न करण्याचा प्रयत्न केला असेल तर तिला शाब्दिक दृष्ट्या धमक्या देण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसत आहे.

शारीरिक हिंसा –

कौटुंबिक जीवनात स्त्रियांना छोट्या-छोट्या गोष्टीं करिता लाथा मारणे म्हणजे पीडित व्यक्तीला शारीरिक इजा करण्याचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. स्वपत्नीला मारण्याचा प्रकार तर जणू मान्यताच मिळाली असल्याच्या भावनेने मारण्याचे प्रकार दिसून येतात. कुटुंबा अंतर्गत दारूच्या नशेत स्त्रियांना शारीरिक इजा करण्याचे प्रकार सर्वत्र आढळून येतात. पीडित व्यक्तीची शारीरिक हिंसा करणारे व्यक्ती नातेवाईकच असतात.

सासरी व माहेरी होणारी घरगुती हिंसा –

भारतीय समाजात स्त्रियांवरील घरातील हिंसेचे प्रकार एक प्रचलित बाब झाल्याचे आढळून येते. विवाहा पूर्वी मुलींना लहान सहान कारणां करिता मारहाणीला तोंड द्यावे लागते. परपुरुषाशी बोलणे, घरी जायला उशीर होणे या सारख्या कारणाने मुलींना शाब्दिक दमदाटी मिळत असते. माहेरी होणाऱ्या हिंसेपेक्षा सासरी होणारे हिंसेचे स्वरूप व्यापक प्रमाणात दिसून येते. लैंगिक संबंधांना नकार देणे, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे या प्रकारची मारहाण नित्य घडणाऱ्या घटना मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. सासू-सासऱ्यांचे शाब्दिक टोमणे तर नित्याची बाब होऊन बसते. विवाहाच्या वेळी मिळालेल्या वस्तूवरून सासू नेहमी सुनेला डिचवून बोलत असल्याची प्रकरणे आढळून येतात.

हुंडाबळी –

हुंड्या करिता पतीकडील लोकांकडून छळ वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतो. कमी हुंडा मिळाला म्हणून शारीरिक आघात पती व्यतिरिक्त सासू-सासऱ्यां शिवाय इतर सदस्यही हिंसात्मक वर्तन करताना आढळून येतात. इ.स. २००५ च्या भारत सरकारच्या सांख्यिकीय माहितीच्या आधारे हुंडा बळीची संख्या ३४% नी वाढ झाल्याचे आढळते.

अल्पवयीन मुलींवर लैंगिक हल्ले –

कुटुंबातील लहान वयाच्या मुलींवर लैंगिक अत्याचारांचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. मुलींच्या चारित्र्यावर कलंक लागू नये. लैंगिक अत्याचाराची प्रकरणे आई-वडील दाबून ठेवतात. त्यामुळे लैंगिक अत्याचार करणाऱ्यांची हिंमत वाढत जाते. लहान मुलींवरील लैंगिक शोषणाचे प्रकार घरातील जवळचे लोक करत असतात. वर्तमान स्थितीत लैंगिक अत्याचाराचे प्रकार व्यापक प्रमाणात वाढताना दिसत आहे. लैंगिक अत्याचाराचे परिणाम त्या मुलींवर वाईट स्वरूपाचे होतात.

अशा प्रकारे कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप व्यापक रूपात स्त्रियांच्या जीवनावर प्रभाव टाकतात. स्त्रियांवर कौटुंबिक हिंसाचार अनेक पैलूंच्या स्वरूपात होत आहे. विशेष म्हणजे हिंसात्मक कृत्य करणारी व्यक्ती कुटुंबातीलच असते.

स्त्रियांचा आरोग्याचा प्रश्न –

कौटुंबिक जीवनातील स्त्रियांवरील हिंसात्मक कृत्यांमुळे त्यांच्या अवयवांवर परिणाम होतो. कधी कधी तर स्त्रियांच्या मारझोडीने हात पायांना लचक येणे, पाठ दुखणे, अपंगत्व येणे इत्यादी स्त्रियांच्या शरीरावर दूरगामी परिणाम होतात. त्यातून स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो.

स्त्रियांना आत्मनिर्भर करणे – स्त्रियांच्या आर्थिक आत्मनिर्भरते मुळे कुटुंबावर त्या अवलंबून राहणार नाही. शिवाय कुटुंबातील त्यांचे सन्मान ही वाढेल. सर्वांनाच नोकरी मिळणे शक्य नाही परंतु इतर व्यवसायाच्या दृष्टीने स्त्रियांना आर्थिक बाजूने सक्षम करता येईल. त्यातून घरगुती हिंसेचे प्रकार कमी करता येईल.

स्त्री शिक्षणाचा प्रसार - आ जही बहुसंख्य स्त्रिया निरक्षर आहेत. निरक्षरतेमुळे स्त्रिया कुटुंबांतर्गत होणारे अत्याचार मुकाट्याने सहन करतात म्हणून स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक प्रसार करणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षणामुळे अत्याचार सहन करण्याची प्रवृत्ती राहत नाही व आपल्या अधिकाराची जाणीव होते. स्त्रीला आपल्या हक्का विषयी सजगता निर्माण होते. त्यातून कौटुंबिक हिंसेचे प्रकार कमी करता येईल.४

समारोप:

आजच्या एकविसाव्या शतकात, विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात स्त्रिया अजूनही अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धेच्या कोषात गुरफटलेल्याच आहेत. त्यातून स्वतःला बाहेर काढण्याचा साधा प्रयत्न त्या करित नाही. स्त्रीने विचारपूर्वक सहनशीलता अंगी धारण करणे गरजेचे आहे. या सहनशीलतेच्या देवीला मात्र लज्जने कित्येकदा मान खाली घालायला लावणारी कामे ही पुरुषाने करायला लावली आहे. स्त्रीने आपल्याला जन्म दिला, ममत्व दिले, आपले सर्वस्व दिले. पण पुरुषाने तिला काय दिले? त्यांनी केवळ आपल्या वासनेसाठी तिला बाजारात उभी केली. आपल्या भोगासाठी तिचा हवा तसा वापर केला. जर स्त्री सहनशील नसती तर आज पुरुष ज्या आत्मिक संतोषाने तृप्त आहे. तो आत्मिक संतोष त्याला मिळाला असता का? स्त्रीच्या अशा गुणांमुळेच तर छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरूं सारखे महावीर देशाला मिळाले आणि म्हणूनच 'स्त्रीचा महिमा' हा आज, उद्या तसेच पृथ्वीच्या अंतापर्यंतही सर्वत्र गायला जाईल.

कारण तू फक्त स्त्री आहे

नावाचा रूपाचा गुणाचा महिमा

धर्मग्रंथात तुझा खूपच आहे

कारण, तू फक्त स्त्री आहे

धर्मग्रंथ लिहिणाऱ्या पुरुषांनीच

एकिकडे देवीचं रूप

तर दुसरीकडे स्वतःच्या स्वार्थासाठी

दुय्यम स्थान दिले

कारण, तू फक्त स्त्री आहे

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता

ही संस्कृती खरी

पण पुरुषप्रधान संस्कृतीत

घटस्फोट तर कधी तोंडी तलाक

ही तरतूद पुरुषी घाणेरड्या धर्मानं केली

तू धर्माला प्रमाण मानून

जीवघेणी तरतूदही मुकाट्यानं सहन केली

कारण, तू फक्त स्त्री आहे

या धर्मानं तुला

मोक्षाचा अधिकार नाही दिला

तुझा पती दारुडा, जुगारी

अन् रंडीबाज का असेना

तरी, पती हा परमेश्वरच

असं तुला मानायला सांगितलं

कारण, तू फक्त स्त्री आहे

तुलाच पाहून म्हणतात
 पायातली बहान पायातचं बरी
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 पुरुषानं जशी जात निर्माण केली
 तसा धर्मही
 अन् याच धर्मानं आधी पुरुषाची
 म्हणजे ऽडमची निर्मिती केली
 उपभोगण्यासाठी ऽडमच्या बरगडीतून
 इव्ह म्हणजे तू आली
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 किती ह्या धर्माचा पगडा
 तुझ्या या बाईपणावर
 होता म्हणे स्वर्गात तुझा बाप
 त्याची ती हालकट आज्ञा मोडून
 तुला फळ खाण्याची इच्छा झाली
 अन् तिथूनच वाढत गेला तुझा
 बाई म्हणून वांझोटेपणाचा ताप
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 या धर्मानं तुला
 सती म्हणून जाळलं
 अन् या पुरुषानं
 बलात्कार करून कापलं
 वर्षानुवर्षे तू हेच सहन केलं
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 सगळे धर्मग्रंथ पुरुषांनीच लिहिले
 तुला फक्त त्यात दुय्यम स्थान दिले
 भाकरी करपली म्हणून

आज विज्ञानयुगात प्रगती झाली
 होणारं अपत्य
 पुरुषी गुणसूत्रावर अवलंबून असतं
 सगळं माहित असूनही
 तुला मुलगी झाली तर
 कधी घराबाहेर काढलं जातं
 तर कधी जीवंत जाळलं जातं
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 कधी तू कुमारी
 तर कधी सौभाग्यकांक्षिणी बनते
 कधी विधवा
 तर कधी नवरोबानं टाकून दिल्यानं
 परित्यक्ता म्हणून जगते
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 शिकली सवरली तू
 मजल मारली अगदी पंतप्रधान पदापर्यंत
 पण येथील पुरुषी घाणेरड्या धर्मानं
 व्रत वैकल्ये अन् मासिक पाळीत
 अडकून ठेवलं तुलामंदिराच्या पायरीपर्यंत
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 तू विश्वाची आहे जननी
 हा इतिहास आठव
 चौकाचौकात तुझ्या प्रगतीत
 आड येणाऱ्या पुरुषाला
 अन् घाणेरड्या धर्माला
 आता पायाखाली तुडव
 कारण, तू फक्त स्त्री आहे
 तू फक्त स्त्री आहे...!

संदर्भग्रंथ :

- १) स्त्रीमिती निवडक 'मिळून साऱ्याजणी' - संपादक - डॉ. नीलिमा गुंडी
- २) स्त्रीवादी सामाजिक विचार - विद्युत भागवत
- ३) कुलदीपिका - सुहासरामरावशेवाळे
- ४) भारतीयसमाजप्रश्नआणिवर्तमानसमस्या - प्रा. डॉ. प्रमोदपाटील
- ५) स्त्रीप्रश्नांचीचर्चा : एकोणिसावे शतक - प्रतिभा रानडे
- ६) स्वस्तिश्री - सौ. स्मितादोशी

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि महाविद्यालयीन प्रशासकीय व्यवस्थे समोरील आव्हाने

डॉ. संतोष रंगराव शहापूरकर

कुलसचिव,

शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज

राज्यशासनाने जाहीर केलेल्या निर्णया नुसार जून २०२३ पासून शिक्षण क्षेत्रामध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण लागू करण्यात आले आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे सन १९६८ च १९८६ साली शासनाकडून लागू करण्यात आलेल्या शैक्षणिक धोरणानंतरचे आमूलाग्र बदलांनी युक्त असे महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक धोरण म्हणून ह्या धोरणाकडे पाहिले जात आहे. प्रस्तुत धोरणामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण बदल अंतर्भूत असून प्रचलित शैक्षणिक धोरणाचे अंतर्बाह्य रूप पालटण्याच्या दिशेने टाकलेले हे प्रभावी पाऊल म्हणून समोर आले आहे. शालेय शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण अशा सर्व स्तरावरील मोठे बदल प्रस्तुत नव्या राष्ट्रीय धोरणाद्वारे घडून येणार आहेत. शिक्षणाचा मुलभूत आकृतिबंध, अभ्यासक्रम, शिक्षणाचे स्तर, भाषामाध्यम, गुणपद्धती, प्रमाणपत्र व्यवस्था या बहुविध स्तरांवर या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाद्वारे मूलगामी परिणाम होणार असून सदर घटकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल स्वीकारण्यात आले आहेत. त्या अनुषंगाने शासन व्यवस्थेने सर्व विद्यापिठांना श्रेयांक पद्धतीस लागू करण्याच्या दृष्टिने आवश्यक असे अभ्यासक्रम निर्माण करण्याच्या सूचना देखील दिल्या आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणांमधील अंतर्भूत घटकांनुसार प्रामुख्याने उच्च व तंत्रशिक्षण विभागाशी संबंधित विद्यापीठे आणि महाविद्यालये या स्तरावरील बाबींचा सूक्ष्म विचार करताना लक्षवेधक बदल पुढील दिसून येतात.

१. एक समान श्रेयांक पद्धती (क्रेडीट सिस्टिम)
२. प्रत्येक वर्षी पदवी प्रमाणपत्र
३. चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम
४. एकाधिक प्रवेश आणि एकाधिक निर्गमन अर्थात मल्टिपल एंट्री आणि मल्टिपल एक्झिट
५. एका शाखेतील विद्यार्थ्याला दुसऱ्या शाखेत प्रवेश घेण्याची मुभा

अशा प्रकारच्या प्रमुख बदलांचा समावेश नवीन शैक्षणिक धोरणात आहे. या बदलांच्या अनुषंगाने व एकूणच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या अनुषंगाने विद्यार्थी व प्राध्यापक यांना अभिनव शिक्षण स्वरूपाला सामोरे जावे लागणार आहे. त्याच बरोबर महाविद्यालयीन व विद्यापिठीय प्रशासन व्यवस्थेसाठी देखील नवीन शैक्षणिक धोरण आव्हानात्मक सिद्ध होणार आहे, कारण महाविद्यालयीन स्तरावरील विद्यार्थ्यां संबंधित कोणत्या ही कामाची सुरुवात ही कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांपासून होत असते. यामध्ये विद्यार्थी प्रवेशा पासून तो विद्यार्थी महाविद्यालयातील आपले शिक्षण पूर्ण करून जाताना त्याचे ट्रान्सफर सर्टिफिकेट अदा करण्या पर्यंत कार्यालयीन व्यवस्थापन त्याच्याशी जोडलेले असते. महाविद्यालयातील प्रशासकीय कर्मचारी वर्ग ज्यामध्ये लिपीक वर्ग, अधीक्षक, कॅशिअर, चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी अशा सर्वस्तरावरील कर्मचाऱ्यांकडून विद्यार्थ्यांचे कार्यालयीन सोपस्कार पार पडत असतात. एकूणच महाविद्यालयीन अथवा विद्यापिठीय स्तरावरील विद्यार्थ्यांशी निगडित सर्व प्रकारच्या

कार्यालयीन व्यवहारांमध्ये कार्यालयीन कर्मचारी वर्गाचा सहभाग अनन्य साधारण महत्त्वाचा ठरतो. प्रशासकीय व्यवस्थेतील कर्मचारी वर्ग एक प्रकारे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रक्रियेस गतिमान ठेवण्याचे व शैक्षणिक व्यवस्थेला विद्यार्थी भिमुख ठेवण्याचे काम करतात. अशा प्रकारे अत्यंत महत्त्वाचा घटक असणारा महाविद्यालयीन व विद्यापिठीय स्तरावरील प्रशासकीय वर्गाला शासनाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये कोणत्याही प्रकारे विचाराधीन ठेवलेले नाही. तसेच त्यांच्या कामकाजा संबंधाने व जबाबदाऱ्यांच्या अनुषंगाने निश्चित रूपरेषा उद्धृत केलेली नाही. परिणामी प्रशासकीय व्यवस्थापनांसाठी नवीन प्रशासकीय धोरण हे आव्हानात्मक सिद्ध होत आहे. या आव्हानांचे थोडक्यात स्वरूप आपण पुढील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेऊया.

महाविद्यालयीन व विद्यापिठीय प्रशासकीय व्यवस्थे समोरील आव्हाने

१. श्रेयांक पद्धती

नवीन शैक्षणिक धोरणां नुसार एक समान श्रेयांक पद्धतीची अंमलबजावणी होणार असून श्रेयांक पद्धतीच्या आकडेवारीचे आणि त्याच्या मांडणी प्रक्रियेचे काम महाविद्यालयीन व विद्यापिठीय प्रशासकीय वर्गास करणे क्रमप्राप्त आहे. वास्तविक ज्या प्रशासकीय वर्गाद्वारे ही प्रक्रिया पार पाडली जाते त्यांना त्या बाबत त्याबाबतचे सखोल ज्ञान देणे आवश्यक आहे. प्रत्येक वर्षी विद्यार्थ्यांस आवश्यक असणारे श्रेयांक व त्यांची परीक्षेतून प्राप्त झालेल्या गुणांच्या आधारे होणारी आकडेमोड यांचे नवीन स्वरूप समजून घेऊन अचूकरित्या अंमलात आणणे जबाबदारीचे व आव्हानात्मक आहे.

२. चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम व दरवर्षी प्रमाणपत्र अदा करण्याची प्रक्रिया

नवीन शैक्षणिक धोरणा नुसार पदवी शिक्षण चार वर्षांचे करण्यात आले आहे व विद्यार्थ्यांस प्रत्येक वर्षी पदवी प्रमाणपत्र देण्याची सोय या धोरणातर्गत करण्यात आली आहे. तसेच दुसऱ्या वर्षानंतर पदवीका, तिसऱ्या वर्षानंतर पदवी तर चौथ्या वर्षानंतर ऑनर्सपदवी प्रदान करण्यात येणार आहे. त्यानुसार पदवी प्रमाण पत्राचे स्वरूप व त्याच्या वितरणाची व्यवस्था या सारख्या नव्याने वाढीव कामकाजाची जबाबदारी व ओघाने वेगळ्या पद्धतीची प्रणाली कार्यान्वित होत असल्यामुळे त्याच्या हाताळणीचा प्रशासकीय कर्मचारी वर्गावरील ताण निश्चितच वाढणार आहे. शासनाने याबाबत मार्गदर्शक सूचनांना प्रसिद्ध करून विद्यापीठ स्तरावर त्यामध्ये सुसूत्रता आणणे गरजेचे आहे. पूर्वीच्या पद्धती प्रमाणे तीन वर्षांच्या पदवी अभ्यासक्रमा नंतर महाविद्यालयाशी अथवा विद्यापीठांशी पदवी प्रमाणपत्रासाठी संपर्कात येणारा विद्यार्थी यापुढे दरवर्षी प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांच्या संपर्कात येणार असून त्याच्या प्रमाणपत्रां संबंधी पूर्तता करण्याची जबाबदारी प्रशासकीय वर्गावर असेल. प्रमाणपत्राच्या अनुषंगाने अर्ज प्रणाली, वितरण प्रणाली व वितरीत न होणाऱ्या प्रमाणपत्रांचे जतन व्यवस्थापन याबाबी प्रशासकीय कर्मचारी वर्गावर अधिक मोठ्या प्रमाणात वाढणार आहेत.

३. पूर्वीच्या तुलनेत विद्यार्थ्यांचा महाविद्यालयीन प्रशासनाशी वाढता संपर्क / व्यवहार

नवीन शैक्षणिक धोरणां नुसार कला, वाणिज्य आणि विज्ञान या शाखेमधील पदवीचा कालावधी चार वर्षांचा अभ्यासक्रम निश्चित करण्यात आला आहे. तिसऱ्या वर्षानंतर विद्यार्थ्यांला पदवी प्रमाणपत्र देण्यात येईल तर चार वर्षांच्या पदवीचा पर्याय विद्यार्थ्यांकडे असेल. ज्या चौथ्या वर्षामध्ये विद्यार्थी संशोधनात्मक कार्याला पूर्ण करेल. चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थी महाविद्यालयांशी पूर्वीच्या तुलनेत अधिक एक वर्षासाठी जोडून राहिल. ज्यामुळे प्रशासकीय व्यवस्थेवर त्या विद्यार्थ्यां संबंधी सर्व व्यवहार पारपाडण्याची जबाबदारी असेल. तसेच

त्याच्या संशोधनात्मक कार्याचे मूल्यमापन होऊन प्राप्त झालेल्या गुणांची श्रेयांक पद्धती मध्ये मांडणी करून विद्यापीठाकडे अग्रेषित करण्याची जबाबदारी प्रशासकीय कर्मचाऱ्यावर असेल.

४. मल्टिपल एंट्री व मल्टिपल एक्झिट पर्यायामुळे वाढणारी कार्यालयीन प्रक्रिया

विद्यार्थ्यांसाठी मल्टिपल एंट्री आणि मल्टिपल एक्झिट या पर्यायाची उपलब्धी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत प्रदान करण्यात आली आहे. ज्यानुसार विद्यार्थ्यांला कोणत्याही कारणाने आपले शिक्षण अर्ध्यावर बंद करावे लागले तर पुढील शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी त्याला सातवर्षांचा अवधी देण्यात येणार आहे. ज्यामुळे भविष्यात अशा अपूर्ण शिक्षण पूर्ण करण्याच्या हेतुने पुनः प्रविष्ट होणारी विद्यार्थी संख्या अधिक असेल, ज्याचा ताण प्रशासकीय व्यवस्थेवर निश्चितच होईल. त्याच बरोबर एक अनेकदा शिक्षातून बाहेर जाऊ शकतो व अनेकदा प्रविष्ट होऊ शकतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रत्येक आत-बाहेर होण्याच्या प्रक्रियेला पारपाडणे प्रशासकीय व्यवहारांसाठी आव्हानात्मक ठरणार आहे. याशिवाय मध्यावधीत विद्यार्थ्यांला बाहेर पडताना इंटरनशिप व स्कूल कोर्स पूर्ण करणे अनिवार्य आहे. त्या अनुषंगाने होणारे मूल्यांकन व तत्संबंधी पूर्तता करण्याचा ताण देखील प्रशासकीय व्यवस्थेवर प्रत्यक्षा प्रत्यक्ष निश्चित झाला आहे.

५. एका शाखेतील विद्यार्थ्यांला दुसऱ्या शाखेत प्रवेश घेण्याची मुभा व त्यातून वाढणारी विद्यार्थी संख्या

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार एका शाखेतील विद्यार्थी दुसऱ्या कोणत्याही शाखेत प्रवेश घेण्यास पात्र ठरणार असल्याने शाखा बदल करून प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढणार आहे. तसेच या प्रवेशासाठी विद्यापीठ अथवा शासन ज्या प्रकारची प्रक्रिया निश्चित करेल त्या प्रक्रियेचे अवलंबन करण्याची जबाबदारी प्रशासकीय वर्गावर असेल. उदा. शाखा बदल करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस प्रवेश परीक्षा व मुलाखती निश्चित केल्यास त्या प्रमाणे परीक्षांचे आयोजन करणे, गुणवत्ता यादी निश्चित करणे, प्रवेश फेच्या निश्चित करणे इत्यादी सारख्या कामांची वाढ होणार आहे. तसेच वाढलेली विद्यार्थी संख्या व त्या अनुषंगाने निर्माण होणारे कामकाज हाताळणे क्रमप्राप्त असेल.

६. पायाभूत संसाधनांचा अभाव

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी काही मुलभूत संसाधनांमध्ये बदल करणे काळाची गरज आहे. ज्यामध्ये अद्ययावत संगणक प्रणाली, गतिमान इंटरनेट सुविधा, सर्व सुविधांनी युक्त अशी सॉफ्टवेअर व्यवस्था, अद्ययावत डेटा सेंटर्स इत्यादी सारख्या बाबींनी परिपूर्ण व्यवस्था महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरावर कार्यान्वित होणे आवश्यक आहे. तसेच या सर्व घटकांचे सखोल ज्ञान प्रशासकीय कर्मचारी वर्गाला पुरविणे देखील आवश्यक आहे. अनेक महाविद्यालय यांमध्ये जुन्या पद्धतीची संगणक प्रणाली अस्तित्वात असून ग्रामीण भागांमध्ये गतिमान इंटरनेट सारख्या सुविधां मधील सातत्य नसणे या समस्या कायम आहेत. एकूणच प्रशासकीय व्यवस्थापनाला याबाबींचा प्रकर्षाने सामना करावा लागणार आहे.

७. अत्यल्प व अनियमित मनुष्यबळाच्या आधारे नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी

सध्या महाराष्ट्रातील जवळपास सर्व महाविद्यालयांमध्ये आणि विद्यापीठांमध्ये मनुष्यबळ अत्यंत कमी असून एका कर्मचाऱ्यावर अनेक पदांचा भार सांभाळण्याची जबाबदारी आहे. त्यामुळे प्रशासकीय कर्मचारी प्रचंड तणावामध्ये अधिक भार वाहत आहेत. ही बाब एक गंभीर समस्या म्हणून गेल्या अनेक वर्षांपासून अस्तित्वात आहे. त्यामुळे महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय प्रशासनांना नवीन शैक्षणिक धोरणांची अंमलबजावणी करताना कर्मचारी

वर्गास नव्या प्रणालीची ओळख करून देणे, कार्यतंत्रांचा विकास साधणे व वाढीव कामाचा ताण अल्प मनुष्यबळाच्या जोरावर वाहून नेणे खऱ्या अर्थाने आव्हानात्मक ठरणार आहे. तसेच बहुतांशी महाविद्यालयांमधून व विद्यापिठांमधून सध्या कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग हा रोजंदारी तत्वावर एक वर्षाच्या कालावधी करिता नियुक्त करण्यात येतो. असा कर्मचारी वर्ग पुढील वर्षी सेवेत असण्याची शाश्वती नसते. परिणामी त्यांच्या आधारे नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे जिकीरीचे काम ठरणार आहे.

आव्हानांवरील उपाय व मुलभूत आवश्यकता

नवीन राष्ट्रीय धोरणांच्या आव्हानात्मकतेचे थोडक्यात स्वरूप समजून घेतल्या नंतर तत्संबंधी काही प्राथमिक उपायांची व पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धीची आवश्यकता लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्याचे स्वरूपसर्वसाधारणपुढीलप्रमाणे-

१. प्रशिक्षणाची आवश्यकता

महाविद्यालयीन व विद्यापिठीय प्रशासकीय वर्गावर नव्याने येणाऱ्या जबाबदारीच्या अनुषंगाने व नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत कार्यप्रणालीच्या अनुषंगाने विस्तृत प्रशिक्षणाची आवश्यकता असून त्यामध्ये पुढील बाबींवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

अ) नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत महाविद्यालयीन प्रशासकीय व्यवस्थेच्या जबाबदाऱ्यांचा आराखडा निश्चित करणे आवश्यक आहे. त्यांच्यासाठी मार्गदर्शक सूचना पारित करणे व कार्यपद्धतीची विशिष्ट नियमावली तयार करणे नितांत गरजेचे आहे. तसेच त्या अनुषंगाने शासनाने प्रशिक्षण पुरविणे देखील गरजेचे आहे. ज्यामुळे प्रशासकीय कर्मचारी वर्गाला कार्यपद्धती निश्चित करण्यामध्ये दिशा प्राप्त होईल.

ब) श्रेयांक पद्धतीच्या अनुषंगाने निर्माण होणारी संगणक प्रणाली शक्य तितक्या लवकर कार्यान्वित करून प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांना त्याचे सखोल ज्ञान पुरविणे आवश्यक आहे. विद्यापीठ स्तरावर तयार होणारे प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे श्रेयांक (क्रेडीट) खाते निर्माण होणार असून तत्संबंधी प्रशासकीय कर्मचारी वर्गास विस्तृत माहिती असणे आवश्यक आहे. आजपर्यंत प्रचलित गुणपद्धती प्रमाणे गुणपत्रके तयार करण्याचा अनुभव असणारा प्रशासकीय वर्ग असल्यामुळे नव्याने सुरू होणाऱ्या श्रेयांक पद्धतीला समजून त्याप्रमाणे काम करण्याची जबाबदारी प्रशासकीय कर्मचारी वर्गावर आलेली आहे. तसेच विद्यार्थ्यांचे श्रेयांक खाते निर्माण करणे, त्यामध्ये श्रेयांकाची नोंद करणे, विद्यार्थ्यांपर्यंत त्यासंबंधी सर्व माहिती पुरविणे या जबाबदान्या असतील.

२. पुरेसा प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग व कायम स्वरूपी कर्मचारी वर्ग

सध्या असणारी कर्मचारी वर्गाची उणीव भरून काढून प्रशिक्षित तसेच तंत्रज्ञानाचे पुरेसे ज्ञान असणारा कर्मचारी वर्ग निर्माण करणे काळाची गरज आहे. अपुरा कर्मचारी वर्ग आणि जुन्या कार्यपद्धतीने काम करणारा कर्मचारी वर्ग नवीन शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी पूरक ठरणारा नाही. तसेच रोजंदारी तत्वावर स्विकारलेल्या कर्मचारी वर्गाला नवीन शैक्षणिक धोरणांच्या अनुषंगाने तयार करून काम करताना त्यांच्या मर्यादीत नेमणूक कालावधीचा विचार करणे क्रम प्राप्त आहे. त्यांना प्रशिक्षण तसेच संबंधित बाबींचे ज्ञान प्रदान करून नवीन शैक्षणिक धोरणाशी संबंधित कामकाज वाहताना त्यांच्या कालावधी समाप्ती नंतर त्यांची नियुक्ती होण्याची शक्यता अत्यंत कमी असते त्यामुळे ज्ञान प्राप्त झालेला प्रशिक्षित कर्मचारी जाऊन त्या ठिकाणी नवीन कर्मचारी आल्यास

त्याला पुन्हा प्रशिक्षित करणे शक्य नसते. त्यामुळे कायम स्वरूपी कर्मचारी वर्ग नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी अत्यावश्यक आहे.

३. संगणक प्रणाली अद्ययावत करणे

महाविद्यालयांमध्ये आणि विद्यापिठांमध्ये अद्ययावत संगणक प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरणांच्या अनुषंगाने परिपक्व स्वरूपाची सॉफ्टवेअर प्रणाली निर्माण करणे तसेच त्याचे प्रशिक्षण देऊन ती यथायोग्य वापरात आणणे आवश्यक आहे.

एकूणच प्रशासकीय कर्मचारी हा महाविद्यालये व विद्यापीठ या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये काम करणारा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता ही शिक्षकांच्या संशोधनावर जेवढी 'अवलंबून असते तेवढीच प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेवर व व्यवस्थापनाच्या कार्य प्रणाली वर

अवलंबून असते. अशा या महत्त्वपूर्ण प्रशासकीय व्यवस्थेला व त्या व्यवस्थेतील कर्मचाऱ्याला नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत मोठ्या प्रमाणावर अंतर्बाह्य बदललेल्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये विचारात घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरावर नवीन शैक्षणिक धोरणांना अंमलात आणताना प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांची यंत्रणाही शिक्षण व्यवस्थेतील कणा (बँक बोन) म्हणून कार्य करणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणांची व्यापक आव्हाने पेलण्याची जबाबदारी खऱ्या अर्थाने प्रशासकीय वर्गावर आहे, हे सत्य नाकारून चालणार नाही. त्यामुळे प्रशासकीय व्यवस्थासक्षम, प्रशिक्षित, पुरेशी आणि अत्याधुनिक स्वरूपात असणे आवश्यक आहे.